

Handwritten text in Cyrillic script, likely a manuscript or historical document, partially obscured by decorative flourishes.

Двор Сердюк

Лялєвих Городєв Судьбапєрї

*Моїм батькам
Любові та Олександру Сердюкам
з безмежною вдячністю
присвячується*

Igor Serdiuk

People of regimental towns

**historical-demographic characteristics
of the urban population of the Hetmanschyna
in the second half of the XVIIIth century**

Monograph

Poltava
ASMI
2011

Ігор Сердюк

Полкових городів обивателі

**історико-демографічна характеристика
міського населення Гетьманщини
другої половини XVIII ст.**

Монографія

Полтава
ТОВ "АСМІ"
2011

НБ ПНУС

770399

УДК 314.1(1-21):94,355(477)«165/9»

ББК 63.3(4Укр)46+~~60.71~~

С32

Затверджено до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка (протокол №16 від 30.06.2011 р.)

Рецензенти:

Віктор Горобець – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник інституту історії України НАН України, завідувач Центру соціальної історії Інституту історії України НАН України.

Максим Яременко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Сердюк Ігор

С32 Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. [Текст] = People of regimental towns: historical-demographic characteristics of the urban population of the Hetmanschyna in the second half of the XVIIIth century: монографія / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 304 с.

ISBN 978-966-182-159-9

На основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., вивчаються історико-демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини – Ніжина, Переяслава і Стародуба. Представлений аналіз статево-вікової структури, народжуваності, шлюбності, частково смертності. Досліджуються різні аспекти дитинства, вдовства, старості, а також бачення цих явищ у тогочасному міському соціумі. Головні герої монографії – «ма-лені» люди, різні за віком, статтю, соціальною приналежністю, котрі одружуються, народжують (народжуються) та помирають на чотирьох ранньомодерного міста.

Далі йде, хто цікавиться історією Гетьманщини, історичною демографією, проблемами соціальної історії.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

77 03 99

УДК 314.1(1-21):94,355(477)«165/9»
ББК 63.3(4Укр)46+60.71

© Сердюк І., 2011

© ТОВ "АСМІ", оформлення, 2011

ISBN 978-966-182-159-9

ЗМІСТ

Перелік скорочень	7
Передмова	8
Розділ 1. Історіографія та джерела	13
Короткий екскурс в історіографію	14
Ad fontes	29
Розділ 2. Полкові міста Гетьманщини в середині XVIII ст ...	42
Полкове місто як осередок локальної адміністрації	44
Правовий та економічний аспекти розвитку міст	60
Розділ 3. Демографічні характеристики міського соціуму	76
Загальна демографічна характеристика міських мешканців	77
«Ювіляри» і верифікація джерела	79
Вік і стать	85
Діти	97
Статеві-вікова структура дитячого населення	97
Народжуваність	102
Міські повітухи	107
Дитяча смертність	114
«Беззаплати на харчах и одєянии хозяйскихъ» (діти поза власною родиною)	125
Населення активного віку	134
Холості і незаміжні	138
Шлюбна поведінка	144
Вдівці / вдови та повторні шлюби	150
Літні люди	164

Розділ 4. Окремі соціальні групи міського населення	
у світлі демографічних показників	174
Основні соціальні групи	176
<i>Міщани</i>	176
<i>Козаки</i>	185
<i>Церковнослужителі</i>	194
<i>Купці</i>	200
Ніжинська грецька спільнота	211
Маргінальні групи	222
<i>«А пропитание имеют с милостыни»</i>	
<i>(стариці та убогі)</i>	224
<i>«Въ одной школе школьники»</i>	226
<i>«В шпитал нищие»</i>	230
Післямова	242
Додатки	243
Бібліографія	257
Показчик імен	278
Географічний показчик	291
Анотація	297
Summary	300

Лерелі & Керсєнє

АУ	Архіви України
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДЭС	Демографический энциклопедический словарь
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЗС	Знание – Сила
ІНГ	Історія народного господарства та економічної думки Української РСР
ІІ	Історична пам'ять. Наук. збірник
КА	Київська Академія
КС	Київська старовина / Киевская старина
Наукові записки	Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
НИНИ	Новая и новейшая история
НТШ	Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка
ПЕВ (ЧН)	Полтавския епархиальные ведомости (часть неофициальная)
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
ПУАК	Полтавская ученая архивная комиссия
Соціум	Соціум. Альманах соціальної історії
СЛ	Сіверянський літопис
УАН	Українська Академія Наук
УІЖ	Український історичний журнал
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України у м. Київ
ЧИОДР	Чтения в Обществе истории и древностей Российских
AUNC	Acta Universitatis Nicolai Copernici
ŚSD	Śląskie studia demograficzne
LPS	Local Population Studies

Передмова

Свого часу розмірковуючи про так звану «нову історію», відомий теоретик історіописання Пітер Берк визначив ряд притаманних їй ознак, зокрема: тотальний характер та увагу до структур. Гасло «тотальності» закликає вивчати усе, що пов'язане з минулим людини. Цей заклик визнав центральними такі, раніше периферійні, теми, як-то божевілля, клімат, жести, тіло, жіночість, читання, розмова. Подібні дослідження неможливо реалізувати у формі традиційного опису (часто переказування) подій, а тому «нові» історики зосереджуються на аналізі структур¹.

У даній книзі з точки зору історичної демографії як структура розглядається населення полкових міст Гетьманщини². Я спробую описати міських обивателів, оперуючи такими поняттями як «вік», «стать», «дитинство», «старість», «вдівство», та доторкнутися до найважливіших подій в житті людини ранньомодерної доби: народження (хрещення), шлюбу і, частково, смерті. Вважаю, що це сприятиме кращому розумінню природи тогочасного українського міста, особливості котрого (якщо вони були) мали відобразитися і в характеристиках його населення.

У сучасній історіографії усталилася думка, що демографічні процеси³ в ранньомодерному суспільстві потрібно вивчати, враховуючи найбільш важливі тенденції в розвитку гуманітаристики: системність, антропологізацію та міждисциплінарний

¹ Берк П. Нові підходи до історіописання. – К., 2010. – С. 16–17.

² Населення міста розглядається як результат взаємодії невеликих спільнот – соціальних, етнічних, вікових, статевих мікрогруп. Про такий підхід див.: Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 209–213.

³ Історична демографія вивчає статево-вікову структуру, приріст населення, міграційні процеси, народжуваність, шлюбність, смертність, особливості сімейної організації.

підхід, який передбачає залучення досягнень різних наук: соціології, психології, демографії, лінгвістики тощо⁴. Подібні дослідження є традиційними в європейській історичній науці і вже стали невід’ємною складовою великих соціальних історій, або ж масштабних проектів вивчення населення окремих країн⁵. Натомість в український простір історико-демографічна методологія тільки починає проникати, зараз вона знаходиться на етапі накопичення фактів і представлена розвідками переважно практичного характеру⁶.

Дане дослідження теж має практичний характер і, на мою думку, є таким, перебіг якого такий же важливий, як результат. У його фокусі перебуває населення трьох значних полкових центрів: Ніжина, Переяслава і Стародуба, котрі представляють різні регіони Гетьманщини з їхньою власною специфікою⁷. Основним джерелом обрано Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., який детально відображає різні аспекти функціонування українського ранньомодерного соціуму і є найінформативнішим з корпусу тогочасних облікових джерел⁸.

⁴ Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІІІ. – 2007. – №1. – С. 21.

⁵ Про ці проекти йдеться нижче (у першому розділі).

⁶ Тут пригадується теза висловлена Сергієм Леп’явком у 1996 р. стосовно стану речей у тодішній вітчизняній історіографії: *«українська історична наука повинна до кінця пройти етап накопичення і засвоєння критичного масиву фактів (нині у формі своєрідного «стихійного позитивізму»)»*. Уважаю, що саме на такому етапі перебуває сучасна вітчизняна історична демографія, котра має занадто мало фактів для серйозних теоретичних узагальнень, а тому потребує значного масиву практичних досліджень. Див.: Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 12.

⁷ Їхній вибір обумовлений також тим, що з-поміж документів Генерального опису (основного джерела дослідження) матеріали перепису цих полкових міст, а також Полтави, збереглися найкраще. Щодо історико-демографічного вивчення населення Полтави, то сподіваюсь скоро побачити спеціальну монографію Юрія Волошина.

⁸ Докладніше див. перший розділ.

З точки зору проміжку часу, охопленого дослідженням, то джерело фіксує статичний відбиток характеристик населення станом на 1766 р., але при цьому дає опосередковану інформацію про демографічні події які відбулися значно раніше. Найдавніша з них стосується 1664 р. – гіпотетичної дати народження найстаршого з мешканців трьох міст. Утім головна увага акцентована на другій половині XVIII ст. – періоді активного впровадження просвітницьких ідеалів та будівництва «добре керованої» Російської імперії⁹. При цьому полкові міста якраз були осередками впровадження новацій, котрі зіштовхувалися зі стійкою ще традицією та об'єднувалися з нею, створюючи часом доволі химерну суміш. Державна політика, спрямована на дисциплінування та інтеграцію окраїн у загальноімперський простір, у цей час повинна була втілюватися через посередництво міст, але там же вона наражалася і на несприйняття. Показовим у цьому плані є надання магдебурії окремим містам гетьманом Кирилом Розумовським усього лише за тридцять років до скасування полкового устрою і перетворення полкових міст на повітові центри намісництв.

Зауважу, що дана монографія досліджує не стільки міста, як «у містах», у центрі її уваги демографічні засади функціонування міського соціуму та різних його мікрогруп. Наріжним каменем подібних досліджень є вивчення статево-вікової структури населення, котре ґрунтується на методиці «одного переписного листа» французьких вчених Луї Анрі (Louis Henri) та Алана Блюма (Alain Blum)¹⁰. Використання загальноновизнаних методик дає підстави говорити про населення конкретною й зрозумілою для істориків різних країн мовою «демографії та інших лукавих цифр»¹¹. Оперування усталеними дефініціями та числами створює ряд переваг, зокрема, змогу зосередитися на аналізі

⁹ З цього приводу див.: *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

¹⁰ Саме таким «один листом» є матеріали ревізького обліку. Див.: *Анри Л., Блум А.* Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997.

¹¹ Цит. за влучним висловом російського історика Олександра Каменського. Див. *Каменский А.* Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М., 2006. – С. 62–82.

повторюваних подій та «стійких соціальних структур»¹², а також гарні можливості для порівнянь. При цьому, щоб спробувати уникнути традиційних пасток квантитативного аналізу¹³ та не загубити маленьку людину в лісі статистичних викладок, значна увага зосереджена на вивченні поведінки окремих індивідів. Зокрема, простежуються можливі варіації та висловлюються припущення щодо стратегій та мотивацій такої поведінки. Більшість досліджуваних аспектів супроводжуються конкретними прикладами з життя, як реальних мешканців Гетьманщини, так і вигаданих літературних персонажів. Сподіваюсь, що доволі рясне цитування також допоможе передати колорит ранньомодерної доби та показати тогочасні уявлення про дитинство, шлюб, старість, смерть тощо. З іншого боку, такий підхід поряд зі значним числовим матеріалом, можливо, надає моєму дослідженню занадто описового характеру. Утім, справу пошуку недоліків залишу на уважного читача, лише зауважу, що дана книга не є вичерпною в сенсі вивчення населення міст Гетьманщини, вона поряд з розв'язаними породжує нові запитання, вирішення котрих сподіваюсь побачити на сторінках своїх наступних розвідок, а також у роботах інших дослідників.

Ця книга побачила світ за підтримки багатьох людей, котрі долучилися до її створення. Даного дослідження не з'явилося б без усебічної допомоги мого Вчителя – професора Юрія Волошина, котрий відкрив для мене обрії історичної демографії, дивовижний світ Гетьманщини та її мешканців. Хочу подякувати шановному Максиму Яременку, за терпляче вичитування «сирого» тексту та масу надзвичайно цінних порад і зауважень. Дуже вдячний за допомогу своїй колезі Оксані Коваленко за її слушні міркування та підказки щодо коригування дослідження. Висловлюю вдячність усім учасникам аспірантського семінару при кафедрі історії України Полтавського пе-

¹² Цит. за: *Яковенко Н.* Вступ до історії. – С. 246.

¹³ Про недоліки та пастки кліометрії див. докл.: *Там само.* – С. 209–211, 246.

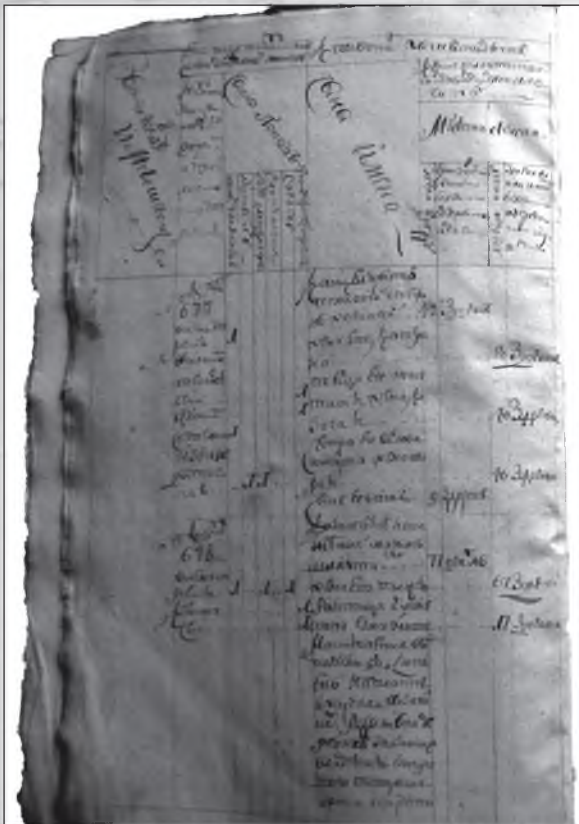
дагогічного університету, на засіданнях якого обговорено чимало сюжетів даної книги.

З приємністю згадую працівників читального залу Центрального державного історичного архіву України у м. Київ, котрі всіляко допомагали історичу з провінції не заблукати в джерельних лабіринтах головного архівосховища країни.

Також хочу подякувати Олександріві Лук'яненку, Віталію Лисенку, Світлані Магуриній, Сергієві Сердюку, Ользі Колесник та всім, хто надав мені підтримку в роботі над книгою.

Окрема вдячність Міжнародній асоціації гуманітаріїв (МАГ) завдяки фінансовій підтримці котрої стало можливим доопрацювання підрозділу «Діти». За сприяння у публікації книги складаю подяку ректорові Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка професору Миколі Степаненку.

Ρεζάλι 1
Ιστοριογραφία πια Αξερελα

Короткий екскурс в історіографію

Правила хорошого тону вимагають від дослідника проаналізувати здобутки попередників у досліджуваній ним царині, себто подати історіографію проблеми. У даному випадку це завдання ускладнюється, оскільки спеціальних праць, котрі б вивчали демографічні характеристики¹⁴ міського населення Гетьманщини, у вітчизняній історіографії немає. Щодо дотичних до міської тематики історико-урбаністичних студій, то детальний їх огляд потребуватиме окремої монографії (можливо, і не однієї).

З огляду на це, характеризуючи літературу, свою увагу зосереджу на трьох блоках, котрі видаються найбільш актуальними для мого дослідження, а вибрану історіографію стосовно окремих сюжетів можна віднайти **нижче** в тексті¹⁵.

До першого блоку належать різні за тематикою дослідження, які, утім, носять для історика-демографа концептуальний і методологічний характер. Насамперед це масштабна праця французького вченого Фернана Броделя (Fernand Braudel) «Що таке Франція», котра може слугувати взірцем комплексного дослідження вивчення особливостей функціонування домодерного соціуму. У ній видатний історик розглянув минуле своєї країни «в світле різних наук о человеке»¹⁶. Автор використав значний

¹⁴ Зауважу, що йдеться не про підрахунок чисельності населення обох статей певного міста чи регіону, а демографічні характеристики в конкретно-му значенні цього поняття (докладніше див. наступні розділи).

¹⁵ Переважно у вигляді покликань та приміток. Дослідники, котрі потребують чіткого формалізованого історіографічного огляду, можуть знайти його в моїй дисертації: *Сердюк І.* Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Полтава, 2010.

¹⁶ *Бродель Ф.* Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч. 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – М., 1995. – С. 7.

обсяг демографічної та економічної інформації, при цьому він не зводив її до середніх значень, а досяг певного рівня узагальнень у кожному з окремих випадків. Ця та інші праці¹⁷ Броделя легко розвивають сумніви в практичній і теоретичній цінності історико-демографічних розвідок. Без них просто не обійтися тим, хто колись таки напише соціальну історію Гетьманщини.

Крім того, своєю працею Фернан Бродель розвинув теорію демографічно детермінованого, саморегульованого механізми смертності, традиційного доіндустріального суспільства, запропоновану представниками «школи Анналів». Теорія ґрунтується на концепції «демографічної революції», розробленій французьким демографом Адольфом Ландрі (Adolphe Landry). Відповідно до неї, демографічна поведінка традиційного суспільства була обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це досягалось через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки¹⁸. Далі теорія була розвинена і апробована на «російському» матеріалі відомим радянським (російським) ученим Анатолієм Вишневським в окремій праці «Демографічна революція»¹⁹.

Для втілення даної теорії на практиці французькі історики-демографи Луї Анрі та Алан Блюм розробили спеціальні методики, представлені в монографії «Методика аналізу в історичній демографії»²⁰. На їх основі якраз і вивчалися основні демографічні характеристики населення Ніжина, Переяслава і Стародуба. Методичним орієнтиром і гарним зразком практичного застосування дослідницьких методик є праця польського вченого Цезаря Кукльо (Cezary Kuklo) «Демографія Речі Посполитої». Ця робота цікава також і з точки зору наявності значного обсягу фактичного матеріалу, котрим можна послу-

¹⁷ Маю на увазі ще й книгу: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчук. – К., 1995.

¹⁸ Докладніше див.: ДЭС. – М., 1985. – С. 112–116. Цікаво, що у своєму «Трактаті про демографію» Ландрі взагалі розглядав демографію як історію. Утім його головною працею вважається: *Landry A.* La révolution démographique. – Paris, 1934.

¹⁹ *Вишневский А. Г.* Избранные демографические труды: в 2 т. – М., 2005.

²⁰ *Анри Л., Блюм А.* Указ. соч.

говуватися для порівняння демографічних характеристик населення Гетьманщини з аналогічними характеристиками соціуму Речі Посполитої²¹.

Іншим, відмінним від броделівського, прикладом узагальнюючого підходу до вивчення функціонування соціуму є масштабне дослідження сучасного російського історика Бориса Міронова «Соціальна історія Росії періоду імперії». Територіально монографія включає й Лівобережну Україну. Окремі розділи праці присвячені демографічній поведінці міського населення: народжуваності, шлюбності, смертності; дитинству, старості та ставленню до них. Ці відомості є цінними, з одного боку, як джерело інформації, а з іншого – як матеріал для порівняння показників Гетьманщини із «загальноросійськими». Учений застосував комплексний підхід, поєднавши дані історичних джерел, статистики, медицини, фольклору, етнографії. Однак до коефіцієнтів і значень, обчислених Борисом Міроновим, необхідно ставитися обережно, оскільки узагальнення здійснювалися в довільній формі. Наприклад, основні демографічні коефіцієнти наведені для міст Європейської Росії загалом, хоча в окремих випадках вони розраховані за даними лише однієї губернії²².

Оригінальний підхід до вивчення міського соціуму застосувала сучасна російська дослідниця Ольга Кошелева. Її монографія «Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського часу» хронологічно охоплює 1717–22 рр., а територіально – лише один район міста. Авторка сфокусувала об'єкт великим планом і вивчала не Петербург, а «у Петербурзі», себто життя пересічних мешканців міста. У третій частині монографії подана демографічна інформа-

²¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

²² Зараз у середовищі істориків доволі неоднозначне ставлення до книги, і вона стала об'єктом серйозної критики, однак, у будь-якому разі, важливу роль інтелектуальної провокації вона виконала. (Див.: Міронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII–нач. XIX вв.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., – 2003.). Тут же потрібно згадати й попереднє дослідження Бориса Міронова, матеріали котрого також увійшли до «Соціальної історії»: Міронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990.

ція й населення вивчається як з точки зору його статевно-вікової структури, так і з точки зору розподілу на різні соціальні групи (дворові люди, торговці, ремісники, селяни, чиновники, духовенство тощо)²³.

Другий блок складають історико-демографічні студії «практичного» характеру. Серед них таких, що стосуються суспільства Гетьманщини загалом й міського населення зокрема, небагато. Міграційні процеси, чисельність і особливості розміщення «українського» населення у XVIII ст. вивчав Володимир Кабузан²⁴. Інший радянський дослідник Арнольд Перковський займався підрахунком чисельності мешканців регіону, вивчав населеність дворів, структуру й склад сім'ї, а також структуру населення регіону²⁵.

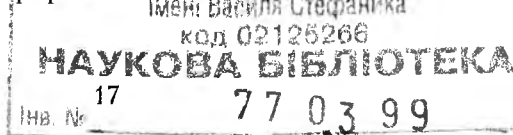
Комплексним історико-демографічним дослідженням є монографія сучасного українського історика Юрія Волошина «Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.», котра присвячена сільському населенню Стародубського полку і вивчає його демографічні характеристики, сім'ю, домогосподарства²⁶. Як одне з джерел автор використав Румянцевський опис, тому названа праця дає можливість порівняти демографічні характеристики міського населення Ста-

²³ Кошелева О. Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського времени. – М., 2004.

²⁴ Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 г.г.). – М., 1976; *Його ж.* Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М., 1971; *Його ж.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // УІЖ. – 1960. – №6. – С. 161–164.

²⁵ Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – №1. – С. 107–111; *Його ж.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Первый всесоюзный семинар по исторической демографии: тезисы. – Таллин, 1974. – С. 50–55; *Його ж.* Структура українського населення на південному Правобережжі в 2 п. 18 ст.: історико-географічний нарис // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Т.2. – С. 149–162.

²⁶ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) – Полтава, 2005.

родуба з сільським цього ж полку. Корисними є також інтерпретації результатів обчислень і тлумачення отриманих демографічних даних.

Історико-демографічний підхід до вивчення київського чернецтва був застосований сучасним дослідником Максимом Яременком, окремих розділ його праці присвячений віковим характеристикам, стану здоров'я та смертності воїнства христового²⁷. Смертність в Гетьманщині, у тому числі її сезонність, статево-вікові параметри, основні чинники досліджує Олена Замура²⁸. Демографічні характеристики козацького населення Чернігівського полку в XVIII ст. з'ясовує Дмитро Казіміров²⁹, особливості сімейної організації на теренах Гетьманщини вивчаються Олександром Сакалом³⁰ та Віталієм

²⁷ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007.

²⁸ Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 207–213.

²⁹ Можу покликатися на його виступи на ряді конференцій та: Казіміров Д. Населення маєтностей Макошинського Миколаївського монастиря за сповідними книгами 1746 р. // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної конференції (25–27 травня 2011 р.). – К., 2011. – С. 105–107; Його ж. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами Сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.–Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 209–213.

³⁰ Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII століття (на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку) // ІП. – 2007. – №1. – С. 108–117; Його ж. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 168–174; Його ж. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 16. – Київ, 2008. – С. 17–40; Його ж. Структура сім'ї на території Гетьманщини середини XVIII століття (на прикладі села Карпилівка Яблунівської сотні Лубенського полку) // Історичні записки. Вип. 18. – Луганськ, 2008. – С. 177–187; Його ж. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курїнської сотні Лубенського полку // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 211–213; Його ж.

Дмитренком³¹. Загалом можна констатувати, що сьогодні демографія Гетьманщини тільки стає об'єктом пильної уваги істориків³², але поле дослідження поки що має набагато більше білих плям, аніж вивчених територій.

Типологія та структура домогосподарства сільського духовенства Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Історія релігій в Україні. – Львів, 2008. – Кн.1. – С. 501–505. Для порівняння з Правобережною Україною можна скористатися розвідкою Миколи Крикуна (див.: *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. // Україна модерна. – 2001. – № 6. – С. 25–46.).

³¹ *Дмитренко В.* Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження // Наукові записки. Т. 19. – Кн. I. – К., 2009. – С. 398–407; *Його ж.* Родина священиків XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка, Пирятинської протопопії) // ІП. – 2009. – №2. – С. 81–86; *Його ж.* Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі парохів Пирятинської протопопії) // Краєзнавство. – 2009. – №1-2. – С. 181–188; *Його ж.* Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст. – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 202–207; *Його ж.* Родина священиків села Шкурати Пирятинської протопопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів другої половини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 104–109; *Його ж.* Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 139–143.

³² Свідченням цього є захист у 2010–2011 рр. трьох дисертацій, пов'язаних з історичною демографією Гетьманщини XVIII ст. (усі три під керівництвом Юрія Волошина). Див.: *Дмитренко В.* Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2011; *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2011; *Сердюк І.* Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2010.

Актуальними в плані порівняння є дослідження демографії ранньомодерного Львова. З-поміж останніх виділю розвідку Ярослава Кіся, у якій вивчається населення міста Лева XVI–XVIII ст., у тому числі й народжуваність, смертність та шлюбність³³. А також роботи Мирона Капраля – «Фінансові книги Львова як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії» та «Національні громади Львова XVI–XVIII ст.»³⁴.

Загалом, досліджень, які хоча б опосередковано вивчали демографію міст Лівобережжя XVIII ст., обмаль. Але дослідники мають змогу використовувати напрацювання європейської історичної демографії. До сьогодні в ній сформувалося кілька шкіл, найпотужнішими з яких є французька та англійська, котрі спромоглися реалізувати велетенські проекти з вивчення демографічної історії своїх країн. У Франції в ході реалізації такого проекту (з 1950-х рр. до 1987 р.) було опрацьовано понад 66 тис. записів про смерті та шлюби у французьких містах, починаючи від епохи Людовіка XIV³⁵. Англійський проект був ще масштабніший, його творці спромоглися опрацювати записи про 3,7 млн. актів шлюбів, хрещень і смертей. Усю роботу координувало об'єднання з вивчення історії народонаселення при Кембріджському університеті під керівництвом Едварда Ріглі (Edward Wrigley) та Роджера Скофілда (Roger Schofield). Їхнім досягненням є узагальнення результатів даного проекту (окремі праці щодо населення Англії та англійської сім'ї)³⁶, а також

³³ Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 363–370.

³⁴ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

³⁵ Результати цього проекту представлені зокрема в: *Coubert P.* Beauvais et la Beauvaisis de 1600 a 1730. – Paris, 1960; *Henry L., Blayo Y.* La population de la France de 1740 a 1860. – Paris, 2004.

³⁶ Для українського історика-демографа ці книги цікаві передусім як джерело фактичного матеріалу, корисного для порівняння «своїх» підрахунків з «англійськими». Див.: *Wrigley E., Davies R., Oeppen I., Schofield R.* English population history from family reconstitution. 1580–1837. – Cambridge, 1997; *Wrigley E., Schofield R.* The population history of England. 1541–1871. – Cambridge, 2002. Остання книга вперше вийшла в 1981 р., а потім успішно витримала ще перевидання 1989, 1993, 1997, 2002 рр., що свідчить про неабияку цікавість до історико-демографічної

заснування спеціального журналу «локальних демографічних студій». Починаючи з 1968 р. й до сьогодні у світ вийшли понад 80 номерів цього журналу, на сторінках котрого можна знайти практичні дослідження, присвячені більшості історико-демографічних проблем (з відповідними коефіцієнтами, обрахунками та їх тлумаченням)³⁷.

Подібний до Кембріджського осередок діє і в Данії, це Датський центр демографічних студій при університеті Оденсе (Syddansk Universitet Odense). Авторству одного з його директорів (у 1997–2002 рр.) Хансу Йохансену (Hans Johansen) належить узагальнююче дослідження історії народонаселення цієї країни³⁸. Подібні праці створені також вченими Норвегії та Швеції³⁹.

Багатий матеріал для порівняння може дати також звернення до результатів урбаністичних досліджень польських істориків-демографів, представлених у розвідці Казімежа Гурнего (Kazimierz Górny). Серед цих даних особливо актуальні коефіцієнти народжуваності і смертності дітей різного віку, характеристики шлюбності в містах Речі Посполитої (Торунь, Варшава, Краків, Познань). Важливими для розуміння демографічних процесів у містах є спостереження залежності чисельності населення міста й рівня народжуваності, інші узагальнення польського вченого⁴⁰. На окрему увагу заслуговує збірник «Шльонські студії демографічні», п'ять номерів котрого опубліковані Вроцлавським

проблематики. На думку деяких науковців, ця книга взагалі змінила історичну демографію, започаткувавши її новий етап, див.: *Anderson M.* Historical demography after the Population history of England // *Jornal of interdisciplinary history*. – 1985. – №15. – P. 595–607.

³⁷ Архів номерів цього журналу доступний на сайті об'єднання: <http://www.localpopulationstudies.org.uk/index.htm>

³⁸ *Johansen H.* Danish Population History. 1600–1939. – Odense, 2002.

³⁹ *Drake M.* Population and Society in Norway. 1735–1865. – Cambridge, 1969. *Hofstein E., Lundstrom H.* Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970. – Stockholm, 1976. Значні напрацювання має іспанська історична демографія, її огляд див.: *Прокопенко С.* Испания Габсбургов глазами демографов // *НИИИ*. – 2007. – №6. – С. 37–50.

⁴⁰ *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // *AUNC. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. – Toruń, 1977. – *Historia*. XI. – S. 71–97.

університетом у 1995–2001 рр. за редакцією Збігнева Квашного (Zbigniew Kwaśny)⁴¹.

Загалом аналіз даної групи літератури свідчить про те, що історико-демографічний підхід до вивчення суспільства Гетьманщини тільки-но починає входити «в моду», при цьому українські дослідники вже можуть спиратися на солідні теоретичні і практичні напрацювання європейської історичної демографії.

У *третьій* блок мною виділені праці, котрі стосуються вивчення, джерелознавчого аналізу й наукової розробки основного джерела даного дослідження – Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Ці дослідження важливі для повнішого розуміння специфіки джерела і реалізації його інформаційного потенціалу⁴². Наукова розробка опису розпочалася у 60-х рр. XIX ст. історичними розвідками Олександра Лазаревського⁴³. Учений розібрав матеріали опису, що зберігалися в Чернігівській казенній палаті, зокрема книги опису Ніжинського та Стародубського полків, й опублікував огляди джерела на шпальтах «Чернігівських губернських відомостей». В огляді містилася інформація про зміст кожного тому, перераховано населені пункти, згадані в описі, короткі статистичні та топографічні відомості. У цьому ж напрямку працював інший чернігівський дослідник Микола Константинович⁴⁴. Розробкою частини матеріалів, що зберігалися в Київській казенній палаті, у тому числі

⁴¹ Чотири з п'яти випусків є тематичними і присвячені окремо: народжуваності, шлюбності, смертності, родині. Див.: ŚSD. Urodzenia. – Wrocław, 1995. ŚSD. Śluby. – Wrocław, 1995. ŚSD. – tom 3. Zgony. – Wrocław, 1996. ŚSD. – tom 4. – Wrocław, 1998. ŚSD. – tom 5. Rodzina. – Wrocław, 2001.

⁴² При цьому, щоб окреслити історію «освоєння» джерела, даний блок побудую за хронологічним принципом, хоча, щиро кажучи, й побоююся засвідчити цим свою безпорадність у плані історіографії. (Маю на увазі думку Наталі Яковенко щодо хронологічного підходу до огляду літератури. Див.: *Яковенко Н.* Вступ до історії. – С. 317.)

⁴³ *Ковальський І.С.* Селянсько-козацькі переходи в Переяславському полку в 60-х рр. 18 ст. // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С. 77–89.

⁴⁴ *Багалеї Д.* Обзорение румянцевской описи Малороссии. Вып.4. (дополнение. Составил Н. Константинович (оттиск из №№ 38–39 Черниговских Губернских Ведомостей. 1884 г.). Чернигов. 1885 г. 58 стр. // КС. – 1885. – №5. – С. 149–152.

і опису Переяславського полку, у 80-х рр. XIX ст. займався Іван Лучицький⁴⁵. Він же підготував перші публікації опису та дослідження з історії Києва на його основі. У цей же час розрізнені матеріали опису знайшли та вивчали Микола Бакай, Лев Падалка, Є. Філімонов⁴⁶.

Одним із перших учених, хто дослідив обставини та механізм укладання опису, був Дмитро Багалій. На його думку, Генеральний опис «*сповна вдався Румянцеву*». Дослідження вченого і на сьогодні не втратило свого значення, оскільки містить інформацію про обставини створення джерела, що уможливило найдостовірніше трактування його змісту⁴⁷. Проблему зберігання матеріалів опису в архіві Малоросійської колегії порушив Іван Теличенко⁴⁸. На початку 90-х рр. XIX ст. книги Генерального опису зберігалися в кількох місцях: у Києві, Харкові, Петербурзі, що ускладнювало роботу з джерелом. Необхідність концентрації опису у одному сховищі у спеціальній розвідці обґрунтував Микола Василенко⁴⁹. У 1913–1914 рр. силами статистичного бюро Полтавського губерньського земства

⁴⁵ *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г. // КС. – 1884. – №6. – С. 306–314; *Його ж.* Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии, вып. XVIII, отд. I. Казачьи владения, золотоношский уезд, вып. 1. – К., 1883; *Його ж.* Киев в 1766 году // КС. – 1888. – №1. – С. 1–74.

⁴⁶ *Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // КС. – 1886. – № 12. – С. 743–746; *Падалка Л.* Исторические материалы архива Полтавской казённой палаты // КС. – 1885. – № 10. – С. 333–338; *Филимонов Е.* Румянцевская генеральная опись Суражского уезда: 1767 г. – Вятка, 1888.

⁴⁷ *Багалей Д.* Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – №11. – С. 402–432; *Його ж.* О вновь открытых материалах для истории левобережной Украины // Труды 6-го археологического съезда. – М., 1889. – Т.4. – С. 79–82.

⁴⁸ *Теличенко И.* Скорбный лист Малороссийской коллегии // КС. – 1889. – №2. – С. 445–458.

⁴⁹ *Василенко Н.* К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии // КС. – 1892. – №12. – С. 453–461.

була підготовлена публікація матеріалів опису козацьких дворів Полтавського полку⁵⁰.

Загалом учені дорядянської доби працювали над вивченням історії джерела, наукової вартості його матеріалів. На основі останніх Іваном Лучицьким, Дмитром Багалієм, І. Ковбою, Михайлом Рклицьким, Павлом Федоренком, Сергієм Шамраєм⁵¹ вивчалися питання землеволодіння та сільського господарства.

У перші десятиліття радянської доби (20-ті рр. XX ст.) підхід до вивчення Генерального опису і використання його матеріалів практично не змінився. Іван Бойко вивчав козацькі старшинські роди на Переяславщині⁵². І. Маздюк⁵³ та Микола Ткаченко⁵⁴ до-

⁵⁰ Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Часть I. – Полтава, 1913; Часть II. – Полтава, 1914.

⁵¹ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1884; *Його ж.* Киев в 1766 году // КС. – 1888. – №1. – С. 1–74; *Його ж.* Следы общественного землевладения в Левобережной Украине XVIII века (Посв. М. Ковалевскому) // Отечественные записки. – №11. – С. 91–116; *Багалей Д.* Займанщина в левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. – 1883. – №12. – С. 560–592; *Ковба И.* Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пещанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды ПУАК. – Вып. 12. – Полтава, 1915. – С. 41–77; *Рклицкий М.* Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года // Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. (год тринадцатый). – Полтава, 1910. – С. 91–216; *Федоренко П.* Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды ПУАК. – Вып. 12. – Полтава, 1915. – С. 79–227; *Шамрай С.* Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) // Записки Українського наукового товариства в Києві (історичної секції ВУАН): Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – Т. XIX. – С. 88–159.

⁵² *Бойко І.* Іваненки на Переяславщині XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Кн.4. – К., 1929. – С. 9–16; *Його ж.* Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Кн.2. – К., 1928. – С. 11–22.

⁵³ *Маздюк І.* Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією // Студії науково-дослідної кафедри історії України. Вип.1. – К., 1929.

⁵⁴ *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського Полку за Рум'янцівською

слідили описи Гоголівської і Канівської сотень Переяславського полку, Галина Шамрай подала загальну характеристику міського життя Лівобережжя. Тоді ж була започаткована розробка історії окремих міст за даними Генерального опису. Так, уже згаданий Микола Ткаченко вичав м. Остер, Сергій Шамрай – міста Лівобережжя загалом та Бориспіль, Васильків, містечко Трипілля зокрема⁵⁵.

У 30-х – 40-х рр. ХХ ст. дослідження Генерального опису припинилося (мені не вдалося знайти жодної праці, опублікованої в цей час)⁵⁶. Новий період у вивченні Генерального опису розпочався в 50-х рр. ХХ ст. Результатом велетенської роботи науковців Центрального державного історичного архіву (тоді ще УРСР) стала публікація географічного покажчика до джерела. Видання, крім покажчика близько 3,5 тис. населених пунктів, містить вступну статтю з історією опису, а також статтю Миколи Ткаченка і бібліографічний перелік праць, пов'язаних із документом⁵⁷. Окремі свідчення зміни акцентів у підході до розробки джерела простежуються в передмові, де опис названо «найважливішим джерелом соціально-економічного становища Лівобережної України». Микола Ткаченко, критикуючи попередніх («буржуазних») дослідників, зауважив, що ті залишили поза увагою мануфактури і промисловість. Відповідно, подальше використання матеріалів опису він окреслив у руслі вивчення економічних, соціальних

ревізією: (Студії з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я). – К., 1926.

⁵⁵ *Ткаченко М.* Остер в XVII–XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалам) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. VI – К., 1925. – С. 151–207; *Шамрай Г.* До історії лівобережних міст у половині 18 ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – 1928. – Т. 2. – С. 159–168; *Шамрай С.* Місто Баришпіль у XVIII ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т. 2. – К., 1928. – С. 35–85; *Його ж.* М. Васильків: IX – XVIII ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т. 3. – К., 1929. – С. 33–127; *Шамрай С.* Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т. 4. – К., 1931. – С. 9–28.

⁵⁶ Якщо бути точнішим, то після 1931 р.

⁵⁷ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К., 1959.

відносин, становища козаків, селян, міщан, а також висвітлення причин класової боротьби в другій половині XVIII ст⁵⁸.

У такій площині й відбувалося вивчення документу в 60–80-х рр. XX ст., зокрема І. Ковальський, Н. Лепенко та Олексій Путро⁵⁹ досліджували потенціал Генерального опису як джерела для вивчення соціально-економічних, земельних відносин, Віталій Кулаковський⁶⁰ – класового розшарування міського населення. Йому ж належить кілька праць, у яких за даними Генерального опису вивчалися ремесло і торгівля в містах Лівобережжя⁶¹. Дослідники звернули увагу й на особливості проведення опису в окремих полках, наприклад, І. Ковальський проаналізував хід опису в Переяславському полку й дійшов до висновку, що там опис був проведений найкраще. Фактологічним матеріалом і за-

⁵⁸ Там само. – С. 141–143.

⁵⁹ *Ковальський І.* Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – 1962. – №2. – С. 97–101; *Його ж.* Селянсько-козацькі переходи в Переяславському полку в 60-х рр. 18 ст. // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С. 77–89; *Лепенко Н.* Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір лівобережної України // УІЖ. – 1983. – №2. – С. 134–137; *Путро О.* Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1982. – №7. – С. 143–147; *Його ж.* Деякі питання соціально-економічної та політичної історії Лівобережної України 2 пол. 18 ст. // УІЖ. – 1985. – №7. – С. 71–77; *Його ж.* Нові архівні джерела про економіку і населення Києва 2 пол. 18ст. // 2-га Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 149–151; *Його ж.* Соціально-економічний розвиток Ніжина в 2 пол. 18 ст. // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 67–68.

⁶⁰ *Кулаковський В.* Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // УІЖ. – 1980. – №9. – С. 86–94.

⁶¹ *Кулаковський В.* Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 14. – К., 1980. – С. 53–60; *Його ж.* Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 13. – К., 1979. – С. 72–76; *Його ж.* Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 10. – К., 1976. – С. 48–55.

лученням нових документів його стаття доповнила згадану вище розвідку Дмитра Багалія⁶².

Потенціал Генерального опису як джерела з вивчення міської забудови вивчала Людмила Пляшко. Цей потенціал певною мірою був реалізований в її розвідці науково-популярного характеру «Подорож до міста XVIII століття», зміст роботи відповідає назві і дійсно відтворює деякі картинки життя ранньомодерного міста, хоча і з відчутною його ідеалізацією⁶³.

Особливостям проведення опису в Стародубському полку та вивчення його потенціалу як джерела з історії міст була присвячена кандидатська дисертація та низка наукових розвідок Тетяни Круглової. Основна увага акцентувалася на відображенні соціально-економічного розвитку міст, розвитку ремесел і господарства⁶⁴, у цьому ж напрямку дані джерела використав Іван Кісіль⁶⁵. Першим істориком, котрий усерйоз почав розглядати Генеральний опис з точки зору історичної демографії є Юрій Волошин. У низці праць він вивчав демографічні характеристики старообрядницького соціуму Північної Гетьманщини. Дослідник також використовує інформацію опису для з'ясування ступеню поширення грамоти серед населення Полтави 1760-х рр., та для реконструкції різних аспектів життя полтавських вдів. Зрештою, перу Юрія Волошина належить і «свіжа» розвідка про проведен-

⁶² Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // УІЖ. – 1960. – №6. – С. 132–134.

⁶³ Пляшко Л. Генеральний опис лівобережної України (1765–1769 рр.) як джерело для вивчення історії забудови та планування міст // АУ. – 1971. – С. 90–92; *Її ж.* Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980.

⁶⁴ Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг. как источник для изучения характера несемейного труда в городских хозяйствах: на материалах городов Стародубского полка // Проблемы истории СССР. – 1980. – Т. 11. – С. 73–89; *Її ж.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.) – М., 1989; *Її ж.* Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1982.

⁶⁵ Кісіль І. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.

ня Генерального опису в Полтаві⁶⁶. При вивченні окремих демографічних параметрів населення ранньомодерної Полтави, локалізації її забудови та дослідження домогосподарств ремісників до «послуг» джерела вдалася Оксана Коваленко⁶⁷.

Стислий огляд історіографії, поданий вище, радше зорієнтований на допомогу наступникам, а не на ґрунтовний аналіз праць попередників, тим більше, що останній можна було звести до кількох слів на зразок: «на українському матеріалі ця проблема не вивчалася». Тож, розглянувши три блока літератури, так чи інакше пов'язані з проблематикою даної книги, вдамся тільки до висловлення кількох коротких спостережень. Вважаю, що сучасна історична наука таки має готові й апробовані методологічні розробки вирішення історико-демографічних

⁶⁶ Волошин Ю. Населення домогосподарств «Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1766–1769 рр.») // Соціум. – Вип.2. – К., 2003. – С. 117–134; *Його ж.* Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України // КС. – 2002. – №2. – С. 117–142; *Його ж.* Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) // КА. – Вип. 5. – К., 2008. – С. 143–153; *Його ж.* «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 56–71; *Його ж.* Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // КС. – 2011. – №1. – С. 13–32.

⁶⁷ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2009; *Її ж.* Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIX ст. // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 62–74; *Її ж.* Сім'я та домогосподарства гончарів Полтави XVIII ст. (за матеріалами Генерального перепису 1765–1766 років) // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 8 (10). – С. 132–135; *Її ж.* Ремісничі цехи Полтави XVIII століття // Краєзнавство. – 2010. – №1–2. – С.130–136; *Її ж.* Сім'я полтавських гончарів XVIII століття // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К., 2010. – С. 316–320.

проблем. Не менш важливою є і наявність загально визнаних праць, котрі слугують переконливим прикладом продуктивного використання здобутків історичної демографії у великих соціальних історіях на кшталт «броделівської». При цьому вітчизняний історик сьогодні має всі можливості користуватися значним обсягом інформації («числового») конкретного характеру (коефіцієнти, пірахунки тощо) для порівняння результатів своєї роботи та знайомитися з можливими варіаціями тлумачень отриманих даних. Джерельною базою подібних досліджень в «українському варіанті» стануть уже добре відомі джерела: метричні книги, сповідні розписи, матеріали ревізького обліку, і, зрештою, Генеральний опис Малоросії. Потенціал останнього традиційно зреалізовувався у сфері вивчення земельних відносин, «класової» проблематики та соціально-економічного розвитку. Натомість розробка джерела на основі історико-демографічних дослідницьких методик тільки розпочинається і має серйозні перспективи отримання якісно нових знань про українське ранньомодерне суспільство.

Ad fontes

Основу джерельної бази дослідження становить Генеральний опис Лівобережної України, проведений на території Гетьманщини в 1765–1769 рр. За указом імператриці Катерини II⁶⁸ його здійснив президент Малоросійської колегії граф Петро Румянцев. Через це в історичній літературі його зазвичай називають Румянцевським⁶⁹. За своїм змістом і обсягом опис є унікальним джерелом інформації, оскільки його 969 книг містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережжя⁷⁰.

⁶⁸ Указ від 4 листопада 1763 р. Див.: Генеральний опис...

⁶⁹ Таку назву джерела вперше застосував Олександр Лазаревський у 1860-х рр. Див.: *Лазаревський А.* Обзорение Румянцевской описи. – Чернигов, 1866. Зустрічаються інші варіанти назви документу: «Румянцевська ревізія», «Генеральний опис Малоросії», «Румянцевський опис Малоросії».

⁷⁰ Генеральний опис... – С. 4–12.

Організацією та проведенням опису займалася Друга Малоросійська колегія. Планувалося визначити склад населення в сталих соціальних категоріях поміщиків, козаків, міщан, священників та посполитих. Реєстрація кожної особи й опис кожного господарства мали б зменшити інтенсивність переходів селян і встановити точну кількість козаків. Більш повні відомості про їхню чисельність, власність та майно, заняття й прибутки могли прискорити реформування регулярної військової сили, яка б перебувала на самозабезпеченні, і визначити можливість збирання проєктованого 30-відсоткового податку на козацьке майно. Перепис мав з'ясувати, які землі були дійсно приватними, а які належали державі. Петро Румянцев сподівався, що опис дозволить одержати інформацію про рівень та інтенсивність торгівлі, життєздатність цехів, промисловості та ремесел, які «планувалося поліпшити»⁷¹.

Розпорядженням Румянцева від 9 вересня 1765 р. для проведення перепису була затверджена спеціальна інструкція, що складалася з дванадцяти пунктів і чотирьох форм. Перша форма призначалася для перепису міст і містечок. Друга – для перепису коронних урядових і монастирських маєтків. За третьою – описувалися поміщицькі (старшинські) маєтки, а за четвертою – козацькі володіння⁷².

Переписуючи міста (відповідно до вимог першої форми), потрібно було вказати географічне положення поселення, описати його укріплення, громадські споруди, ярмарки й базари, гродські землі, магістратські й ратушні прибутки⁷³, стан поліції й протипожежної команди⁷⁴ та провести подвірний перепис господарств міщан і козаків. Варто зауважити, що інструкція, розроблена генерал-губернатором, не вимагала відомостей від дворян, чиновників і духовенства через те, що дані про них були у полкових канцеляріях⁷⁵.

⁷¹ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. – К., 1996. – Ел. версія: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

⁷² Генеральний опис... – С. 5.

⁷³ *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии... – С. 406.

⁷⁴ *Багалеї Д.* Состояние полиции в малороссийскихъ городах XVIII в. // КС. – 1882. – №8. – С. 379–382.

⁷⁵ *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии... – С. 406.

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення міст Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 18 міст та їхніх жителів. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині⁷⁶. Однак міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад, з опису Хорола⁷⁷ залишився лише один аркуш, Гадяча – дев'ять аркушів⁷⁸. Описи міст Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю.

Документи Румянцевського опису локалізуються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ, у фонді №57 «Генеральний опис Лівобережної України». Матеріали перепису міста Ніжина знаходяться у книгах 39, 40, 49, 341, Переяслава – у книгах 223, 278, 279, 280, 282, 288, Стародуба – у книгах 71, 72, 73, 74, 78, 81, 124, 147, 148а. Усі книги (обсягом 300–1200 аркушів) написані скорописом другої половини XVIII ст. Робота з окремими аркушами опису ускладнена через згасання тексту, механічні пошкодження, цвіль.

Дослідники опису схильні ділити його документи на три групи: до першої відносять матеріали про проведення й організацію опису в полках: донесення, пояснення, рапорти, промеморії, листування сотенних правлень і полкових комісій. Другу групу склали документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти тощо⁷⁹. Тут зустрічаються копії порівняно давніх документів, як-то: звернення стародубських міщан до царя Олексія Михайловича за магдебурзьким правом від 1666 р.⁸⁰, виписки з магістратських книг 1714 р.⁸¹ Основну масу документації цієї групи склали копії купчих на нерухоме майно, датовані як початком XVIII ст., так

⁷⁶ *Когут З.* Вказана праця.

⁷⁷ Сотенне місто Миргородського полку, нині райцентр Полтавської обл.

⁷⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 124. – Арк. 11–16; Кн. 148а. – Арк. 97зв.–98, 351.

⁷⁹ *Литвиненко М.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 101.

⁸⁰ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 124.

⁸¹ Там само. – Кн. 73.

і 1766 р.⁸² Остання група – це відомості про міста, населення й домогосподарства, які й є основним джерелом для вивчення демографічних характеристик міського соціуму⁸³.

Ці відомості збиралися в містах, зазвичай, за типовою схемою: спочатку створювалися полкові комісії на чолі з російськими офіцерами (10 комісій за числом малоросійських полків), комісії надсилали в магістрати й сотенні правління вимоги подати відомості за першою формою та відповідні інструкції. Магістрати та правління складали списки жителів міста й передавали їх до комісій. Останні, відповідно до списків, розсилали інструкції та форми землевласникам з вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення. Отриману інформацію звіряли з даними попередніх ревізій і складали чорновий опис, який ще раз перевірявся й переписувався набіло. Отже третя група документів складається з чернеток і чистовиків⁸⁴.

Останні (локалізуються в книгах 39, 148а, 278, 341) були написані охайніше, уніфіковані, уточнені й відображають інформацію на час завершення перепису в місті, тому й використані для вивчення характеристик міського населення. Вони оформлені відповідно до вимог першої форми: у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша й додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: хат господарів, людських хат, комор, конюшень, сараїв. Потім графа «*Чыни и имена*» вказує прізвище, ім'я власника, його звання, місце народження: «*мещанин владения магистрата Переясловского Василь Криворученко родимец полку Переясловського города Переяславля з мещан*». Такі ж відомості подаються про дружину: «*ево жена Параскевья Никифоровна урожденна сотни второй полковой Переяславской села ... звания козачого*», далі переписані діти – спочатку хлопчики, а потім – дівчатка⁸⁵.

Після сім'ї господаря переписувалися всі інші мешканці двору, це були здебільшого родичі чи наймити: «*У них работни-*

⁸² Там само. – Кн. 74. – Арк. 459–459зв., 631–631зв.

⁸³ Литвиненко М. Вказана праця. – С. 101.

⁸⁴ Ковальський І. Проведення Генерального опису... – С. 132–134.

⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 15зв.

ца Марія Прокоповна рожденна города Переяславля звания з мешкан»⁸⁶. Перепис чітко вказує на родинні зв'язки мешканців двору: «при нём тѣща его удова Пелагея Ивановна, ... родная сестра ее девка Марья»⁸⁷. Окремими графами записані вік й стан здоров'я кожного мешканця двору. В іншій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що полегшує їхню обробку⁸⁸.

Такої форми перепису, загалом, дотримувалися у всіх містах, але траплялися й окремі винятки. Наприклад, у Ніжині таблиця чистовика мала дві додаткові графи, де повинен був вказуватися зріст чоловіків: у першій – аршини, у другій – вершки (але ці графи залишилися порожніми)⁸⁹. Чистовики опису Переяслава й Стародуба написані у формі одного документу – таблиці не перериваються іншими даними⁹⁰. Натомість, у чистовиках опису Ніжина стрічаються й інші документи, наприклад, копії купчих на нерухоме майно⁹¹.

Чернетки складаються з окремих відомостей, що подавалися ревізорам. У них відсутні рубрики і поділ на частини, але інформації більше, нею можна заповнити прогалини загальної таблиці. Відомості, по-можливості, подавали самі господарі дворів. Приклад цього запис у книзі 280, зроблений гарним, охайним почерком: «Ведомость в комиссию сочиненная в полку Переясловском генеральной ревизией о владениях в этом полку в городе Переяславле подкоморным повету золотоношского Яковом Искрою о именах и ево людях. Сочиненна 1766 года»⁹².

Враховуючи фіскальну мету перепису, можна припустити, що, наприклад, підкоморій Яків Іскра, намагаючись зменшити податковий тиск, міг подати неправильні відомості. Простіше було приховати розмір прибутків, кількість худоби, аніж недорахувати мешканців двору. Імовірно, що це було можливо, адже

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. – Арк. 74зв.

⁸⁸ Там само. – Арк. 74зв.–75.

⁸⁹ Там само. – Кн. 341.

⁹⁰ Там само. – Кн. 148а, 278.

⁹¹ Там само. – Кн. 39.

⁹² Там само. – Кн. 280. – Арк. 180.

російські офіцери, залучені до виконання цієї роботи, були переважані своїми обов'язками й необізнані з місцевими умовами, а населення Гетьманщини боялося опису й чинило йому пасивний опір⁹³, усе це, безумовно, ускладнювало процес перепису.

Проведенням Генерального опису в досліджуваних полках керували: у Стародубському полку – підполковник Бенедикт Круглинов, у Ніжинському – прем'єр-майор Михайло Голенищев-Кутузов⁹⁴, у Переяславському – секунд-майор Олександр Якубович⁹⁵. На думку дослідників, останній офіцер найкраще виконав свої обов'язки, і тому в Переяславському полку опис було проведено найповніше⁹⁶.

⁹³ За твердженням Зенона Когута, до перепису без остраху могли ставитися лише міщани, усі інші його побоювалися: селяни боялися бути прив'язаними до свого місця проживання та збільшення податків; козаки не бажали виконувати військові та податкові повинності; землевласники ж були стурбовані тим, що їх маєткові права можуть опинитися під загрозою. У Переяславі більшість населення становили козаки, там же знаходилася полкова і сотенна старшина, серед якої були основні землевласники міста (див.: *Когут З.* Вказана праця.). Певним свідченням сприймання опису, як чогось незвичного, тотальної ревізії чи «перевірки» можуть бути слова Сівілли з «Енеїди» Івана Котляревського. Так, перераховуючи примітні події протягом свого довгого життя, відьма згадає і «великий трус», під яким упорядники видання 1989 р. вбачають саме Генеральний опис:

*При шведчині я дівовала,
А татарва як набігала,
То вже я замужем була;
І першу сарану зазнаю;
Коли ж був трус, як ізгадаю
То вся здригнуьсь, мовби мала.*

Див. видання 1989 р. на сайті: <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>

⁹⁴ Призначений спочатку, а у травні 1767 р. «*находящийся в нежинском полку у сочинения генеральной описи нижегородского карабинерного полка господин премьер-майор Голенищев-Кутузов в силу государственной военной коллегии указов отправлен к тому полку, а на место его к описи от его сиятельства определён Ражского пехотного полку господин подполковник Василий Кудрявцев*». Див.: ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2188. – Арк. 2.

⁹⁵ *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии... – С. 410.

⁹⁶ *Ковальський І.* Проведення Генерального опису... – С. 132.

Коротко розгляну процес реалізації останнього. Указом від 4 жовтня 1765 р. Малоросійська колегія оголосила про утворення «Комісії по проведенню Генерального опису в полку Переяславському»⁹⁷. Головою полкової комісії було призначено секунд-майора Ямбургського карабінерного полку Олександра Якубовича, останній, прибувши до міста в жовтні 1765 р., звернувся по допомогу до полкової канцелярії, магістрату та війта. Однак того в Переяславі не виявилося, бо його саме в той час позбавили посади за фінансові махінації. Магістрат і полкова канцелярія більше переймалися тоді боротьбою за владу в місті, а тому не бажали працювати разом⁹⁸. Лише під значним тиском з боку російського офіцера вони виділили людей для проведення перепису. Проте переписувачі працювали безкоштовно, а отже, не були зацікавлені в результатах своєї праці, що в свою чергу, негативно позначилося на її якості⁹⁹. Однак перепис міста було завершено достроково – у березні 1766 р.

У полку опис затягнувся довше, а тому виникали проблеми з кадрами, наприклад, військовий товариш Іван Гулак з квітня по вересень 1767 р. скаржився, що рік працює в комісії, і за час його відсутності господарство «країне» занепало. Виникли й інші нагальні справи, які необхідно вирішити, зокрема судові позови. А тому він просив Малоросійську колегію звільнити його від обов'язку члена комісії для «обретения нового хазяйства» і участі в судовій тяганині¹⁰⁰.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии... – С. 410.

⁹⁹ Ковальський І. Проведення Генерального опису... Перепис супроводжувався лайками й конфліктами (ба навіть бійками) між російськими офіцерами та козацькою старшиною. Виділенню необхідних для проживання і роботи приміщень, писарського начиння, підвід тощо передувала тривала паперова тяганина, існували й інші ускладнення. Їхню природу пояснює влучне зауваження Юрія Волошина про прояв прихованого конфлікту двох відмінних політичних організмів – Російської імперії та Гетьманщини. Про це та інші деталі організації опису в Полтавському полку див. ґрунтовну розвідку: Волошин Ю. «Для точного исчисления...».

¹⁰⁰ Івана Гулака звільнили, див.: ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2187. – Арк. 1–9. Звісно, що для уникнення небажаної роботи посилалися і на хворобу (доречі, як і сьогодні). Наприклад, бунчуковий товариш Маркович, котрого командували займатися описом в Лубенському полку,

В інших полках писарі теж намагалися відкараскатися від роботи, при цьому підстави називалися різні, наприклад:

а понеже я ныне же обязанъ къ законному супружеству для чего мне надлежитъ и прибор учинить и того ради оной Малороссийской коллегии всенижайше прошу респектом безотлучною больше года мою при комиссии бытность, а паче ради вышеписанного резона и для выстроения вновь дому сему мене от оной комиссии увольнить¹⁰¹.

З таких справ можна отримати і певне уявлення про «рівень професійності» рекрутованих писарів. Випадок полтавського писаря (сам він себе називав ковалем) Івана Юрачковського настільки показовий, що не втримаюсь, щоб не зацитувати фрагмент «опусу», надісланого ним до Малоросійської колегії:

Магистрата полтавского войт Чарныш затаил на меня злону и гонение, ... определил меня в оную комиссию для письма которого письма я совершенно не обучался и писать скоро по старости лет моих неумею более, как написанный моею собственною рукою в малороссийскую коллегию рапорт, писать не могу да и вделах письменных я силы не маю и складу не умею, и отих дел исправлять не могу и никогда не исправлял. Кроме того ... по моей бедности и обнищанию ... себе жены и детей моих пропитать немогу, особливо ж я пообнищал. Для пропитания себе жены и детей моих нанялся на нынешнее наступавшее лето работать в монастырь полтавский Христо-воздвиженский каменного ктрпича, на что и занял денег рубль да пятьдесят копеек того рады, соной комиссии прошу ради вышепрописанных резонов, меня от той комисии уволить, буди ж оная комиссия сама собою того учинить не пожелает то сие моё доношение представить к рассмотрению с резолюцией в

заявив, що не може поїхати туди, бо побоюється нападів тяжкої хвороби і перебуває в Глухові на лікуванні. Див.: Там само. – Спр. 2184. – Арк. 1–2.

¹⁰¹ Автора цих рядків, полтавського канцеляриста Івана Момонтова Малоросійська колегія звільнила від роботи в комісії. Див.: Там само. – Спр. 2181. – Арк. 1–2.

малоросійськую колегію к сему доношенію кузнец Иван Юрачковскій підписался¹⁰².

Організатор проведення Генерального опису в Полтаві полковник Путінцев підтвердив рапорт Юрачковського, мовляв, останній дійсно не вмів писати, а цидулку писав цілий день¹⁰³.

З огляду на персональний склад і кадрові проблеми полкових комісій¹⁰⁴, не варто абсолютизувати ретельність складання опису і точність його даних, останні потребують обережного ставлення і перевірки. Але разом з тим, історику, мабуть, не знайти кращого облікового джерела (стосовно населення Гетьманщини), воно вигідно відрізняється від попередніх ревізій, що проводилися XVIII ст. Порівняння даних ревізії Стародуба 1764 р. з даними Румянцевського опису міста явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб тощо¹⁰⁵.

Тож документ є надзвичайно цінним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. Його дані містять інформацію, необхідну для вивчення демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статево-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу й сім'ї, стану здоров'я тощо. Обсяг, зміст і форма опису вигідно вирізняють його з-поміж інших облікових документів цього періоду, і, зрештою, при всіх застереженнях,

¹⁰² Там само. – Спр. 2183. – Арк. 2.

¹⁰³ Там само. – Арк. 3. Детальніше про справу Юрачковського та інші цікаві колізії, пов'язані з описом, див.: *Волошин Ю.* «Для точного исчисления...».

¹⁰⁴ Наприклад, комісія по проведенню опису у Стародубському полку скаржилася, що не може обійтися «наявним» канцеляристом, а тому просила надати іншого «*исправного*». У відповідь Малоросійська колегія наказала знайти такого в стародубській полковій канцелярії. Цікаво, що в Генеральному описі Стародуба значиться аж вісімнадцять таких канцеляристів, однак полкова комісія, вочевидь, не могла їх рекрутувати без відповідної вказівки Малоросійської колегії. Див. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2182. – Арк. 1–2; Там само. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 1–3;

¹⁰⁵ Див.: Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19349. – 745 арк.

неточностях і недоліках кращого джерела з демографічної історії Гетьманщини не знайти.

Нагадаю, що Румянцевський опис є основним джерелом, на основі якого проводяться всі передбачені методиками підрахунки і обчислення. Для повнішої інтерпретації отриманих результатів і визначених характеристик залучені також додаткові джерела.

Першу їх групу¹⁰⁶ складають *законодавчі акти* і пам'ятки права діючі в містах Гетьманщини: Литовський статут, Магдебурзьке і Хелминське право, Саксонське зерцало. Вони опубліковані окремо, як Литовський статут¹⁰⁷ й Саксонське зерцало¹⁰⁸, або представлені у збірнику «Собрание Малороссийских прав»¹⁰⁹, і містять інформацію про норми поведінки (у тому числі й демографічної). Також сюди віднесені акти російських монархів опубліковані в багатотомнику «ПСЗРИ»¹¹⁰.

Наступну групу джерел складають *матеріали судових та епитимійних справ*. Частина з них опубліковані у збірниках «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.», «Ділова документація Гетьманщини»¹¹¹, «Гріхи розмаїтї»¹¹² та на сторінках журналу «Київська Старовина». Окремі справи знайдені у фондах Лубенського (Ф. 101)¹¹³, Ніжинського (Ф. 77)¹¹⁴, Переяславського

¹⁰⁶ Поділ на основі: *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 9–11.

¹⁰⁷ Литовський Статут 1588 р. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

¹⁰⁸ Саксонское зерцало. – М., 1985.

¹⁰⁹ Зауважу, що даний збірник не діяв як єдиний акт, а цінний, радше, як спроба кодифікації розрізних правових норм діючих в Гетьманщині. Див.: *Собрание Малороссийских прав. 1807 г.* – К., 1993.

¹¹⁰ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. X, XVII, XXI, XXII.

¹¹¹ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993.

¹¹² Власне, тут епитимійні справи не опубліковані, а переповідаються. Див.: *Сулима М.* Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII – XVIII ст. – К., 2005.

¹¹³ ЦДАУК. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 6, 13, 49, 166.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 77. – Оп. 2. – Спр. 44, 59.

(Ф. 88)¹¹⁵ та Стародубського (Ф. 81)¹¹⁶ гродських судів ЦДІАК України. Вони містять приклади девіантної демографічної поведінки, що мала місце в тогочасному соціумі: перелюби, двоєженства, убивства (у тому числі й дітовбивства).

До окремої групи належить діловодна документація, що стосується організації і проведення Генерального опису. Це справи про надання відпусток від роботи в комісіях, виділення квартир для організаторів опису в полках, інструкції тощо. Вони локалізуються в наступних фондах ЦДІАКУ: II Малоросійська колегія (Ф. 54)¹¹⁷ та Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайского (Ф. 703)¹¹⁸.

Важливими джерелами вивчення ранньомодерного соціуму є *пам'ятки літератури* тогочасної доби, насамперед віршування автора другої половини XVII – поч. XVIII ст. Климентія Зіновієва. Мандрівний чернець знав тогочасне життя в усіх його іпостасях і переніс свої спостереження в повчальні вірші, що дійшли до нашого часу. Климентій Зіновієв писав про народження і дитячу смертність, нерівні або ж треті чи четверті шлюби, відносини в сім'ї, старість тощо. Автор не лише змальовував різні життєві ситуації, а й коментував їх, висловлював власну оцінку¹¹⁹. До цієї ж групи відносяться віршування священників Івана Некрашевича¹²⁰, Якова (інока), Йоасафа Горленка та мандрівного дяка Петра Поповича-Гученського¹²¹. Більш вишукана, «елітарна» поезія

¹¹⁵ Там само. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 20, 25, 31; – Оп. 2. – Спр. 10.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 81. – Оп. 2. – Спр. 71, 115.

¹¹⁷ Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2187, 2188.

¹¹⁸ Там само. – Ф. 703. – Оп. 1. – Спр. 100, 101, 150, 368.

¹¹⁹ Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971.

¹²⁰ Некрашевич І. Замисл на попа // Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII віку: (Розвідка й тексти. – К., 1929. – С. 19–29.

¹²¹ Яків (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття). В чотирьох книгах. Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). – К., 2006. – С. 760–767; Горленко Й. Бран чесних семи добродійностей із сімома смертними гріхами в людині мандрівцю, як заше, а найбільше у дні святкування чотиридесятниці, яка резедує //

Івана Величковського та Симеона Полоцького також є цікавим джерелом для пізнання тогочасних світоглядних уявлень¹²².

Окрему групу складають *нарративні* джерела. За прикладом французьких істориків ментальності, які вивчали ставлення до дитячої смерті в середньовічну добу за приватними щоденниками¹²³, використано щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. Він датується 1727–1753 рр. і є цікавим регулярністю записів, котрі упродовж багатьох років велися практично щоденно. Нотатки стосуються господарських питань, сімейних подій, у них згадуються рідні автора, у тому числі і його діти. Щоденник доступний для дослідників, оскільки публікувався на шпальтах журналу «Київська Старовина» в 1884–1886 рр.¹²⁴ Цінними нарративними джерелами є відомі українським дослідникам щоденники Петра Апостола¹²⁵ та Якова Марковича¹²⁶. Звісно, що всі названі документи з'явилися з-під пера представників тогочасних елітарних кіл, а тому мало відображають поведінку і мотивації простолюду. З останньої точки зору цікавими є автобіографія Іллі Турчиновського (священника і намісника березанського) та щоденник священників Кирнецьких¹²⁷.

Слово многоцінне... Кн. 4. – С. 636–666; *Попович-Гуценський П.* Из рукописного збірника другої половини XVII ст. // Слово многоцінне... Кн. 4. – С. 737–749.

¹²² *Величковський І.* Твори. – К., 1972; *Полоцький С.* Одруження // Слово многоцінне... Кн. 3. – С. 754.

¹²³ *Арвес Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. – Екатеринбург, 1999. – С. 13.

¹²⁴ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753 г.) // КС. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7. – С. 177–192; №9. – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №.1. – С. 257–272.

¹²⁵ Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – №7–8. – С. 100–155.

¹²⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) – Ч. I – III. – К., 1893.

¹²⁷ Звісно, Турчиновського можна відносити до простолюду з певною натяжкою, адже він був сином сотника, однак і до верхівки старшини Ілля не належав. Див.: Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української

Окремою групою джерел є *фольклорно-етнографічні*. Це народні пісні, казки, традиції, звичаї, зафіксовані етнографами XIX – поч. XX ст. Вони, почасти, допомагають зрозуміти світогляд мешканців тогочасних міст, їх страхи й забобони, ставлення до дитинства і старості, життя та смерті, а отже, й уможливають версії щодо ймовірних мотивів здійснення тих чи тих демографічних учинків¹²⁸.

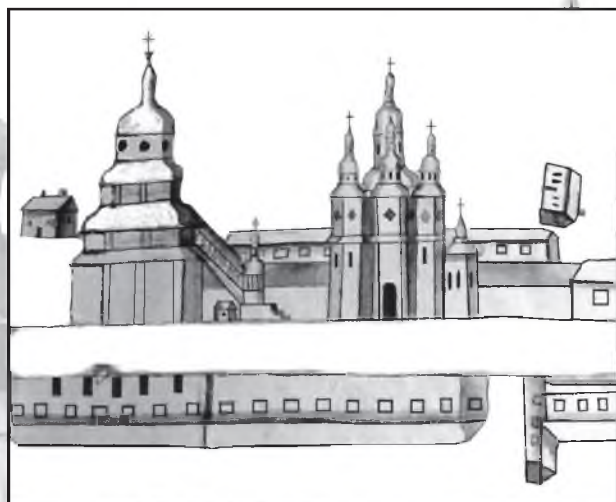
До огляду потрапили не всі використані джерела, з повним їх переліком можна ознайомитися, звернувшись до бібліографічної частини книги. Щодо основних джерел, то історико-демографу доведеться «перевідкривати Америку» і використовувати ще не-реалізовані можливості вже добре відомих документів. І це, мабуть, добре, адже за час наукової розробки Генерального опису з'явилися ґрунтовні розвідки про особливості його створення, переваги і недоліки. Урахування цих аспектів вселяє надію на максимальне уникнення можливих джерельних пасток і максимальну реалізацію інформаційного потенціалу опису вже з точки зору історичної демографії. Зауважу, що масштабність джерела і його зміст уможливають спроби тотального дослідження характеристик населення Гетьманщини, але для цього необхідна праця багатьох дослідників.

літератури (до кінця XVIII ст.). – К., 1967. – С. 552–557; Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Святомиколаївської церкви с. Ховзовки, Глухівського повіту, Новгород-Сіверського намісництва (XII.1787–1788 рр.). – К., 2006.

¹²⁸ Такі джерела вимагають надзвичайно обережного ставлення, адже існує небезпека перенесення звичаїв-конструктів XIX ст. на ранньомодерну добу.

Розділ 2

Покрові міста Тетсманщини
в середині XVIII ст.

Автори доволі численних урбаністичних студій та узагальнюючих досліджень до сьогодні не визначилися щодо правомірності вживання терміну «місто», навіть стосовно найбільших полкових центрів Гетьманщини. Різні критерії визначення статусу спонукають вважати такі поселення радше «великим селом», або ж навпаки – чи не класичним європейським містом. Ці підходи ґрунтуються на вивченні функціонування самоуправління, економічного розвитку, управлінських функцій, міських мешканців і їх повсякденного життя. З огляду на досвід західноєвропейської історичної урбаністики, число жителів поселення не є визначальним показником міського статусу. Більш показовими вважаються специфічний світогляд, «міський» спосіб життя, котрі можна спробувати простежити, зокрема і через демографічну поведінку населення. А отже, остання може слугувати певним маркером оцінки населеного пункту. Демографічні характеристики населення розглядаються нижче, а в цьому розділі спробую трохи ближче роздивитися міста, у яких провадитиметься дослідження, і з'ясувати, чим же полковий центр відрізнявся від інших поселень Гетьманщини та як ці особливості могли відобразитися у структурі його соціуму. Інакше кажучи, поглянемо, чим тогочасне місто могло надихнути на міркування, подібні до висловлених мешканцем Гетьманщини ченцем Яковом у 1764 р.:

Полно лежать в селі, ступай в города!
Не очень робій, хоть не сищеш брата...
Єжелі кто спросить: «Что в город погнало?»
Сказуй: у селі користі мені мало¹²⁹.

¹²⁹ Яків (інок). Вказана праця. – С. 767.

Полкове місто як осередок локальної адміністрації

Історична наука заперечує універсальність дефініції міста для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міського поселення через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Тетяна Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість¹³⁰. Другий погляд стає дедалі популярніший і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Фернан Бродель – «*безперервний діалог з селом*»¹³¹). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції – економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Тетяни Портнової, така характеристика якраз і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту¹³².

Однією з головних функцій домодерного міста дослідниця вважає адміністративну. Тобто, у розглядуваний час діалог, або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалася через її адміністрування. Місто як центр сотенної адміністрації виконувало адміністративні функції на території полкових сотень, а як полкової – на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна Військова Канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина, не підлягали

¹³⁰ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ століття. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 29.

¹³¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 414.

¹³² Портнова Т. Вказана праця. – С. 30.

владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу¹³³.

Основною військовою і адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом Зенона Когута – «*гетьманом у мініатюрі*»)¹³⁴. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку Зенона Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії¹³⁵. Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі¹³⁶. У Стародубі вони займали окремі двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм¹³⁷. У дворі переяславської полкової артилерії і «*могазейна*» в 1766 р. було 15 будівель, з

¹³³ *Путро А. И.* Левобережная Украина...

¹³⁴ *Когут З.* Вказана праця. Полковниками на час проведення Генерального опису були: у Ніжині – Петро Розумовський (1753–1771 рр.); у Переяславі – Семен Сулима (1739–1766), Григорій Іваненко (1766–1781); у Стародубі – князь Юрій Хованський (1763–1769), Михайло Миклашевський (1769–1780). (В історичній літературі можна зустріти різні роки урядування окремих полковників, я ж покликаюсь на: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С. 260–263.).

¹³⁵ *Когут З.* Вказана праця.

¹³⁶ *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 206–221.

¹³⁷ *Таранушенко С.* Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // УІЖ. – 1971. – № 2. – С. 105.

них – 7 житлових, 5 комор і 2 сараї¹³⁸. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, це добре помітно на прикладі прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті були: осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик¹³⁹.

Наступне місце за рангом після полковника і полкового обозного посідав полковий суддя (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто ще підписки¹⁴⁰.

Важливе місце серед полкової адміністрації посідав полковий писар. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку, до її штату входили передусім канцеляристи¹⁴¹. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями Опанаса Шафонського, їх могло бути 10–16 осіб¹⁴², а от штат полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути «осавульчики» – слуги для рознесення паперу, сторожі¹⁴³), оскільки сама її будівля складалася з п'яти житлових приміщень та одного для канцелярії¹⁴⁴. Ще більшим був штат стародубської полкової канцелярії: перелік «*служителей и прочих*», поданий у Генеральному описі, вказує 59 чоловік, з них – 18 полкових канцеляристів¹⁴⁵. У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкова канцелярія знаходилася в одному приміщенні з гродським судом (зазвичай це – дерев'яна одноповерхова будівля). Винятком була лише муро-

¹³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 63в.

¹³⁹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. Прилуцкий полк // КС. – 1900. – №10. – С. 92.

¹⁴⁰ *Дядиченко В.* Вказана праця. – С. 224.

¹⁴¹ *Там само.* – С. 227.

¹⁴² *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К., 1851. – С. 120.

¹⁴³ *Дядиченко В.* Вказана праця. – С. 228.

¹⁴⁴ *Коваленко О.* Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 122.

¹⁴⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 2–4.

вана двоповерхова споруда чернігівської полкової канцелярії¹⁴⁶. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися «канцелярія и щетная комиссия полкова»¹⁴⁷.

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства: до відповідних книг вносилися записи про дарчі, «полюбовні», боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства, полкові канцелярії могли поділятися на відділи – судовий, скарбунковий, рахунковий. Отож, місто було центром діловодства на території полку, документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його бюрократію і частково осідали в архіві. Полкові архіви могли потерпати під час регулярних пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам'яній споруді¹⁴⁸. Вочевидь, обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». На думку Вадима Дядиченка, «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців¹⁴⁹.

Підгрунтя триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому, зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася в полковому місті¹⁵⁰. Сотник виконував військові, адміністративні і судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягали низка слуг

¹⁴⁶ Таранушенко С. Вказана праця. – С. 103–107.

¹⁴⁷ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 45зв.

¹⁴⁸ Таранушенко С. Вказана праця. – С. 103–107.

¹⁴⁹ Дядиченко В. Вказана праця. – С. 228.

¹⁵⁰ У Ніжині було 4 полкові сотні, у Переяславі – 3, у Стародубі – 2.

– «комнатники, упокоєвіки, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул¹⁵¹. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації¹⁵². Сотенна канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х рр. мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торгівельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація¹⁵³.

Полкове місто було осередком здійснення судочинства на території полку, причому функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя знаходилося в руках старшини, з якої рекрутувалися члени суду і його головуєчий¹⁵⁴. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили: суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління: отаман, городовий, війт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються «зацные персони», які, за словами Вадима Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету¹⁵⁵. Віктор Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді¹⁵⁶.

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було шукати вказівок у законах та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна тюрма (могла називатися колода, острог або секвестр)¹⁵⁷. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій пол. XVIII ст. суд містився в приватному бу-

¹⁵¹ Там само. – С. 269.

¹⁵² Козут З. Вказана праця.

¹⁵³ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 122.

¹⁵⁴ Дядиченко В. Вказана праця. – С. 324–326.

¹⁵⁵ Там само. – С. 340–341.

¹⁵⁶ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 191.

¹⁵⁷ Дядиченко В. Вказана праця. – С. 345.

динку генерального бунчужного Борозни¹⁵⁸. Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості першої половини XVIII ст.¹⁵⁹

Унаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди звичні для старої Речі Посполитої: гродські – у десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські – у двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські – вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв обирав «шляхетський» загаль відповідної округи¹⁶⁰.

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля київської башти, причому земля під ним належала переяславському кафедральному монастирю¹⁶¹. Про вигляд цього острогу в джерелі не йдеться, а от у цей же час полтавський острог виглядав наступним чином:

огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна¹⁶².

Потрібно зауважити, що перебування в ув'язненні з одного боку ставило демографічну поведінку ув'язнених у жорсткі рамки, а з іншого – уможлиблювало доволі несподівані її прояви. Наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі Катерина Кушнерівна чинила блуд з колодником Ігнатом Пивоваром і народила двох близнюків¹⁶³.

¹⁵⁸ Таранушенко С. Вказана праця. – С. 103–107.

¹⁵⁹ Дядиченко В. Вказана праця. – С. 345–346.

¹⁶⁰ Миллер Г. Сокращенное уведомление о Малой России // ЧИОДР. – М., 1846. – Кн. 4 : Смесь. – С. 63–64; Стороженко Н. К истории нежинскихъ грековъ // КС. – 1890. – №6. – С. 512.

¹⁶¹ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 44зв.

¹⁶² Цит. за: Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 124.

¹⁶³ Там само. – Арк. 123–124.

Процедура покарання була публічною, її виконували поруч на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Гетьманщини XVII–XVIII ст. Одним з його видів було стовпове, так у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів – на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші¹⁶⁴. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Петро Апостол, перебуваючи в Петербурзі, не цурався таких розваг:

отправился смотреть экзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом, парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину¹⁶⁵.

Міста Лівобережжя були значно менші за Петербург, однак, до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, у 1753 р. жителі Полтави могли розважитися стратою Євдокії Щербанівни, якій перед тим завдавали тортур на міському ринку¹⁶⁶. Ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього, покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а муки громадського осуду. Так, у 1729 р. лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'янка, винесла вирок: *«и обличивши в торгъ, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту»* відпустити¹⁶⁷.

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували його до сотенного уряду, а звідти – до полкового. У свою чергу полковий суд організовував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командувалися уповноважені особи¹⁶⁸. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу – свідки, позивачі, представники сторін тощо¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 123–124.

¹⁶⁵ Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – №7–8. – С. 125–139.

¹⁶⁶ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 123–124.

¹⁶⁷ Ділова й народно-розмовна мова... – №79. – С. 214–216.

¹⁶⁸ Дядиченко В. Вказана праця. – С. 348–362.

¹⁶⁹ Там само. – С. 370–384.

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи, з яких міг мати матеріальний зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII – початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив Віктор Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя – «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» – узаконені хабарі¹⁷⁰.

Останнє, на думку Олексія Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоваришувати» з судьями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника¹⁷¹.

Узагальнений (звісно, дещо гіперболізований) образ такого сотника в чудовому вірші «Сатирична коляда» змалював інок Яків. Він посміявся з того, що сотник радіє кожному злочину на «свій» територію, бо з винуватця можна було «злупити» гроші:

Пан сотник радується, как ангел-хранитель,
Как появится где вор иль дівства губитель. [...]
Как-де! Той уже всмерку виломив там стіну,
А той прощайте, Химці народив дитину!
Но за сіє не треба великого датку:
Пусть обидва принесуть рублей по десятку.
Да потом їх іспросить, нет ли чого горше?
Так в ті пори можна взять з них еще і больше¹⁷².

¹⁷⁰ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло... – С. 176.

¹⁷¹ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 195–209.

¹⁷² Яків (інок). Вказана праця. – С. 760–767.

У цьому ракурсі полкове місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території, однак адміністрування було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку в Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії і поштових коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил¹⁷³.

Частково такі видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками з магістратських сіл та міських млинів, зокрема продажем запасів борошна. Коли прилуцька полкова артилерія йшла «у військо», то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й поклони «знатным персонам великороссийским», без чого:

обойтиса весма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечки для судовых дел и до ратуша покупаются ... и прочие меские чиняться расходы, продавши тогож борошна...¹⁷⁴.

Обтяжливою для міського люду була постійна повинність, укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі – приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей молодших за 13 р. – по ¼ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же говорилося, що при недостатчі місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах¹⁷⁵. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри,

¹⁷³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 3. Прилуцкий полк // КС. – 1900. – №10. – С. 90–91.

¹⁷⁴ Цит. за: Там само. – 1901. – №2. – С. 191–192.

¹⁷⁵ ПСЗРИ. – Т. X. – С. 649–653. Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, ймовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м., тобто на дорослого мало доводитися близько 4,5 м², а на дитину – 1,1 м².

ратмани) були звільнені від постою лише в 1785 р., а доти мали терпіти солдат у своїх дворах¹⁷⁶. Російський знавець військової історії Володимир Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшених збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Разом з тим, дослідник зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед це стосувалося малолюдних поселень¹⁷⁷.

Міщани повинні були надавати квартири різним чиновникам, котрі проїжджали через полкові міста або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. У 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою вїта Савонова в Глухів, поселив у його домі князя Щербатова, при цьому вигнавши з двору дружину вїта і його малолітніх дітей. Після скарги потерпілого полковому писарю було приписано так не чинити. Та під час наступної відсутності вїта до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей¹⁷⁸.

Полкове місто було посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно указу Петра Румянцева від 31 травня 1765 р. було утверджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких знаходилися 72 станції. За відповідним табелем у кожному значному місті мало бути кілька поштарів: у Миргороді – 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі – по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках – по 4; у кожного поштаря мало бути по два коня. У найбільших містах поштою

¹⁷⁶ Там само. – Т. XXII. – С. 388–384.

¹⁷⁷ *Лапін В.* Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб., 2000. – С. 135–164. Про постої див.: *Беньковскій И.* Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763-64 гг. // КС. – 1895. – №5. – С. 65–76.

¹⁷⁸ *Андривеский А.* Страницка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – №8. – С. 488–489.

завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад – з них – 9 у полкових містах¹⁷⁹.

Фунціонування поштової служби підштовхує до зауваги важливого атрибуту полкового міста – дороги, котра проходила через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах було більше тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а значить – були більш вільними у своїй поведінці. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери. Також рухалися військові, котрі, крім звичних для міста проблем, могли принести з собою хвороби та епідемії¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. У першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші *«по вибору полковому»*. Бо ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби. Див.: *Прокон'юк О.* «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // КС. – 2007. – №4. – С. 129–138.

¹⁸⁰ Поштові шляхи доволі докладно позначені в атласі Російської Імперії Василя Пядишева на мапах 1820-х рр., можливо вони не всі функціонували в другій пол. XVIII ст., але джерело може дати певне уявлення про тодішні комунікації. Тож, в атласі тракти розподілені на три категорії: головні, губернські, повітові. Головні поштові дороги йшли через колишні полкові міста Переяслав, Лубни, Прилуки, Полтаву, в Ніжині перехрещувалися одразу два такі шляхи, зокрема і тракт Київ – Петербург (через Глухів). У Чернігів сходились три головні дороги, в Стародуб – три губернські, у Гадяч – чотири губернські. У плані комунікацій найбільш обділеним був Миргород, через який проходила лише одна повітова дорога (цікаво, що багато з тих трактів співпадають з сучасними шляхами, а Миргород і сьогодні знаходиться в стороні від важливих автодоріг). Див.: Географической атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по новѣйшимъ и достовѣрнымъ свѣдѣніямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года. (атлас без вказівки місця видання можна знайти на кількох файлообмінниках, напр.: <http://book.libertorrent.com/viewtopic.php?p=10857>).

Боротьба з останніми та їх профілактика теж належала до компетенції полкової влади. Відповідно, казенним коштом утримувався полковий лікар, який виконував це завдання, причому не лише на території полку. Наприклад, коли восени 1766 р. пішли чутки про чуму на Січі, для їх перевірки були послані два полкові лікарі, показово, що один був зі Стародубського полку – територіально найвіддаленішого від Запоріжжя¹⁸¹. Звісно, враховуючи такі тривалі відрядження і рівень тогочасних лікарів, важко припускати, що полкове місто мало істотну перевагу над іншими в медичному забезпеченні. Однак не забуваймо й про цілурників, які, наприклад, за уставом київського цеху займалися поміж іншого, і лікуванням ран, сифілісу, фурункулів тощо¹⁸². Зокрема, у Переяславі полковим цілурником був Григорій Ярославський «*родимец нацих немецкоу города Вилны з євреєв*»¹⁸³. У полковому місті могла знаходитися й аптека, наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці¹⁸⁴.

Зауважу, що даний огляд особливостей полкового міста, як осередку локального адміністрування, є доволі узагальнем, так само неповним є і перелік посадових осіб. Втім, у світлі тези сучасних істориків про те, що тогочасне лівобережне місто було радше великим селом¹⁸⁵, виконання адміністративної функції видається дуже важливою для функціонування міста. Зрештою, частина полкових міст і виділялася з-поміж не полкових лише перебуванням полкової адміністрації.

Показовим у цьому відношенні є географічний опис Малої Росії Герарда Міллера. Придворний історик в описі полків Гетьманщини згадує міста «*примечания достойные*». Відповідно, у Прилуцькому, Гадяцькому, Полтавському полках згадки були достойні лише їхні полкові центри, причому саме через перебу-

¹⁸¹ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3555. – 11 арк.

¹⁸² П. М. Устав киевского цирюльнического цеха 1761 года // КС. – 1883. – №11. – С. 470–476.

¹⁸³ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 126.

¹⁸⁴ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 126.

¹⁸⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 503. Наприклад містечко Сорочинці вирізнялося з-поміж інших сотенних центрів Миргородського полку перебуванням полкової адміністрації.

вання там адміністрації¹⁸⁶. Майже аналогічно й Миргород – «*известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется*»¹⁸⁷. У Київському полку, крім Києва, згадуються два міста права магдебурзького – Остер і Козелець, останнє – як місце перебування полкових чинів. У Ніжинському полку закономірно згадується Ніжин, а далі – Глухів та Батурин, як колишні гетьманські столиці. На основі економічних міркувань виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка). З-поміж полків, описаних Герардом Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп¹⁸⁸.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, економічний і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу Олена Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто у якому він знаходився¹⁸⁹. На думку французьких дослідників, правосуддя і адміністрація в ранньомодерну добу були галуззю промисловості, яка не знає безробіття. При цьому наводиться приклад міст провінції Дофіне¹⁹⁰: Валаас мав університет, Гренобль – парламент, інтендантство, генерал-губернатора, В'єн – архієпископство та суд для бідних. Вони у великій кількості притягували до себе тих, хто судився, просив, навчався, а от їхній сусід – місто Роман докладало безрезультатних зусиль для розвитку своєї промисловості. Місто Нансі після втрати бальязу просто зубожіло, заможні городяни покинули його¹⁹¹.

¹⁸⁶ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами. Див.: *Миллер Г.* Указ. соч. – С. 59.

¹⁸⁷ Можливо тому, що полкова адміністрація Миргородського полку перебувала в містечку Сорочинці.

¹⁸⁸ *Там само.* – С. 58–59.

¹⁸⁹ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 141.

¹⁹⁰ Зараз міста департаментів Верхні Альпи, Дром та Ізер у Франції.

¹⁹¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? Кн.1. – С. 154–156. З цієї точки зору цікавим є приклад Петербургу, в мемуарах імператриці Катерини II можна прочитати як безлюдніло місто, коли двір перебував в іншому місті, наприклад у Москві: «*прошло слишкомъ шесть мѣсяцевъ, прежде чѣмъ дворъ и городъ снова населились, какъ-были передъ отъѣздомъ Им-*

Отже, втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. Показовою в цьому відношенні є доля Полтави, яка ще в 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також місто вже не було порубіжним форпостом, тому в 1774 р. академік Іоганн Гюльденштедт (Johann Guldenstadt) побачив Полтаву, як помираюче полкове місто, де вже не було ні артилерії, ні коменданта, ні гарнізону. Академік точно передбачив близьке майбутнє, адже наступного року місто остаточно втратило свій полковий статус¹⁹². 20 жовтня 1775 р. до Новоросії передали останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою¹⁹³. У 1784–1796 рр. місто стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. – Малоросійської губернії¹⁹⁴. Однак Полтаві пощастило і відповідно до указу імператора Олександра I від 27 лютого 1802 р. «*Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской*» місто стало центром губернії і Малоросійського генерал-губернаторства¹⁹⁵.

У 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської Імперії», який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Впровадження цього указу на території Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р. з проголошенням утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а реально реформа була введена в дію в січні 1782 р. З полкових міст Гетьманщини одне стало центром намісництва (не рахуючи Києва), інші – продовжили функціонувати як повітові центри. На території

ператрицы (Єлизавета, так як йдеться про 1750 р. – І.С.) *в Москву; и въ этуъ промежутокъ Петербургскія улицы совсем поросли травою, потому что ѳзда въ экипажахъ почти совсѣмъ прекратилась*». Див.: Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарѣва. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. – М., 1990.

¹⁹² *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // КС. – 1893. – Т. XL. – С. 417–418.

¹⁹³ Зміна статусу відбулася за указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися «*на прежних малороссийских правах*»: ПСЗРИ. – Т. XXI. – С. 244–245.

¹⁹⁴ *Коваленко О.* Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 46.

¹⁹⁵ *Там само.* – Арк. 46–47.

новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, усі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни були поставлені на рівень близько трьох десятків містечок (які тепер треба було «*переименовать городами*») та сіл Засуха і Суражичі¹⁹⁶.

Скасування полкового устрою стосувалося передовсім адміністративно-територіального рівня. У військовій сфері відбувалося перетворення козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому такі колишні полкові міста Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів спочатку ще залишалися центрами новостворених формувань. Проте вже з 1785 р. в ході подальших реформувань територіальні особливості, притаманні окремим полкам, почали розчинятися і зрештою зникли¹⁹⁷.

Позбавлення полкового статусу істотно вплинуло на міста, вони втратили частину населення, прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. Як показали наступні події, «пощастило» лише Полтаві і Чернігову, останні перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Лубни, Стародуб залишились незначними провінційними повітовими містечками.

¹⁹⁶ За даним указом село Засуха стало містом «*Новое место*» – центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; село Суражичі стало містом Сураж – центром Суразького повіту Новгород-сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ. Див.: ПСЗРИ. – Т. XXI. – С. 246–247.

¹⁹⁷ *Когут З.* Вказана праця.

Полкове місто як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і господарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були канцеляристи, осавульчики, писарі, цілюрники, малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі¹⁹⁸. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярії, острогу, суду, «магазину», поштової станції, артилерійського двору, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні й людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, це означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території й обсягу адміністративних повноважень.

Названі особливості не могли не відобразитися на статевій та віковій структурі населення міст. Так, до виконання обов'язків з адміністрування могли рекрутуватися особи, що мігрували з сіл, це були переважно чоловіки. До полкових міст приїжджали у справах, з інспекціями, розташовували солдат на постої тощо (це теж були чоловіки). Тобто в таких населених пунктах могла бути помітна частка прийшлого населення, що проживало там тимчасово. На жаль, такі категорії населення слабо відображені в тогочасних облікових джерелах. Зрештою, через такі населені пункти, як правило, проходили значні шляхи, котрими рухалися люди, приходили новини і новинки, заносилися хвороби, у першу чергу впроваджувалися імперські модернізаторські ініціативи. Поєднання цих матерії таки мусило надати специфічного виразу «демографічному обличчю» населення полкових міст.

¹⁹⁸ Звісно, число таких службовців могло бути й невеликим.

Правовий та економічний аспекти розвитку міст

Політико-правовий статус наділених магдебурзьким правом міст Гетьманщини визначали Березневі статті 1654 р., що підтвердили непорушність прав і привілеїв наданих містам польськими королями і Великими князями литовськими¹⁹⁹. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остера²⁰⁰. Крім того, у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1758 р. – Новгород-Сіверську²⁰¹. Зауважу, що питання надання магдебурії цьому місту залишається дискусійним, оскільки Ганна Швидько стверджує, що останнім гетьманським універсалом міщанам був саме полтавський 1752 р.²⁰² Ці міста, за визначенням Опанаса Шафонського, були привілейованими, тоді як решта – ратушними²⁰³. Такий поділ не був умовним, оскільки був зафіксований у «Правах за якими судиться малоросійський народ»²⁰⁴. Таким чином, у другій половині XVIII ст.

¹⁹⁹ Бажаючи відчутти присмак української магдебургії пораджу проглянути напрочуд приємний документальний фільм «Європейські традиції самоврядування в Україні: магістрат – дума – рада». Див.: http://www.youtube.com/all_comments?v=286SfhnyukA

²⁰⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [в 3 т.]. – М., 1954. – Т. 3. – С. 568.

²⁰¹ *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – С. 245.

²⁰² *Швидько Г.* Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1. – С. 169. Див. також: *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904. – Ч. 2. – С. 387–442.

²⁰³ *Шафонский А.* Указ. соч. – С. 36.

²⁰⁴ Міське самоуправління регламентувалося главою 26 «О магистратъ или урядъ гродскомъ у привиліованнихъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о другихъ должностяхъ». Див.: Права по которым

із 137 міст та містечок Гетьманщини майже абсолютна більшість були ратушними²⁰⁵.

На думку Олени Компан, магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію – захист міста від свавілля феодалів. І зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду воно було приречене на відмирання²⁰⁶. А дослідниця Ганна Швидько, відзначала, що на цей час магдебурія вже стала явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалася реальними умовами міського життя та, власне, і соціально-політичним ладом Гетьманської України²⁰⁷.

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими, за дослідженням Миколи Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові

судится малороссийский народ, Высочайшим всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксоцкого и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский діалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. – К., 1879. – С. 754–770.

²⁰⁵ Перелік міст з магдебурзьким правом у різних дослідників може відрізнятися. Так, М. Кобилецький перераховує 12, однак на тій же сторінці пише, що їх було 11. На думку Дмитра Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст. Див.: *Кобилецький М.* Вказ. праця. Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним уживанням термінів магістрат і ратуша у тогочасному діловодстві. А також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено в дисертації Оксани Коваленко: *Коваленко О.* Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 119–121.

²⁰⁶ *Компан О.* Вказана праця. – С. 148.

²⁰⁷ *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.). – Дніпропетровськ, 1986. – С. 10.

функції виконували лавники²⁰⁸. Структурно магістрат формували дві колегії – адміністративна і колегія лавників під керівництвом війта, також при магістратському уряді мали бути так звані «міські слуги». У Полтаві, за даними Дмитра Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бурмистр, двоє райців, двоє лавників і писар, або ж війт, бурмистр, двоє райців, один лавник і писар. Окрім того, при урядові було троє «*слуг меских: сторож арматний, воротний замковий, асаулець*»²⁰⁹.

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці витрачаються на різні потреби, а «*особливо на жалование магистратскому писарю, подпискам и служителям*», а також на закупівлю сургуча, паперу, чорнил²¹⁰. Магістратам, навіть значних міст, було складно знайти всі необхідні кошти. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріла більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався в найманій хаті. Частина коштів та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах, у тому ж Переяславі при недостачі міського майна посилалися на пожежу²¹¹.

Правління ратушних міст склалися з війта і трьох бурмистрів, серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу та статусу. Наприклад, за дослідженням Оксани Коваленко, Полтава XVII – першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління.

²⁰⁸ Кобилецький М. Вказана праця. – С. 353.

²⁰⁹ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 120. Про чернігівський магістрат див.: Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернігів, 2007.

²¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 9.

²¹¹ Андриевский А. Страницка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – №8. – С. 473.

Проте фактично, після виходу міста з приватної власності та набуття ним статусу полкового, воно набуло ознак самоврядного магістратського²¹². Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст повинно було відрізнятися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки²¹³. В усіх трьох разом станом на 1760 р. нараховувалося лише 300 дворів і бездворих хат посполитих²¹⁴.

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у главі 26 «Прав, за якими судиться малоросійський народ». До компетенції війта належала адміністративна і судова влада. Йому разом з іншими урядниками належало вирішувати найважливіші міські проблеми: сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волюцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам. Для останнього в містах формувалися пожежні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо²¹⁵. Тим не менше, дерев'яна забудова часто потерпала від пожеж, тому в містах для їх попередження була запроваджена «*полицейская должность*»²¹⁶.

У виконанні судових функцій брали участь усі службовці магістрату – війт, бургмістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян, інші жителі міст підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привілейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Унаслідок проведення судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 рр.

²¹² Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 121.

²¹³ Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари – районні центри Полтавської області, Білики – селище Новосанжарського району Полтавської області.

²¹⁴ Компан О. Вказана праця. – С. 146.

²¹⁵ Кобилецький М. Вказана праця. – С. 355.

²¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 5.

з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані магістрати міст Лівобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» сприяло впровадженню російської судової системи і в містах, однак за правління Павла I відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом²¹⁷.

Індивідуальні особливості функціонування самоврядування полкових міст визначали характер відносин магістратів та ратуш з козацькою адміністрацією. Останньою, за зауваженням Наталі Яковенко, міське самоуправління трактувалося без належного респекту²¹⁸. У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації, однак таке протистояння велося з перемінним успіхом. Об'єкти протистояння були різні, наприклад, це магістратські села та землі, які намагалася захопити старшина. Зокрема, наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. – 18, а в 1750-х рр. – лише 7²¹⁹. Це явище було притаманне не лише Стародубу, рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної Військової Канцелярії від 1751 р. засвідчили скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами²²⁰.

У Переяславі, починаючи з 1740-х рр., тривав конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат уважав своїми. У 1752 р. суперечка була вирішена на користь останнього спеціальним ордером Кирила Розумовського. Однак виконувати ордер Сулима не поспішав, тяганина за підварки тривала, як мінімум, до 1766 р.²²¹

²¹⁷ *Кобилецький М.* Вказана праця. – С. 359–361.

²¹⁸ *Яковенко Н.* Нариси з історії... – С. 503.

²¹⁹ *Кобилецький М.* Вказана праця. – С. 352.

²²⁰ *Швидько Г.К.* Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть.

http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

²²¹ *Андрієвський А.* Страницка из прошлого г. Переяслава. – С. 486–488.

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Ганна Швидько, південні міста Гетьманщини, крім Переяслава, у силу особливостей їх розвитку фактично були під владою козацько-старшинської адміністрації²²². Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложения 1767 р. Наприклад, міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження старих вольностей, вигідних лише їм, у тому числі привілею Сигізмунда III, у силу якого в Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вїйта Петра Грозинського, який, будучи військовим товаришем, вїйтував не *«по вибору гражданському и не з мещан прирожонных»*. Вони просили влаштувати вибори вїйта з-поміж себе і людини достойної на уряд²²³.

Жителі Чернігова мали привілеї про звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, змушували возити лід, поставляти військам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози провіант, фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки й відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому новоспечені козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, уже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків²²⁴.

²²² Швидько Г. К. Універсали гетьманів... – С. 171.

²²³ Авсеєнко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. – К., 1864. – С. 14–66.

²²⁴ Там само. – С. 69–71.

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння й шинкування. Цю заборону вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права та давніх привілеїв. А ще просили упорядкувати квартирну повинність, оскільки вона розорювала міське населення²²⁵.

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе пониженням працювати над спільним наказом з міщанами, у Лубнах міщани взагалі були не допущені до складання наказу. А от у Гадячі у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для виборів депутатів у комісію, відповіли, що в Гадячі ні ратуші, ні магістрату, ні міщан немає. Мовляв, живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та військового звання люди²²⁶.

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманщини відбулося пізніше – у 1780-х рр. Станом на 1780 р. серед міських поселень 9-ти²²⁷ полків Гетьманщини було: 10 магістратських міст, 27 коронних містечок, 17 архієрейських містечок, 67 власницьких²²⁸. Один з перших указів, що змінював їх статус був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, усі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні права. Зрештою, 15 квітня 1785 р. імператриця Катерина II пожалувала «*Грамоту на права и выгоды городам Российской империи*». Вона уніфікувала статус міських поселень, містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шестигласна дума. У цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, уже були повітовими.

Економічний потенціал міст Лівобережжя теж був різний. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Герард Міллер.

²²⁵ Там само. – С. 71–193.

²²⁶ Там само. – С. 25–26.

²²⁷ Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

²²⁸ Путро А. И. Левобережная Украина... – С. 5.

Так, Полтава була відома «знатным торгом быками», Погар – пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище – своїми ярмарками, а от Мглин навпаки – невідгдним положенням і «скудностю» жителів²²⁹. На думку М. Кобилецького, ярмарки відігравали важливу роль у економіці міст магдебурзького права²³⁰. У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший – у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня – Іллінський, з 14 вересня – Воздвиженський²³¹. У Стародубі, за даними Генерального опису, було два ярмарки. На відміну від Полтави, термін їх проведення був прив'язаний до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого поста, а другий – «в десятую неделю после Воскресения Христова». Тривали обидва ярмарки по два тижні²³². У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік²³³.

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі і орієнтувалися передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гюльденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські, російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний торговий пункт торгівлі між Росією – з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом – з іншого²³⁴.

На думку Фернана Броделя, місто існує лише накинувши довколишній окрузі послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів тощо²³⁵. У такій взаємодії утворюється «край» – територія, зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також

²²⁹ Миллер Г. Указ. соч. – С. 38.

²³⁰ Хоча, мабуть, не варто так однозначно трактувати ярмарок, як ознаку міста, пригадаймо тезу Наталі Яковенко, що на території Гетьманату місто фактично зникло, підмінившись його сурогатом – ярмарковим пунктом. Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 503.

²³¹ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 152.

²³² ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 8.

²³³ Швидько Г.К. Діловодчі акти...

²³⁴ Синицький Л. Указ. соч. – С. 433–438.

²³⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 414–415.

культурну реальність²³⁶. Так сучасний історик Дмитро Вирський, як край у XVII–XVIII ст., виділяє Кременчуччину – регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі – нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли²³⁷. Отже, у розглядуваний нами період Кременчуччина включала в себе річ-посполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Дмитра Вирського можна зробити припущення, що територія економічного і адміністративного впливу полкових міст не співпадала. Зокрема, Полтава, на думку Оксани Коваленко, відіграла роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території²³⁸. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень²³⁹. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торговельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки²⁴⁰. Як зазначив Віталій Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мали можливості придбати продукти одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Він ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі в містах Лівобережжя, тому не буду докладно зупинятися на цьому питанні, лише вслід за істориком констатую різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для стаціонарної торгівлі, які належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала орендну приміщень та будівництво нових, товарообмін між окремими містами й містечками

²³⁶ Там само. – С. 289.

²³⁷ Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – К., 2007. – Вип.1. – С. 247–249.

²³⁸ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 153.

²³⁹ Шейдько Г. Діловодчі акти...

²⁴⁰ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 133.

і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку²⁴¹.

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Фернан Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл – зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. У цих колах знаходилися проміжні ринки, і відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим концентрична модель, на думку Еккарта Шреммера, передбачає також відносини «місто – місто»²⁴². Такий товарообмін був притаманний і полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гюльденштедт побачив значним торгівельним центром – посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то в Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті²⁴³. Натомість, у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави²⁴⁴.

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак, воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях²⁴⁵. Мануфактурне виробництво в містах було мало представлене, навіть у Ніжині в 1770-х рр. було лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж, остання знаходилася в

²⁴¹ Кулаковський В. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 13. – К., 1979. – С. 72.

²⁴² Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.1. – С. 140–152.

²⁴³ Синицький Л. Указ. соч. – С. 432–438.

²⁴⁴ Путро А. И. Левобережная Украина... – С. 59–62.

²⁴⁵ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 133.

селі Філовка за дві версти від полкового міста²⁴⁶. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, у тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів²⁴⁷. Вочевидь, схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах²⁴⁸. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини, з 10, що достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 – у селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число робочих, так, на Пакульській мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи²⁴⁹.

Отже, основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та регіональних особливостей²⁵⁰. Олена Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію)²⁵¹. Звичайно, в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський – 38 майстрів, далі кравецький – 37 майстрів. Також у місті було 67 торгівців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. носило дис-

²⁴⁶ *Синицький Л.* Указ. соч. – С. 433–438.

²⁴⁷ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 420.

²⁴⁸ *Синицький Л.* Указ. соч. – С. 416–439.

²⁴⁹ Мануфактура знаходилася на річці Пакуль за 2 км від села Пакуль Любецької сотні Чернігівського полку, зараз – с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл. Див.: *Студінський В.* Папірні Чернігівщини у XVII – першій половині XIX століття // СЛ. – 2002. – №2. – С. 52–55.

²⁵⁰ *Коваленко О.* Полтава XVII–XVIII ст... – Арк. 133.

²⁵¹ *Компан О.* Вказана праця. – С. 173–232.

персний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя²⁵².

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням цьому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів²⁵³. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Окрім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У питаннях володіння ними зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею)²⁵⁴. Уже в XVII–XVIII ст. цехи переживали ускладнення через діяльність партачів, які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднених цехів об'єднувалися в один. Детально ці процеси досліджувала Олена Компан, тому не буду на них зупинятися²⁵⁵.

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля, утім, збільшувала коло осіб, котрі заробляли собі на життя не сільським господарством. Наприклад, у Ніжині в 1766 р., за підрахунками Віталія Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей — 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займалося 285 чол. (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків учений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею в Ніжині було пов'язано 64,8% населення²⁵⁶. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господар-

²⁵² Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст... — Арк. 135, 167, 172.

²⁵³ Швидько Г. Універсали гетьманів... — С. 174.

²⁵⁴ Швидько Г. Діловодчі акти...

²⁵⁵ Компан О. Вказана праця. — С. 190–198.

²⁵⁶ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // УІЖ. — 1980. — №9. — С. 94.

ством. Наприклад, житель Стародуба священник Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно²⁵⁷.

На думку Олени Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл²⁵⁸. У XVIII ст. великі західноєвропейські міста теж зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Фернан Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними вулицями. Тому навіть у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях²⁵⁹. У містах Лівобережжя таких заборон не було, ба навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст. в самісінькому центрі губернської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було багатшим навколишніх сіл, а тому давало можливість заробітку²⁶⁰. Станом на 1766 р. у Переяславі серед приїшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% – з сіл і містечок (абсолютна більшість – з Переяславського полку). Мігранти з села насамперед займалися найменш прибутковою роботою – 67% з них були наймитами. 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% – торгівлею, і лише 2% – вирощуванням хліба²⁶¹.

Утім, до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу²⁶². До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Валахії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери

²⁵⁷ ЦДПАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 132зв.–133.

²⁵⁸ Компан О. Вказана праця. – С. 163.

²⁵⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 418–419.

²⁶⁰ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.1. – С. 154–158.

²⁶¹ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 213–215.

²⁶² Кулаковський В. Класове розшарування... – С. 93.

та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів²⁶³. За чотири роки до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебраться в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів²⁶⁴. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні, яку отримував «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте»²⁶⁵. Такі люди, як Лук'ян, йшли до міста, бо там було більше потенційних клієнтів, а отже, і кращі можливості для заробітку.

Підсумовуючи, зазначу, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Це певним чином умовний поділ, бо і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так магдебурзьке право в кожного з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністрацією, розмежували сфери впливу їхніх повноважень. У цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого – скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними позиціями. Ситуацію кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний

²⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

²⁶⁴ Там само. – Кн. 341. – Арк. 95 зв.

²⁶⁵ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 64 зв.– 65.

статус міст Російської імперії загалом і Лівобережної України зокрема.

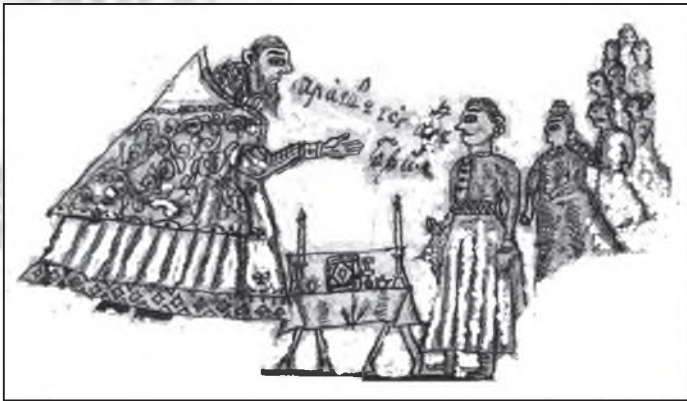
Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис: дані міста були передовсім осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, які можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а, навпаки, більше розміщувалися в селах – за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманно містам ранньомодерної Європи. Вважаю, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого з жителів навколишніх сіл. У місті вони виконували функції наймитів, слуг, працювали в штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статево-вікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчан, подорожніх, гультяїв, злодіїв, жебраків тощо.

Визнаю, що, змальована вище картина функціонування міст Гетьманщини є, можливо, дещо ідеалізованою, адже тогочасне традиційне суспільство ще не витворило класичного (у європейському розумінні) міського середовища. Утім, не варто забувати про ті соціальні зміни, котрі поступово окреслювалися в другій половині XVIII ст. Під впливом модернізаційних перетворень (запровадження паспортної системи, зростання мобільності населення та міжетнічних контактів, розширення церковного контролю за родинним життям) патріархальна громадська культура давала тріщини. Такі проталини в тради-

ції з'являлися спочатку в містах, куди головними поштовими трактами рухалися модернізаторські ініціативи столиці. Відповідно, у такій суміші контролю й свободи коридори поведінки (в т.ч. демографічної) індивіда ставали розмитими, а її варіації більш розмаїтими. Це повинно було відобразитися в демографічних характеристиках населення, котрі спробую дослідити нижче.

Розділ 3

Демографічні характеристики міського соціуму

У даному розділі розглядається одна з головних історико-демографічних характеристик – статево-вікова структура населення Ніжина, Переяслава й Стародуба. Для цього обчислено співвідношення дітей, дорослих й осіб літнього віку в населенні міст і проаналізовано демографічні характеристики цих вікових категорій. Етнограф Іван Беньковський у кін. ХІХ ст. влучно зауважив, що головними подіями в житті традиційного суспільства були народження (хрещення), шлюб і смерть, котрі загалом відповідають дитинству, активному вікові й старості²⁶⁶. Тому основний акцент поставлено на дослідженні народжуваності, смертності, шлюбності й удівства. Спробую також поглянути на ставлення до цих явищ у соціумі Гетьманщини і висловити припущення щодо стратегій демографічної поведінки окремих індивідів.

Загальні демографічні характеристики міського населення

За моїми підрахунками, у чистовому варіанті Генерального опису Переяслава міститься відносно повна інформація про 1708 жителів міста, з них – 834 чоловіки й 874 жінки. Ще про 91 особу дані неповні (здебільшого не вказано вік). Серед них 53 чоловіки: 30 солдатів гарнізону, 4 дякони, 9 наймитів, 13 інших осіб; 38 жінок: 10 вдів, 8 найманих робітниць, 20 інших мешканок міста. Вірогідно, що солдатів і дяконів (указано лише ім'я та прізвисько) до перепису внесли як господарів двору чи хати. Решта випадків (переважно вказано ім'я, походження, стану приналежність, але не записано вік й стан здоров'я) – технічна помилка. Ще 36 осіб (16 чоловіків і 20 жінок віком від 1 до 80

²⁶⁶ *Беньковскій И.* Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // КС. – 1896. – №9. – С. 229.

років) записані в переліках дворів міста, проте ці дані дублюють інформацію, подану в чистовику²⁶⁷.

У чистовиках опису Ніжина (книги 39 та 341) необхідні відомості вказано щодо 5086 жителів (2589 чоловіків та 2497 жінок). Крім них, згадується ще 131 особа без указівки віку та інших демографічних і фінансових даних. З них у книзі 39 фігурують 48 чоловіків (переважно російські та грецькі купці) та 47 жінок²⁶⁸. У книзі 341 не записані демографічні дані щодо 19-ти чоловіків та 9-ти жінок (здебільшого учні та наймити), а також щодо сім'ї уродженця італійського міста Мілану Кантора (разом 4 особи)²⁶⁹.

Чистовики перепису Стародуба подають відомості про 4210 жителів міста (2015 чоловіків і 2195 жінок). Крім них, записані ще 11 осіб без указівки необхідних даних, з них – 8 чоловіків і 3 жінки²⁷⁰.

Загалом дослідження охоплює 11004 жителів трьох міст Гетьманщини, поза його полем залишаються 253 жителі згадані в описах. Однак у зв'язку з відсутністю необхідних даних ці категорії мешканців залишу поза увагою. Вважаю, що це суттєво не вплине на результати дослідження.

Слід зазначити, що в історичній демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок²⁷¹. Зазвичай, аналізуючи статеву структуру, визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;

3) співвідношення статей, як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах²⁷².

За твердженням спеціалістів, іншою важливою демографічною характеристикою є вік. Інформація про вік окремих людей на момент створення переписних книг дозволяє проаналізувати

²⁶⁷ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 291–303.

²⁶⁸ Там само. – Кн. 39.

²⁶⁹ Там само. – Кн. 341. – Арк. 95зв.

²⁷⁰ Там само. – Кн. 148а.

²⁷¹ *Муролицева Ю.* Демографія: Навч. посібник. – К., 2006. – С. 62.

²⁷² Там само. – С. 62.

вікову структуру населення, розподілити його за віковими групами й віковими контингентами.

«Ювіляри» і верифікація джерела

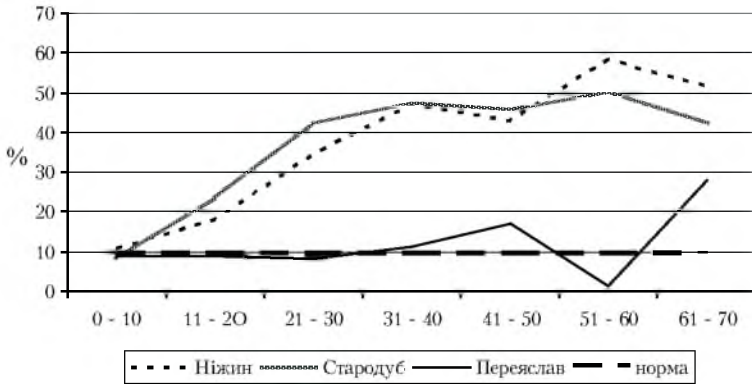
Румянцевський опис подає інформацію про вік більшості мешканців міст, зібрану на основі їхнього усного опитування. У зв'язку з цим постає питання достовірності наведених даних, які могли спотворюватися як свідомо, так і через неточне знання власного віку. При роботі з матеріалами опису Ніжина та Стародуба впадає в око аномально велика кількість людей, яким на момент перепису виповнилася кругла дата. Для зручності далі буду називати їх «ювілярами». Їхня частка серед населення, очевидно, не повинна перевищувати 9%²⁷³. Однак, за моїми підрахунками, відсоток «ювілярів» поміж мешканців Ніжина становив 27,8%, Стародуба – 30,9%, тобто в обох випадках він був втричі вищим за норму. Імовірно, що впродовж життя частина людей забувала свій точний вік, округлюючи його. Перевірити це припущення можна, визначивши частку «ювілярів» в окремих десятирічних вікових групах (*див. мал. 1*).

Серед наймолодших (віком до 10 років) частка десятирічних дітей практично відповідає нормі і становить 8,1% в Стародубі та 10,8% в Ніжині²⁷⁴. У віковій групі 21–30 років частка тридця-

²⁷³ Наприклад, на 70-річний віковий проміжок доводиться 7 круглих дат (10, 20, 30, 40, 50, 60, 70 років), тобто 10% від усіх можливих. За нормальних умов існування біологічної популяції з віком її чисельність поступово скорочується. Так, унаслідок природної смертності чисельність осіб, яким виповнилося 10 років, повинна бути меншою, ніж тих, кому було 9 років, дев'ятирічних, у свою чергу, менше, ніж тих, кому було 8 років, і так далі. Тому нормальна частка «ювілярів» припускається в межах 9%. Докладніші пояснення див. у спеціальному дослідженні: *Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55–62.*

²⁷⁴ Округлення щодо дітей такого віку були не частими, але могли застосовуватися тоді, коли дитина була сиротою і не знала обставин свого народження. У такому випадку вік прив'язувався до зовнішніх ознак,

Відсоток «ювілярів» у різних вікових групах населення міст

тирічних становила 34,5% в Ніжині та 42,4% в Стародубі. У наступній віковій категорії в обох містах частка «ювілярів» склала 47%. Тобто зі ста мешканців указаних міст віком 31–40 років майже половина були записані сорокарічними. Така ж тенденція простежується й щодо осіб старших за сорок років. Криві відсотку «ювілярів» Ніжина і Стародуба схожі між собою й вказують на те, що після 30 років, як мінімум, сорок відсотків переписаних мешканців міст округлили свій вік.

Мешканці ранньомодерного міста не завжди знали точну дату свого народження чи дату народження членів родини. Вона могла прив'язуватися до пам'ятних чи істотних у житті міста подій (пожежа, смерть когось із старшини, неврожай тощо)²⁷⁵. Уточнити вік особи можна було, звернувшись до метричних книг, однак така можливість була не завжди. До того ж, сумнівно, щоб пересічний тогочасний люд мав у цьому нагальну потребу.

наприклад, до зросту: *«присталь ко двору моего хлопец сирота, именно Мартинь, зростомъ якъ би у десятокъ лѣтъ»*. Див.: Ділова й народно-розмовна мова... — №25. — С. 72–74.

²⁷⁵ У документації XVIII ст. можна зустріти вказівки на кшталт *«пришол зъ Кобижчи в село Свѣдовецъ прежде голодного року»*. У цьому ж документі, датованому 1730 р., козак Леско Плющ свідчив, що його прадід і дід *«уже тому лѣтъ есть на полтора ста заняли зрунта воліе, за держави еше лядскои»*. Див.: Там само. — С. 222–227.

Ступінь точності визначення віку шляхом опитування населення часто залежав від пам'яті й загального розвитку опитуваних²⁷⁶. Точність відомостей демографічних матеріалів другої половини XVIII ст. на прикладі деканальних реєстрів добре проілюстрував Арнольд Перковський. Від Ходорківського деканату Київської архидієцезії за підписом декана в 1782 р. була подана така інформація: «*Матвій ... каже, що пам'ятає пана Александра Єльця і який помер в 1665 р., а Матвію було на той час, як він визнає, літ десять, таким чином з підрахунку випливає, що Матвій Лещенко живе літ 126*» (підкреслення моє – І.С.). Як наслідок усних опитувань в деканальних реєстрах дослідник зустрів осіб віком 130 і навіть 150 років²⁷⁷.

Сучасний історик Оксана Романова теж зауважила неточність указівок про вік у сповідальних книгах цього періоду. Такі помилки траплялися доволі часто, незважаючи на те, що священник, який вів записи, міг досить легко звірити дані книг різних років. На думку дослідниці, це свідчить про доволі байдуже ставлення людей XVIII ст. як до свого²⁷⁸, так і чужого віку²⁷⁹. Така

²⁷⁶ Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // УІЖ. – 1966. – №2. – С. 107.

²⁷⁷ Перковський А. Довголітні люди... – С. 107–108.

²⁷⁸ Щодо «свого» віку, то, за спостереженнями Віталія Дмитренка, у сповідних розписах зустрічаються випадки, коли священники хибно вказували вік навіть членів своєї родини. Див.: Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06. – Полтава, 2011. – Арк. 100–101.

²⁷⁹ Можливо, це було наслідком традиції розглядати земне життя як очікування смерті і підготовку до життя потойбічного, а отже, для чого було рахувати роки, які наближають задалегідь визначений фінал. Подібні нотки звучать у віршуванні Климентія Зіновієва:

*Егда зєга(р) години в сво(и) часъ выбієтъ.
В то время смє(р)тныа на(мъ) часы прє(з)начаєтъ.
Бо вѣкъ на(ш) хо(ч) бы долги(и) власнє якъ годына:
а(х) не вѣмы что справить минута єдина...
Бо и мовя(т) часъ за часъ, а к(ѣ) вєчєру ближє(и):
та(к) жє и дє(н) за дєн(ѣ)
но(щ) за ноцъ, къ смє(р)ти бли(ж)иє(и)...».*

(Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті... – С. 39–40.).

ж плутанина простежується й у метричних книгах. Цікаво, що укази 1771 р. вимагали звіряти сповідальні розписи з даними Генерального опису, тобто неточності одного джерела запозичувалися іншим²⁸⁰.

Потрібно зауважити, що «ювіляри» були частими фігурантами не лише облікових, але й актових джерел. Цікаво поглянути, як визначався вік свідків розмежування ґрунтів у Сорокошичах²⁸¹ Остерської сотні Київського полку на початку XVIII ст. Усі вісім свідків його округлили:

лѣтъ собѣ пя(т)деся(т) сказуючы(й) Мази(м) Омелянѣнко с Петро(м) же Риборе(н)ко(м) и Веремѣмъ Дягиленкомъ, по соро(к) лѣтъ на свѣтѣ маючими...Костю(к), Мацюкувъ зя(т), лѣтъ сѣмъдеся(т) маючі(й), Гара(с)ко Ди(м)ченко, шѣстдесят лѣтъ о(т) роду маючі(й), Иванъ Коноше(н)ко, мужъ в шѣ(ст)деся(т) лѣтъ [...] Мусѣй Осипе(н)ко, сорокошицкый, лѣтъ пя(т)деся(т) маючи(й)...Дорошко Охванченко сѣ(мь)деся(т) лѣтъ маючи(й)...²⁸².

Показово, що головним свідком був «не(р)вѣйши(й) свѣдатель столѣтні(й) мужъ Сила Лобас», дід якого «на свѣтѣ живѣ полтораста лѣтъ», а потім «въ паниці(н)щину умер, а отецъ в Чудновщину умерь»²⁸³.

Отож, інформація, подана про вік, скоріше за все, залежала від суспільних та індивідуальних особливостей відчуття віку й сприйняття перебігу часу. У зв'язку з цим постає питання: «Якщо особа округлювала свій вік, то при цьому вона його зменшувала чи збільшувала?» Сучасний російський психолог Георгій Горбунов вважає, що до 30 років люди схильні перебільшувати свій вік, а після 30-ти зменшувати. Крім того, старшими відчують

²⁸⁰ Романова О. Сповідальні книги... – С. 126–127. У цій же статті див. низку цікавих прикладів ставлення священників до точності фіксації віку своєї пастви.

²⁸¹ Зараз село Сорокошичі Козелецького району Чернігівської області.

²⁸² Див. докл.: Ділова документація Гетьманщини... – С. 182–187.

²⁸³ Там само.

себе ті, хто одружився і має дітей, тоді як холості й незаміжні – молодшими²⁸⁴.

На сприйняття часу впливав також доступ (чи його відсутність) до календаря та годинника. Середньовічна людина жила «церковним» часом, що визначався циклами релігійних свят і церковним дзвоном. У європейських містах «сучасний» час почався в кінці Середньовіччя з появою годинників на баштах ратуш²⁸⁵. Настільки були поширені календарі й годинники²⁸⁶ в містах Гетьманщини другої половини XVIII ст.? Імовірно, що ніжинські міщани мали доступ до календаря здебільшого лише

²⁸⁴ Прусс И. Личное время // ЗС. – 2007. – №8. – С. 101. Звісно, що це сучасний погляд, але в подібних конотаціях про перебіг часу йдеться й у творчості чудового поета й письменника кінця XVII ст. Івана Величковського. Один з його персонажів (стара людина), звертаючись до молодика, говорить:

«Живот мой ест короткий, анъ ся за часу продолжити возможет, мнѣйша ест от часу, Живот твой, молодіку, вправдѣ должный, вшак же вѣдай, же и тот врѣдце скоротится также».

Див.: Величковський І. Твори... – С. 151.

²⁸⁵ Прусс И. Времена // ЗС. – 2007. – №8. – С. 27. Певним маркером змін відчуття перебігу часу може бути не тільки поширення годинників, а і їх модифікація: поділ циферблату, поява хвилиної і секундної стрілки тощо. Показовим може бути число винаходів і подій, котре з кожним століттям зростало в геометричній прогресії. Так, німецький інженер-електрик Вернер фон Сіменс у 1886 р., оцінюючи частоту винаходів, вивів закон прискорення культурного розвитку: *«Періоди часу, які раніше потребували століть, а на початку нашої доби – лише десятиліть, сьогодні розгортаються протягом років»*. Примітно, що на думку відомого теоретика історії Райнгарда Козеллека, саме XVIII ст. являлося переломним щодо сприйняття часу, останній прискорювався, люди знали, що вони живуть не в середньовіччі, а вступають у нову добу. Як колоритно висловився вчений: *«час сам по собі ставав, так би мовити, дедалі «новішим»*. (Див.: Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії. – К., 2005. – С. 202, 252.). Важко судити, наскільки дана теорія накладається на Гетьманщину XVIII ст. і коли її населення усвідомило, що живе в «нові» часи, бачиться, що це питання може бути цікавим сюжетом для окремого дослідження.

²⁸⁶ Мається на увазі простолод, старшина могла дозволити собі календарі. Той же Яків Маркович постійно замовляв собі новий календар, про що є відповідні записи у його щоденнику.

через посередництво церковнослужителів. У наказі до Законодавчої комісії 1767 р. міщани Стародуба лише просили ратушний годинник²⁸⁷, отже, на той час такого годинника в місті ще не було, однак потребу в ньому міщани вже відчували²⁸⁸. Показово, що в Генеральному описі Ніжина, Переяслава і Стародуба з-поміж усіх ремісничих спеціальностей не зафіксовано дзигармейстера (дзигаймістра).

Достовірність вікових даних опису залежала також і від ретельності роботи членів комісії. Імовірно, що саме цим можна пояснити те, що, на відміну від Ніжина і Стародуба, у Переяславі відсоток «ювілярів» знаходиться в межах норми (див. мал. 1), за винятком вікової групи 61–70 років. Це може підтвердити думку дослідників про найретельніше проведення опису саме в Переяславському полку²⁸⁹. Отже, щодо аналізованих мною міст, найточніше записаний вік жителів Переяслава.

²⁸⁷ Авсеєнко В. Указ. соч.

²⁸⁸ Годинники вже були в приватному володінні заможних людей. Деяку інформацію про їхню вартість, особливості використання та ціну обслуговування дізнаємося, наприклад, з щоденника Миколи Ханенка: *«Взял чернецъ до направи стенный дзегарь, которому, даны денгами 50 к.»*. Буваючи в Петербурзі, Ханенко намагався звертатися до професійних годинників: *«дзигармистру въ доме г. Якубовича мешкаючому, даль до исправления часы мои серебряные с портретомъ, а вчора взялъ другие часы серебряные жъ ко исправлению чернецъ Меркурий»*. Отож, генеральний хорунжий мав кілька годинників, серед яких є настінний і кишенькові. Про орієнтовну вартість говорить запис від 25 серпня 1752 р.: *«денег при письме за дзигарёк отправиль 25 рублей 50 к.»*. (Див.: Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка... – С. 29, 158, 504.) За такі гроші в 1750-ті рр. Ханенко міг би купити хату з двором в Переяславі чи Стародубі. З іншого боку, годинник у цей час позиціонувався як ознака статусу чи прикраса й поміж «середнього класу». Ось як описаний годинник у переліку речей, украдених у 1777 р. в протопопа містечка Старий Млин Євстафія Федоровича: *«часи сребраніе с показаним чисель з сребраніоу печаткою и позлащенноюцепочкою на которой прицеплен камень асписовой (ящма – І.С.), на другой сторонъ часовъ патрет государины АННЫ ІОАНОВНЫ изображенъ»*. Див.: ДАПО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 500. – Арк. 1 зв., або: Сердюк І. Скарби священника Євстафія Федоровича (за даними реєстру речей вкрадених 2 березня 1777 р.) // Актуальні проблеми релігієзнавства. – Полтава, 2011. – С. 112–116.

²⁸⁹ Ковальський І.С. Проведення Генерального опису... – С. 132.

У Генеральному описі відображена усна традиція сприйняття віку мешканцями ранньомодерних міст Лівобережжя, для якої характерні: лічба круглими числами, неточне знання власного віку й байдуже ставлення до нього. Достовірність даних, що записувалися зі слів населення, залежала від якості роботи комісії в окремих полках і навіть у населених пунктах. Імовірно, тому в Ніжині й Стародубі позначення віку не такі точні, як у Переяславі.

Вищеназвані округлення потрібно враховувати при поділі населення на п'ятирічні вікові групи, оскільки в такому випадку дещо збільшується чисельність тих вікових груп, які містять роки, кратні десяти. Окрім того, не варто абсолютизувати і точність указання віку решти осіб²⁹⁰, потрібно визнати – пересічний люд не надто переймався обліком прожитого часу. Отже в даному випадку історик-демограф має справу не стільки з недоліками конкретного джерела, як з відображеними на його сторінках особливостями світогляду людини ранньомодерної доби.

Вік і стать

Вивчення статево-вікового складу населення доцільно розпочати з розподілу всіх мешканців на великі вікові групи. Для цього скористаюся методикою, розробленою французькими вченими Луї Анрі та Аланом Блюмом. Вони пропонують два підходи до такого поділу. Перший передбачає розподіл на молодих (0–19 років), дорослих (20–59 років) та літніх (60 і старші). Другий – поділ на дітей (0–14 років), осіб активного віку (15–64 роки) та літніх (65 років і старші)²⁹¹.

Розподіл на великі вікові групи необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, основна частина молоді починала активну й

²⁹⁰ Людина, котра не знала свій вік, не обов'язково мала його округлювати, актові джерела фіксують свідчення на кшталт поданих молодим полтавським злодієм Микитою Тютюнником на допиті в 1756 р.: «*От роду жь ему лѣтъ сколько не знаетъ, а примѣромъ будетъ з двадцять четири*» (див.: Ділова і народно-розмовна мова... – №125. – С. 357.).

²⁹¹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч. – С. 23.

постійну працю в 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Указівки на вік 13–14 років як на межу між дитинством і активним віком фігурують й у тогочасному законодавстві²⁹². Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років і старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як: «*престарелый*», «*дряхла*», «*по старости слаб*». На думку Юрія Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)²⁹³. Отже, розподілу населення аналізованих міст у відповідності з цими критеріями²⁹⁴, результати представлені в таблиці (див. табл. 1).

²⁹² У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6, арт. 1) повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат – з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії більш актуальною є не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком. Тому більш прийнятним підходом до вікової періодизації виглядають норми саксонського права: «*Возраст есть четвероякий: первый отрочество ... по саксонському в двенадцати летах, второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить testament* (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті – І.С.), *третий в 18 лет, и таковой может собственностью своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...*; *четвертый в 21 год...*» Див.: Собрание Малороссийских прав... – С. 21.

²⁹³ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 112.

²⁹⁴ При цьому визнаю умовність таких критеріїв і поділу. Навіть норми кримінального права другої половини XVIII ст. не змогли провести чіткої межі між дитинством і дорослістю (з цього приводу див. цікаву розвідку Володимира Маслійчука: *Маслійчук В.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 2010. – №2. – С. 38–42.). Утім історик-демограф мусить «розподіляти», уніфікація способів розподілу населення за віком і статтю в європейській історичній демографії дає можливість співставляти результати досліджень населень різних країн, або ж вписувати їх в загальноєвропейське тло. Традиція відносити до дітей осіб молодших за 15 років (щодо населення ранньомодерної Європи) доволі тривка, такий підхід зустрічається вже в дослідженнях початку XX ст. (див. напр.: *Sundbärg G.* Sweden its people and its Industry... – P. 115.).

Таблиця 1

Розподіл населення міст за великими віковими групами

Переяслав									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	539	256	283	1081	540	541	88	38	50
Ніжин									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1732	899	833	3104	1563	1541	250	127	123
Стародуб									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1319	647	672	2597	1247	1350	294	121	173

Малюнок 2

Структура населення міст та сіл Стародубського полку за даними Генерального опису (%)

місто Переяслав

■ Діти 31,6% ■ Дорослі 63,3% ■ Літні 5,1%

місто Ніжин

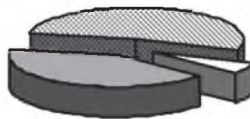
■ Діти 34,1% ■ Дорослі 61% ■ Літні 4,9%

місто Стародуб

■ Діти 31,3% ■ Дорослі 61,7% ■ Літні 7%

села Стародубського полку

■ Діти 41,9% ■ Дорослі 52,4% ■ Літні 5,7%

Результати цього поділу дають можливість з'ясувати рівень демографічної старості населення міст. Для цього застосовується методика польського демографа Е. Росseta, що передбачає підрахунок частки осіб віком 60 років і старших. За шкалою вченого, демографічно молодим вважається населення, у якому частка літ-

ніх людей не перевищує 8%²⁹⁵. За моїми підрахунками, з трьох вибраних до аналізу міст найближче до межі демографічної старості з часткою літніх людей 7% наблизилося населення Стародуба, тоді як у Переяславі вона дорівнювала 5,1%, а в Ніжині – 4,9%. (див. мал. 2). Примітно, що у Полтаві, за даними Генерального опису, частка літніх осіб становила – 4,8%²⁹⁶.

Таким чином, основну масу мешканців в усіх трьох містах становило активне населення, його частка перевищувала 61% (див. мал. 2). Цей відносно високий (у порівнянні з селами²⁹⁷) відсоток пояснюється, очевидно, значним рівнем «трудової» міграції до міста (про це див. нижче), на основі чого й сформувалася відповідна вікова структура населення.

Дитяча вікова група (0–14 років) була найменшою в Стародубі (становила 31,3%), тоді як частка літніх людей там найвища. Отже, населення цього міста було демографічно старшим порівняно з населенням Переяслава і Ніжина, де частка дітей становила 31,6% та 34,1% відповідно.

Населення Ніжина було не лише «наймолодшим», але й відзначалося порівняно збалансованим статевим складом (див. табл. 2). За даними Румянцевського опису, у місті проживало 50,4% чоловіків і 49,6% жінок. Основна різниця припадала на дитячу вікову групу, де хлопчиків було на 3,8% більше, ніж дівчаток.

Таблиця 2

Статеве співвідношення населення міст (%)

Місто	0–14		15–59		60 і старші		Все населення	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Переяслав	47,5%	52,9%	50%	50%	43,2%	56,8	48,8%	51,2%
Ніжин	51,9%	48,1%	50,4%	49,6%	50,8%	49,2%	50,9%	49,1%
Стародуб	49,1%	50,9%	48%	52%	41,2%	58,8%	47,9%	52,3%

Відносно збалансовано виглядає й статевий склад мешканців Переяслава. Незначна перевага дівчаток (52,5%) над хлопчиками (47,5%) в дитячій групі змінюється фактично рівним чис-

²⁹⁵ Муромцева Ю. Вказана праця. – С. 72.

²⁹⁶ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // ІІІ. – 2011. – №1 – С. 16.

²⁹⁷ Тут і далі (текст, таблиці, графіки) дані по селах Стародубського полку подані за: Волошин Ю. Розкольніцькі слободи...

лом чоловіків і жінок у активній. Це, очевидно, можна пояснити впливом трудової міграції, зокрема тим, що серед таких мігрантів (осіб віком 15–59 років) було більше чоловіків²⁹⁸. Перевага представниць жіночої статі знову відновлюється в групі осіб літнього віку (58,8%), що зумовлено традиційно вищим рівнем смертності серед чоловіків²⁹⁹. У Стародубі спостерігається перевага жінок, яка стає особливо помітною у двох старших вікових групах.

Однак таблиці 1 і 2 подають лише загальні характеристики статеві-вікового складу міського населення, наведені дані є відносними, оскільки характеризують населення на доволі великих вікових проміжках. А тому більш докладні відомості можна отримати з таблиці «необроблених даних»³⁰⁰ (див. дод. 1–3). У ній міські жителі розподілені за віком, статтю й сімейним станом. За основу вікового поділу взяті п'ятирічні³⁰¹ вікові групи. Такі дані дозволяють простежити статевий розподіл жителів міста як загалом, так і у віковому розрізі, а тому відображають статеві-вікову структуру населення більш точно.

Спочатку з'ясуємо чоловічий коефіцієнт і співвідношення статей. Перший – визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальну чисельність населення, для Переяслава він дорівнює 0,488 (834/1708), що свідчить про перевагу жінок. Статевий коефіцієнт Стародуба 0,479 теж означає таку перевагу, тоді як у селах Стародубського полку він становить 0,526 і означає помітну перевагу чоловіків³⁰². Для населення Ніжина даний коефіцієнт дорівнює 0,509.

²⁹⁸ За моїми підрахунками, у книзі 278 записано 255 найманих робітників, що походили не з Переяслава (140 чоловіків і 115 жінок). З них 122 і 98 відповідно – особи активного віку. Перевага дівчат у дитячій групі (на 27 осіб) у дорослих нівелюється більшою чисельністю чоловіків-мігрантів (на 24 особи). Див.: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278.

²⁹⁹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч. – С. 27–28.

³⁰⁰ Там само. – С. 16–17.

³⁰¹ В історичній демографії прийнято поділяти населення на п'ятирічні і десятирічні вікові групи, у даному випадку за основу взяті п'ятирічні групи, оскільки такий поділ частіше вживається, подає докладнішу інформацію і відповідає варіанту розподілу населення на великі вікові групи, застосованому вище. Див.: Там само. – С. 16–17.

³⁰² Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 115.

Співвідношення статей обчислюють, поділивши число чоловіків на число жінок і помноживши одержаний результат на 100. Для Переяслава матимемо:

співвідношення статей = $100 \times 834 / 874 = 95,4$.

Для Ніжина:

співвідношення статей = $100 \times 2589 / 2497 = 103,7$.

Для Стародуба:

співвідношення статей = $100 \times 2015 / 2195 = 91,8$.

Цей показник розподілу за статтю використовується значно частіше, ніж чоловічий коефіцієнт. У випадку Переяслава і, особливо, Стародуба є доволі низьким. Для прикладу – високим вважається показник 111, який був притаманний селам Стародубського полку³⁰³. У випадку помітної переваги чоловіків дослідники говорять про можливість недообліку жінок (особливо маленьких дівчаток і вдів), бо останні не сплачували податку й часто залишалися поза увагою переписувачів³⁰⁴. Ситуація в Стародубі вказує на протилежне: якщо й був недооблік, то недорахували чоловіків, адже співвідношення в цьому місті дорівнювало 91,8. Отже, могла мати місце недореєстрація (про інші ймовірні причини йтиметься нижче). На мою думку, однією з причин могло бути те, що значну частину відомостей подавали самі власники дворів, які могли записати неправильні дані³⁰⁵. Аналогічні дані щодо міст Гетьманщини є тільки по Полтаві, там, за підрахунками Юрія Волошина, теж більшість складала жінки, і коефіцієнт статевого співвідношення становив 93,3³⁰⁶. А от у населенні Варшави кінця XVIII ст. більшість була за чоловіками – 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснювали міграцією населення до міста, зокрема, приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпнотизерів, артистів тощо³⁰⁷.

Докладнішу картину статевого співвідношення можна отримати, розглянувши ситуацію в різних вікових категоріях. Для цього необхідно застосувати наведену вище формулу для кожної вікової групи окремо (*див. табл. 3*). Для порівняння буде корис-

³⁰³ Там само. – С. 116.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 279, 280.

³⁰⁶ Волошин Ю. Статеві-вікова структура...

³⁰⁷ Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984. – S. 272–273.

Таблиця 3

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах

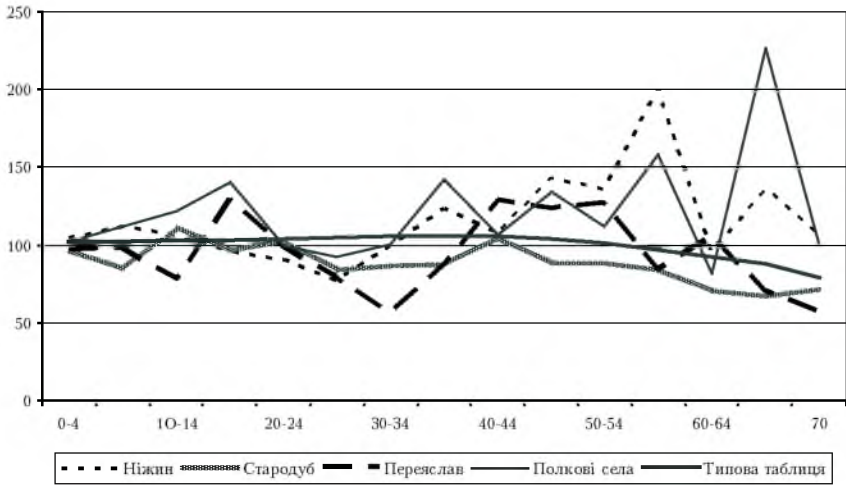
Вікова група	Співвідношення статей				
	Переяслав	Ніжин	Стародуб	полкові села	типова таблиця
0–4	96,6	105,4	86,5	102,7	102,3
5–9	97,7	112,1	84,1	112,1	102,4
10–14	78,6	106,7	110,9	122	102,8
15–19	130,2	96	96,2	140,7	103,3
20–24	98,8	90,4	102,3	100	103,9
25–29	79	77,3	83,2	92,8	104,7
30–34	56,8	99,6	85,9	100,4	105,6
35–39	87,9	123,7	87,5	142,3	106,2
40–44	128,8	107,8	104,1	107,1	105,8
45–49	123,5	142,9	88,1	134,1	104,0
50–54	127,2	136	88,3	112,1	101,1
55–59	84,2	200	83,8	158,8	97,2
60–64	106	95,6	69,9	82	92,9
65–69	70	135,7	66,7	227,2	88,5
70	56,5	104,9	71,4	100	78,8

но долучити аналогічні показники по селах, а також дані типової таблиці ООН для закритого населення, наведеної в роботі Луї Анрі та Алана Блюма³⁰⁸.

Отримані результати проілюстровано за допомогою графіка (див. мал. 3), де вік позначений на абсцисі, а статеве співвідношення – на ординаті. Таблиця та графік демонструють відповідність статевого співвідношення населення міст класичній динаміці та характерній для сільського населення. Вони показують, що загалом збалансований статевий склад населення Ніжина та Переяслава відзначається різким дисбалансом в окремих вікових групах. У Переяславі графік показує аномально велику чисельність чоловіків 15–19, 40–54 років та жінок віком 30–34 років, у Ніжині чоловіків віком 45–59 та 65–69 років. При цьому крива статевого співвідношення населення Стародуба виглядає найбільш плавною і найповніше відповідає моделі, притаманній для традиційного суспільства.

³⁰⁸ Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. – С. 28.

Показники статевого співвідношення населення різного віку

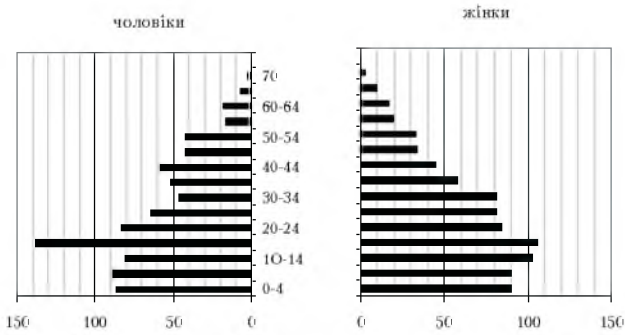

Щоб докладніше пояснити процес формування статево-вікової структури населення міст, звернусь до побудови статево-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення³⁰⁹. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять³¹⁰. (див. мал. 4).

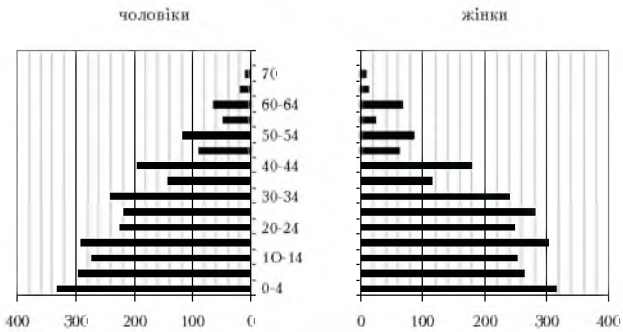
³⁰⁹ Народонаселение. Энциклоп. словарь. – М., 1994. – С. 52–55.

³¹⁰ Анри Л., Блум А. Указ. соч. – С. 23–26.

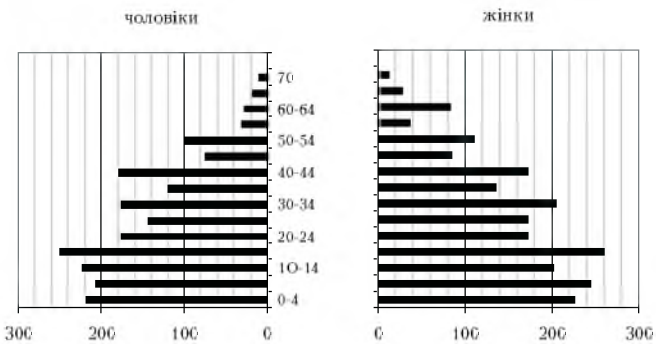
Статеві-вікова піраміда населення Переяслава

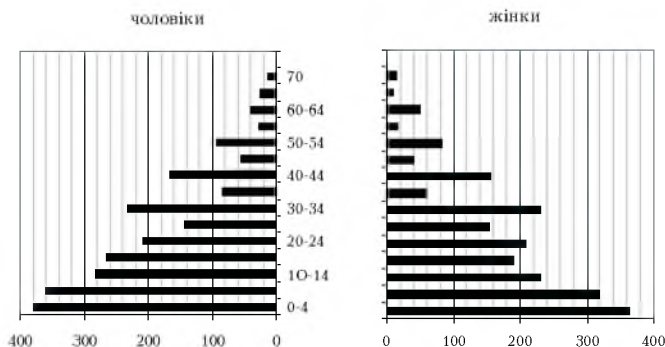
Статеві-вікова піраміда населення Ніжина

Статеві-вікова піраміда населення Стародуба

Статеві-вікова піраміда населення сіл Стародубського полку

З трьох побудованих пірамід «перейславська» показує найбільш плавне звуження низу до вершини, тоді як піраміди Ніжина і Стародуба демонструють різкі коливання чисельності обох статей. Сама ж форма пірамід загалом характерна для традиційного, молодого населення з високим рівнем народжуваності і смертності.

Важливим аспектом використання статеві-вікових пірамід є аналіз взаємозв'язку вікової структури і відтворення населення. Шведський демограф Густав Сундберг (Gustav Sundbärg) увів у науковий обіг поняття прогресивного, стаціонарного і регресивного типів вікової структури. При прогресивній віковій структурі населення кількісно збільшується, при стаціонарній – не змінює своєї чисельності, а при регресивній – зменшується. Відрізняються вони між собою частками дітей у віці 0–14 років й осіб віком 50 років та старших. На основі цього поділу вчений відкрив загальний закон народонаселення, згідно якого чисельність групи «батьків» (особи віком 15–49 років) завжди постійна і становить 50%³¹¹. Подальші емпіричні підрахунки підтвердили дію цього закону і можливість коливання частки «батьків» у межах 45–55%³¹².

Відсоток дітей, серед жителів Переяслава становить 31,5%, осіб віком 50 років і старших – 9,9%. За кількістю дітей, згідно

³¹¹ Муромцева Ю. Вказана праця. – С. 68.

³¹² Стеценко С. Демографічна статистика. – К., 2005. – С. 51.

класифікації шведського вченого, населення міста відноситься до стаціонарного, а за чисельністю літніх осіб – до прогресивного типу вікової структури³¹³. Населення Ніжина і Стародуба відноситься до стаціонарного типу за обома показниками (*див. табл. 4*), тоді як сіл Стародубського полку за часткою дітей – до прогресивного типу, літніх осіб – до стаціонарного.

Частка «батьків» у всіх трьох містах була вища за 55% (*див. табл. 4*), тобто тут закон Сундберга не спрацював, збільшення чисельності цієї категорії населення можна пояснити відкритістю міського суспільства і трудовою міграцією працездатного населення, яка могла зростати під час неврожаю, голоду тощо. Враховуючи це, законом шведського демографа можна користуватися для оцінки механічного руху населення, при цьому частка «батьків» виступатиме індикатором відкритості соціуму до міграції і вказуватиме на її спрямованість.

Таблиця 4

Вікова структура населення міст за «поділом Сундберга»

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0–14)	«батьки» (15–49)	50 і старші
Переяслав	31,5%	58,6%	9,9%
Ніжин	34,1%	55,6%	10,3%
Стародуб	31,3%	55,1%	13,6%
села	41,9%	46,7%	11,4%

Розподіл на великі групи за віком і статтю засвідчив характерні особливості демографічних характеристик населення конкретних міст. Так, унікальність статевої структури соціуму Ніжина полягала в перевазі чоловіків у кожній з трьох великих вікових груп, що загалом не було характерно для закритого традиційного суспільства. Населення Стародуба навпаки відрізнялося найбільш збалансованою статевою структурою.

Нагадаю, що досліджувані мною міста представляли різні регіони Гетьманщини, у цьому контексті видається доречним порівняння Переяслава, який, за дослідженнями Едуарда Острая, був центром одного з основних землеробських полків, і Староду-

³¹³ *Муромцева Ю.* Вказана праця. – С. 68.

ба як центру неземлеробського полку³¹⁴. Ці два міста представляли території з різними ґрунтами, кліматичними умовами, рослинністю, а отже, і різними заняттями мешканців³¹⁵. Демографічні показники свідчать про істотний притік населення до Переяслава, там було більше людей активного віку, при цьому в населенні Переяслава було більше чоловіків, порівняно зі Стародубом. Вочевидь, ремесла, промисли і ринок робочої сили на території полку були зосереджені здебільшого в Переяславі, і люди йшли туди.

У Стародубському полку як не аграрному промисли і ремесла були більше розповсюджені. Альтернативою полковому центру були Новгородка, Мглин, Погар, Почеп, а також численні розкольніцькі слободи³¹⁶. Імовірно, що відхожими промислами займалися і чоловіки-жителі Стародуба, а тому там нараховуємо менший відсоток чоловіків порівняно з Переяславом. У Стародубі зафіксовано і дещо вищий рівень народжуваності, це закономірно, адже там було більше жінок дітородного віку³¹⁷. Утім, щоб перевірити це припущення, необхідно детальніше проаналізувати статеву-вікову структуру міського населення міст та дослідити демографічні характеристики кожної з великих вікових груп (дітей, осіб активного та літнього віку) окремо. Спробую зробити це нижче.

³¹⁴ На характеристики населення Ніжина впливали не стільки регіональні особливості, як наявність чисельної грецької общини.

³¹⁵ *Острась Е.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003. – С. 24–37.

³¹⁶ Щодо розкольніків у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: «*Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимаюсь фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужно пропитание*». Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. – Черниговская губерния. – СПб., 1851. – С. 77.

³¹⁷ Це явище було тривалим й спостерігалось, навіть, у кінці XIX ст. Наприклад у містах Харківської губернії спостерігалася перевага чоловіків, бо там був присутній значний прийшлий елемент. Натомість з Чернігівської губернії щорічно на заробітки ходила маса чоловіків, тому в містах там було більше жінок. Див.: Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. – Харьков, 2008. – С. 94.

Діти

Дитяча вікова група (0–14 років) складає підніжжя статево-вікових пірамід (*див. мал. 4*). Класичною вона виглядає для Ніжина, оскільки серед населення міста обох статей найбільш чисельною є вікова група 0–4 роки, у двох наступних вікових групах (5–9 та 10–14 років) графік демонструє поступове зменшення чисельності дітей внаслідок природної смертності. Зауважу, що й відсоток дітей у міському населенні найвищий саме в Ніжині. У Стародубі й Переяславі підніжжя піраміди вказує на меншу, ніж передбачено моделлю традиційного суспільства, чисельність дітей. Це можна пояснити недообліком малих (передусім новонароджених) дітей або ж коливаннями народжуваності й смертності.

Щоб з'ясувати даний аспект докладніше, проаналізую механізм формування статево-вікової структури дитячого населення міст та розгляну його демографічні характеристики на прикладі Стародуба (при цьому основні демографічні показники будуть обчислені для всіх трьох міст). Акцентування уваги на дитячому населенні саме цього міста зумовлена низкою причин, так, попередній погляд на статево-вікові піраміди дозволяє припустити найменший вплив недообліку дітей. Крім того, у чистовику опису Стародуба обліковуються немовлята віком до одного року (що дуже важливо), тоді як у описі Переяслава та Ніжина вони зраховані до однорічних. Також демографічні характеристики населення Стародуба можна порівняти з аналогічними характеристиками сільського соціуму цього ж регіону (дослідження Юрія Волошина³¹⁸).

Статево-вікова структура дитячого населення

Аналіз дитячої вікової групи доцільно розпочати з вивчення її статево-вікової структури. Загалом, серед дітей у описі Стародуба зафіксовано 647 хлопчиків і 672 дівчинки. Тобто хлопці склали 49%, а дівчата – 51%. Звичайно, що це узагальнені дані,

³¹⁸ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи...

і співвідношення між статями могло істотно змінюватися серед дітей різного віку, тому далі проаналізую цей аспект докладніше.

Спочатку обчислюється показник статевого співвідношення. Для дитячого населення Стародуба він дорівнює:

$$100 \times 647 / 672 = 92,7$$

Показник свідчить про помітну перевагу дівчат і може вважатися доволі низьким, однак перевага жіночої статі є характерною для всього населення Стародуба. Так, для осіб активного віку показник статевого співвідношення дорівнює 83,4, для людей літнього віку – 64,2, для населення міста загалом – 86,4. Тобто на фоні решти населення статеве співвідношення дитячої вікової групи виглядає доволі збалансовано. Однак потрібно враховувати те, що підрахунки стосуються дітей – когорти, показники якої мають визначитися природними чинниками, а тому бути максимально наближеними до «стандартних». Для Переяслава показник статевого співвідношення дорівнює 90,4, для Ніжина – 107,9.

У демографічній науці існує поняття – «вторинне співвідношення статей», яке є біологічною константою і дорівнює 105–106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат³¹⁹, таке значення дає відповідний статевий показник 105. Менший показник співвідношення статей у дітей дослідники схильні пояснювати насамперед вищим рівнем смертності серед хлопчиків³²⁰. Щоб докладніше проаналізувати статеве співвідношення, доцільно визначити його показник серед дітей різного віку, а значення показника нанести на графік (*див. мал. 5*). Для порівняння на графіку пунктиром позначено статеве співвідношення, характерне для традиційного суспільства (дані типової таблиці ООН)³²¹.

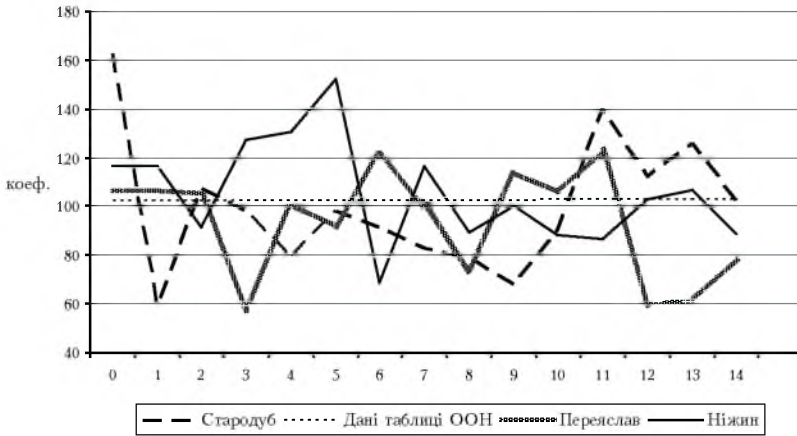
Серед немовлят, віком менше одного року, показник найбільше відрізняється від норми й демонструє аномально високу чисельність хлопчиків: 162,5 при нормі для новонароджених 105. Однак за дослідженнями сучасних чеських медиків, константа

³¹⁹ *Муромцева Ю.* Вказана праця. – С. 62.

³²⁰ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 28–29.

³²¹ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 28. Щодо графіка, то показник коефіцієнта для дітей Ніжина й Переяслава віком 0–1 років розрахований як середній, оскільки в описі цих міст діти віком до одного року записані як однорічні.

Коефіцієнт статевого співвідношення дітей різного віку

статевого співвідношення новонароджених може змінюватися під впливом хвороби батьків. Так, у матерів, інфікованих паразитом *Toxoplasma gondii*, імовірність народження хлопчиків зростає удвічі, статевий показник може досягати 200³²². Іншою можливою причиною може бути недооблік дівчаток, характерний, на думку дослідників, для облікової документації XVIII ст.³²³ Проте вже серед дітей віком 1 рік спостерігається аномально велика чисельність дівчаток, загалом крива графіка демонструє перевагу останніх поміж дітей віком 3–10 років.

Перевага хлопців відновлюється у вікових групах 11–14 років, причому її пік припадає на 11 років, де показник статевого співвідношення сягає значення 140. На перший погляд відсоток хлопців серед дітей цього віку міг зрости здебільшого за рахунок міграції, адже серед них були вихідці з сіл і містечок, які в Стародубі йшли в учні чи наймити. Однак це припущення не підтверджується, бо мігрантів віком 11 років у описі зафіксовано лише двоє і, до того ж, це були хлопець і дівчина. Міграція є причиною іншого піку, який випав на 13 років. З 39 хлопців цього віку, зафіксованих на сторінках Генерального опису, 7 були не місцевими.

³²² Будьте здоровы! // ЗС. – 2007. – №6. – С. 97–98.

³²³ Миронов Б. Социальная история России... – Т. 1. – С. 158.

Видається, що статеве співвідношення дітей віком 0–12 років визначалося природними чинниками. Константа вторинного співвідношення статей встановлюється значною кількістю народжень протягом певного проміжку часу. Імовірно, крива графіку демонструє механізми формування цієї константи, коли сплеск народжень хлопчиків компенсувався аналогічним сплеском народження дівчаток, перевага дівчат 7–9 років компенсувалася такою ж перевагою хлопців 11–12 років. Криві Переяслава і Стародуба демонструють абсолютно різні, часом зовсім протилежні показники, однак загалом показники статевого співвідношення дитячого населення цих міст майже однакові – 90,4 і 92,7 відповідно. Більша чисельність хлопчиків серед дітей Ніжина (з високим показником 107,9) зумовлена їхньою суттєвою перевагою у віці 3–5 років.

У контексті вивчення статевого співвідношення дітей потрібно торкнутися ще двох моментів: перший – це отримані результати й верифікація джерела. Вище відзначалося, що характерним недоліком облікової документації XVIII ст.³²⁴ дослідники називають недооблік дівчаток. Однак у Генеральному описі Стародуба якщо й був недооблік, то, головним чином, не дівчаток, а немовлят незалежно від статі. Другий момент – це ставлення батьків до дітей різної статі. Можна зустріти твердження про більшу «цінність» хлопчиків у ранньомодерному суспільстві й пов'язані з цим недогляд чи навіть убивства дівчаток³²⁵. Французький учений П'єр-Сімон Лаплас (Pierre-Simon Laplace), який вивчав статистичні дані 1745–84 рр. по Парижу, визначив, що підкидьками до міського притулку були здебільшого дівчата, що, на думку дослідника, дає підстави говорити про їх меншу цінність у тогочасному соціумі³²⁶.

У Стародубі чисельність дівчат виявилася вища, що не підтверджує їхній недогляд як поширене явище. Звісно, «цінність»

³²⁴ Маються на увазі джерела, які передбачали облік осіб жіночої статі.

³²⁵ *Сумцов Н.* Культурные переживания // КС. – 1889. – №10. – С. 29–30. Інші розвідки Миколи Сумцова (у т. ч. й такі, що стосуються дитинства) можна також знайти в сучасному виданні його праць: *Сумцов М.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008.

³²⁶ *Венецкий И. Г.* Вероятностные методы в демографии. – М., 1981. – С. 75.

хлопчиків могла зростати внаслідок їх «дефіциту», але це припущення важко перевірити на узагальнених даних, адже ставлення батьків до статі їхньої дитини визначалося в кожному конкретному випадку. У такому контексті привертає увагу сім'я козака Стародубської першої полкової сотні Марка Труханова³²⁷. У Марка та його дружини Ганни (обом по 40 років) на момент перепису було 9 дітей. Їхній первісток – син Андрій, народився, коли батькам виповнився 21 рік, через чотири роки народився другий син – Федір³²⁸. Далі з інтервалом у рік народилося шість дівчаток: Марія, Віра, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина. Усі вони жили і записані здоровими (підкреслення моє – І.С.), отож, мали необхідний догляд, навіть якщо при кожних наступних пологах батьки чекали сина. Як свідчить Генеральний опис, Труханови його дочекалися через тринадцять років після народження Федора – на час проведення опису наймолодшому сину Марка та Ганни Іллі було 3 місяці.

Якщо Марко таки діждав сина, то житель Ніжина Петро Олійник і його дружина мали 6 дочок віком 2–17 років. З огляду на вік подружжя Олійників (50 і 48 років відповідно), вони могли так і не дочекатися хлопця³²⁹.

Детально простежити віковий склад дітей можна, підраховавши їхню чисельність у однорічних вікових групах, результати такого підрахунку нанесені на графік. Враховуючи те, що чистовики перепису населення міст датуються 1766 р., на осі Х позначені рік народження дітей та їх вік (у дужках), а на осі У – чисельність окремих вікових груп. (див. мал. 6).

Криві всіх трьох міст не відповідають класичній демографічній моделі суспільства з високим рівнем народжуваності й високим рівнем дитячої смертності³³⁰. Імовірно, причин такої невідповідності може бути кілька: недооблік, коливання народжуваності

³²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 590зв.

³²⁸ Інші діти могли народитися й померти, але враховуються тільки живі на момент опису.

³²⁹ Там само. – Кн. 39. – Арк. 398.

³³⁰ При такій моделі в структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їх чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що доводиться на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається до низу.

Чисельність дітей різного віку в містах

та смертності, міграції (для дітей старшого віку). Необхідно розглянути ці аспекти докладніше.

Народжуваність

Крива Стародуба демонструє різкий спад чисельності дітей віком 0, 1, 9, 11, 13 років, відзначу, що на ці ж роки доводяться найбільші відхилення від норми показника статевого співвідношення, отже, ці явища взаємопов'язані. Недооблік дітей віком 9–13 років є малоімовірним, скоріше за все він стосується немовлят (*див. мал. 6*).

Однак немовлят у описі зафіксовано навіть більше, ніж одnorічних дітей. З них 41 дитина (65%) записана як «піврічна», їхній вік указаний здебільшого за допомогою дробу – « $1/2$ », у чотирьох випадках вік записаний словом: «*полгода*». Дітей віком 1–4 місяці (включно) нараховано 30% (19 дітей), їх вік вказаний у місяцях «*3 мца*»³³¹ або тижнях «*10 недель*»³³². Зрештою, у описі

³³¹ Там само. – Арк. 278зв.

³³² Там само. – Арк. 430зв.

фігурують три дитини віком два тижні – два хлопчики³³³ й одна дівчинка³³⁴, які є наймолодшими мешканцями міста, зафіксованими в джерелі. Отже, при переписі Стародуба не зафіксовані лише новонароджені – діти, що з'явилися на світ напередодні перепису, якщо такі були. Фіксації новонароджених могли заважати й народні вірування, пов'язані з дитиною. Навіть на початку ХХ ст. етнографи фіксували велику кількість різних забобонів, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми³³⁵, матері могли приховати таких немовлят через побоювання зурочити немовля тощо³³⁶.

Ймовірно, недооблік якщо й був, то не настільки значний, щоб істотно спотворити статеві-віковий склад дитячого населення міста, він визначався насамперед рівнем народжуваності й смертності.

Криві коливань чисельності дітей Ніжина і Стародуба схожі між собою. Переяславська крива виглядає більш плавною, передовсім за рахунок значно меншої чисельності дітей у місті³³⁷. Привертає увагу стрибок чисельності дітей віком 2 роки у всіх трьох містах. Тобто 1763 р. був сприятливий для їхнього зачаття, а 1764 – для народження й виживання. Такими ж, імовірно, були ще й 1754 та 1756 рр., коли народилися діти віком 12 та 10 років. Навпаки, несприятливими могли бути 1766, 1765, 1757, 1755 рр., оскільки, дітей, народжених у ці роки, надзвичайно мало (*див. мал. 6*).

Загалом, співпадіння коливань чисельності дітей різного віку дозволяє висловити припущення про вплив об'єктивних факторів, як-то: недорід, голод, спалахи віспи – які могли відбуватися паралельно в Ніжині, Переяславі й Стародубі. Наприклад, криві

³³³ Там само. – Арк. 65зв., 277зв.

³³⁴ Там само. – Арк. 262зв.

³³⁵ *Беньковскій И.* Поверья и обрядности родын и крестын // КС. – 1904. – №10. – С. 1–3.

³³⁶ *Милорадович В.* Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // КС. – 1900. – №3. – С. 379–386.

³³⁷ У Переяславі нараховують 539 дітей, у Стародубі – 1329, у Ніжині – 1735. При цьому коливання чисельності дітей у Переяславі менш помітні, ніж в інших двох містах, однак на графіку з максимальним значенням 40 по осі «У» коливання переяславської кривої виглядають більш значними.

вказують на значний стрибок чисельності дітей віком 10 років, народжених у 1756 р. (див. мал. 6). Імовірно, що він пов'язаний з великим врожаєм 1755 р., який усунув недоїдання³³⁸, і міг сприяти нормальному перебігу вагітності в жінок. Осінь цього року могла бути сприятливою для шлюбів, зачаття, а наступний рік сприятливим для народжень. Натомість, у 1764–65 рр. на території Гетьманщини зафіксовано значні нальоти сарани³³⁹, а у 1766 р. відбулася посуха³⁴⁰, що спричинило нестачу продуктів харчування, недоїдання й зрештою призвели до падіння рівня народження дітей у 1765–66 рр. в усіх трьох містах.

Дані Генерального опису й відповідні демографічні методи дозволяють визначити загальний коефіцієнт народжуваності³⁴¹ для дітей віком 0–9 років. Для обчислення коефіцієнту застосовують наступну формулу:

$$n = \frac{N}{P} \times 1000, \quad (1)$$

де: n – загальний коефіцієнт народжуваності;
 N – чисельність народжень за даний період
 P – чисельність населення на середину періоду.

Коефіцієнт визначається в проміле й означає кількість подій на тисячу чоловік. Генеральний опис обліковує дітей, які вижили, тому для обчислення кількості народжень (N) з'ясуємо показники смертності немовлят. За даними Бориса Міронова, у XVIII ст. рівень смертності немовлят для регіонів Європейської

³³⁸ *Острась Е.С.* Врожайність зернових культур... – С. 46–58.

³³⁹ Сарана могла нищити врожай на локальних територіях і спричинювати недоїдання, її нальоти карбувалися в суспільній пам'яті, разом з іншими помітними лихими подіями. Згадаймо, як кумська Сівілла (з «Енеїди» Івана Котляревського), описуючи своє довге життя (див. примітку №93), згадувала «шведчину», набіги татарви, «трус» і «першу сарану». Упорядники одного з видань «Енеїди» вважають, що відьма пригадала особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи в 1748–1749 рр., на боротьбу з якою були кинуті всі козацькі полки. Див.: <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>.

³⁴⁰ *Острась Е.* Вказана праця. – С. 46–58.

³⁴¹ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... – С. 127.

Росії становив 300 на 1000. У відповідності з цим обчислюється число народжень для населення віком 0–4 та 5–9 років. Спершу потрібно скористатися даними, отриманими Луї Анрі та Аланом Блюмом на основі типових таблиць смертності Коула й Демені, та обрати середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000³⁴². Для дітей віком 0–4 роки він становить 1,61, віком 5–9 років – 2,1.

Діти вікової групи 0–4 роки народилися в 1762–1766 рр., їхнє загальне число становить 444 особи. З урахуванням дитячої смертності число народжень у цей період становило:

$$N(0-4) = 1,61 \times 444 = 715.$$

Аналогічно для групи 5–9 років:

$$N(5-9) = 2,1 \times 451 = 947.$$

Разом на 1757–66 рр. припадає 1662 народження, у середньому 166 народжень на рік. Для підрахунку коефіцієнта народжуваності потрібно встановити середню чисельність населення в 1757–66 рр. У чистовику опису зафіксовано 4275 осіб. Прийнято вважати, що приріст населення в ту епоху був досить значним³⁴³ – не менше 1% на рік³⁴⁴. Тому середня чисельність населення могла становити $0,95 \times 4210 = 4000$ осіб.

З отриманих показників обчислюється загальний коефіцієнт народжуваності для 1757–66 рр.:

$$n = \frac{1662}{4061} \times 1000 = 41,5\text{‰}.$$

За такою ж методикою обчислюється коефіцієнт народжуваності для Переяслава (40,7‰) та Ніжина (45,9‰). Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності³⁴⁵, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Юрієм Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758–67 рр.

³⁴² Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. – С. 41.

³⁴³ Миронов Б. Социальная история России... – Т. 1. – С. 179.

³⁴⁴ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 128.

³⁴⁵ Відповідно до шкали оцінки народжуваності, запропонованої Борисом Урланісом та Володимиром Борисовим, загальні коефіцієнти менші 16‰ вважаються низькими, з 16‰ до 24‰ – середніми, з 25‰ до 29‰ – вище середніх, з 30‰ до 39‰ – високими, а 40‰ і більше – надвисокими. Див.: ДЭС. – С. 209–210.

– 60%³⁴⁶. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт встановлений Борисом Міроновим для міст Європейської Росії XVIII ст. – 60%³⁴⁷. Згідно з обрахунками Ярослава Кіся, народжуваність у Львові становила 46%³⁴⁸. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності³⁴⁹. За дослідженнями Казімежа Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні³⁵⁰ в 1760-х рр. сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далешіце (Daleszyce)³⁵¹ з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для яких укладання шлюбу було проблематичним і це відбивалося на загальному рівні народжуваності³⁵². Серед людності великого міста, істотну частку складали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Бориса Міронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею³⁵³. Постає питання: чи існував контроль у досліджуваних містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%³⁵⁴.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними.

³⁴⁶ *Волишин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 129.

³⁴⁷ *Міронов Б.* Социальная история России... – Т. 1. – С. 159.

³⁴⁸ *Кись Я.* Указ. соч. – С. 365–366.

³⁴⁹ Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39%. Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). – М., 1941. – С. 231.

³⁵⁰ До 1793 року вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

³⁵¹ Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

³⁵² *Górny K.* Op. cit. – S. 80.

³⁵³ *Міронов Б.* Социальная история России... – Т. 1. – С. 187.

³⁵⁴ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» – 76 %, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання. Див.: *Там само.* – С. 187.

Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалися четверта частина подружніх пар³⁵⁵. В Україні в ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магичної практики, спрямованої на переривання вагітності, наводить Катерина Диса. Для цього носили на шиї амулет та пили магичний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового «*пилип-зілля*», яке росте «*аж на Україні*»³⁵⁶. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, а навпаки, – в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя³⁵⁷. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (оришчине зілля таки не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами.

Міські повитухи

Число зачать зменшували голод, неврожаї, епідемії, вони ж і підвищували рівень дитячої смертності. Небезпека чекала на дитину вже під час пологів, єдину допомогу могла надати «баба»³⁵⁸,

³⁵⁵ *Бродель Ф.* Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч. 1. – С. 170–175.

³⁵⁶ Аж «на Україні», бо Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє відьмакування свідчила в Кременецькому суді в 1754 р. Див. докл.: *Диса К.* Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. – К., 2008. – С. 239–240.

³⁵⁷ *Там само.* – С. 239.

³⁵⁸ «Баба» – «жінка, що приймала дітей під час пологів» (див.: *Жайворонек В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – С. 20–21.). За словником Володимира Даля один з варіантів тлумачення терміну «баба» – «повитуха, повивальная бабка» (див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – М., 1978. – Т. 1. – С. 32.). У різних регіонах України повитух могли називати по-різному. У північних районах говорили «баба», «бабка», в Середньому Подніпров'ї – «пупорізка», «породільна» (*Гаврилюк Н.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. – С. 67.).

так у той час називали жінку, яка хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Так, наприклад, у Лондоні XVIII ст. баби-повитухи мали отримати на свою практику спеціальну ліцензію. За твердженням Морін Воллер, їхня некомпетентність часто ставала причиною смерті породіль або немовлят³⁵⁹. Імовірно, в Україні бабу так само могли звинуватити в смерті дитини, наприклад, за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала³⁶⁰.

За даними Генерального опису, у Стародубі відбувалося мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на бабу, однак останні могли користуватися різним попитом у породіль. Наймолодшою була «баба Прасковья Миронова», якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона була здоровою, наймалася по півроку за один рубль, харчі і одяг³⁶¹. Наступною за віком була наймичка військового товариша тридцятирічна «баба Мотрона Иванова»³⁶². Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання «баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова». При цьому у дворі дітей не записано, самій Ірині виповнилося 45 років³⁶³. Наймичкою була і «баба Ховроня», якій на час перепису виповнилося 50 років³⁶⁴. Решта баб були літнього віку: у міщанської вдови Домни «живе на пропитании баба Прасковья Иванова дочь» – 60 років «дряхла»³⁶⁵. Шістдесятирічна баба Устина – «слепа и глуха»³⁶⁶. Дряхлими були вісімдесятирічні Мотрона³⁶⁷ та Анастасія Денисиха³⁶⁸.

³⁵⁹ Уоллер М. Лондон. 1700 год. – Смоленск, 2003. – С. 58–69.

³⁶⁰ Жайворонок В. Вказана праця – С. 20–22.

³⁶¹ З огляду на вік, Параска Миронова могла не мати великого акушерського досвіду чи взагалі прийняла пологи випадково, до того ж, малоімовірно, щоб її кликали жінки відчутно старші, ніж вона сама. Див.: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 574зв.

³⁶² Там само. – Арк. 218зв

³⁶³ Там само. – Арк. 226зв.

³⁶⁴ Там само. – Арк. 330зв.

³⁶⁵ Там само. – Арк. 200зв.

³⁶⁶ Там само. – Арк. 571зв.

³⁶⁷ Там само. – Арк. 448зв.

³⁶⁸ Там само. – Арк. 240зв.

З огляду на вік і стан здоров'я, малоімовірно, щоб сліпа і глуха Устина приймала пологи, а Мотрона та Анастасія були старими і слабкими, Параска Іванова була дряхлою. Отже, на час перепису фізично здоровими були чотири жінки, з яких одній виповнилося лише 23 роки, і яка не мала достатнього досвіду. Тому, ймовірно, що основну акушерську практику в Стародубі здійснювали 3–4 баби, які тоді приймали 55 і більше пологів на рік.

Вік цікавий і в тому аспекті, що термін «баба» в суспільних уявленнях ототожнюється зі старістю. За етнографічними розвідками Марка Грушевського на межі ХІХ–ХХ ст. бабами ставали жінки 45–50 років, які самі вже перестали народжувати, якщо ж баба таки народжувала дитину, то з неї всі сміялися, а дитину називали «бабинень»³⁶⁹. Отож, етнограф назвав дві необхідні якості повитухи – зрілий вік, який означає досвід, і народження власних дітей: «баба повинна бути досвідчена, знаюча, стара жінка»³⁷⁰. Це було важливою умовою, оскільки баби здебільшого не передавали свої знання, а отримували їх молодими під час власних пологів. Микола Сумцов писав, що бабою могла вважатися жінка, яка народила дівчинку³⁷¹. За дослідженнями етнографа Олександра Малинки, бабувати йшли ті, хто вже не міг мати дітей, здебільшого жінки літнього віку³⁷².

Генеральний опис певною мірою дозволяє перевірити наявність власних дітей у баб. У цьому аспекті документ теж суперечить етнографічним даним, оскільки подає безпосередню вказівку про дітей лише однієї баби з восьми. Уже знайома нам Анастасія Денисиха проживала разом зі своєю сорокарічною дочкою (вдовою) Марфою, та онукою Іриною. Останній на момент перепису виповнилося 16 років, тобто коли народилася Ірина, Анастасії Денисисі було 64 роки³⁷³. Можливо, саме вона бабувала на пологах у власної дочки Марфи. Зауважу, що Денисиха була єдиною бабою, яка, за даними Генерального опису, відповідала основним

³⁶⁹ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – С. 34.

³⁷⁰ Там само. – С. 33.

³⁷¹ Сумцовъ Н. Культурные переживания // КС. – 1889. – №10. – С. 29–30.

³⁷² Малинка А. Родыныи хрестыны // КС. – 1898. – №5. – С. 256–260.

³⁷³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 420зв

критеріям, названим етнографами: мала літній вік і дочку, але при цьому на час перепису була дряхлою.

У решті випадків джерело не подає відомостей про дітей, вони могли вирости і жити окремо, чи податися в найми. У даному ракурсі привертає увагу Параска Миронова. У свої 23 роки вона вже була бабою, проте дітей з нею не записано, відомостей про її чоловіка теж немає, але і відсутня вказівка «*дівка*»³⁷⁴. Діти Параски (якщо вони були) не досягли повноліття³⁷⁵, і мали б жити з нею або ж могли податися в найми чи в учні і жити у дворі господаря. Якщо Параска Миронова була немісцевою, то діти могли залишитися у селі, з якого вона прийшла, та джерело не вказує місце її народження, хоча зазвичай така вказівка подається.

Діти тридцятирічної Мотрони Іванової не могли залишитися в селі, бо вона походила зі Стародуба, однак вказівки про них у джерелі немає³⁷⁶. Зрештою вони могли померти малолітніми, і у зв'язку з цим припущенням постає питання: чи могла бабувати жінка, яка народила дітей, однак ці діти померли?

Якщо породілля кликала бабу, щоб отримати бодай якусь допомогу при пологах, то для чого це було потрібно самій бабі, адже та ризикувала життям матері і дитини? За дослідженнями Марка Грушевського, «*більше бабують вони через те, що їм щось перепаде та й пошана їм од хазяїв і од людей*»³⁷⁷. Отже, перевагою бабування була винагорода (матеріальний фактор) і пошана. З іншого боку, Олександр Малинка, характеризуючи неодмінні риси баби, писав: «*главное она должна быть богатой и щедрой*»³⁷⁸. Поглянемо, наскільки актуальними вони були для стародубських бабів.

Очевидно, що матеріальна підтримка їм була потрібна, бо чотири з них були наймичками і заробляли до 2,5 рублів на рік,

³⁷⁴ Там само. – Арк. 547зв.

³⁷⁵ Навіть якщо Параска одружилася у 13 років (мінімальний шлюбний вік для дівчат за Литовським статутом – розд. 6, арт. 1, та розд. 5, арт. 9. Див.: Литовський Статут 1588р..., то на час проведення опису її дітям було не більше 9–10 років.

³⁷⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 218зв.

³⁷⁷ *Грушевський М.* Вказана праця. – С. 32.

³⁷⁸ *Малинка А.* Родыны и хрестыны... – С. 256.

ще троє жили «*на пропитанни*»³⁷⁹. Ці жінки не мали власної хати і мешкали у дворах своїх господарів на «*одеже и харчах хозяйских*». Анастасія Денисиха жила разом з дочкою-вдовою і онукою, які заробляли собі на життя пряжею, їхнє господарство трималося виключно на жіночих руках, і малоймовірно, щоб приносило стабільний прибуток³⁸⁰. Тобто матеріальний стан усіх стародубських баб, відмічених у описі міста, був поганим і міг покращуватися за рахунок бабування. Платня за акушерські послуги залежала від матеріального становища сім'ї породіллі. Зазвичай вона надавалася у вигляді дарунків, наприклад, полотном на запаску і хлібом³⁸¹.

Роль баби в житті новонародженого не обмежувалася актом пологів, вона була важливим компонентом обрядовості, вірувань та забобонів пов'язаних з дитиною. Тому частування і подарунки баба могла отримати на родинях, хрестинах, зливках, похрестинах³⁸², пострижинах³⁸³. Наприклад, на зливках у містечку Мрин було прийнято частувати бабу горілкою, дарувати їй сім паляниць і ситець на спідницю³⁸⁴. У Волинській губернії в XIX ст. у першу купіль дитині кидали срібні гроші, які забирала собі баба³⁸⁵.

Участь у пологах та низці важливих обрядів, за етнографічними розвідками, могла забирати багато часу, тим більше, якщо повитуха приймала значу кількість пологів. Стародубські баби були наймичками, і у зв'язку з цим постає запитання: як ставилися їхні господарі до бабування своїх робітниць, адже їх могли покликати до породіллі будь-коли, навіть під час виконання якихось важливих робіт. Можливо, це враховувалося в оплаті праці таких жінок, навіть молодші з них і здорові отримували 2–2,5 рублі на рік, тоді як інші наймички, за даними джерела заробляли в середньому на 1–2 рублі більше³⁸⁶.

³⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 200зв.

³⁸⁰ Там само. – Арк. 420зв.

³⁸¹ *Грушевський М.* Вказана праця. – С. 34.

³⁸² Там само. – С. 53–69.

³⁸³ *Ястребовъ В.* Обрядовое пострижение детей // КС. – 1895. – №10. – С. 1–2.

³⁸⁴ *Малинка А.* Родыны и хрестыны... – С. 267.

³⁸⁵ *Беньковский И.* Поверья и обрядности... – С. 1–3.

³⁸⁶ У Стародубі в цей час наймані робітниці отримували здебільшого 3,5 – 4,5 рублі на рік. Див.: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

Отож, бабуванням у Стародубі займалися бідні жінки, які могли мати з цього додаткові засоби до існування. У європейських містах це було окремою професією. Наприклад у Лондоні XVIII ст. повитухи навіть видавали на продаж брошури з порадами для вагітних, згідно тогочасних моральних норм вони повинні були надавати однакоvu допомогу бідним і багатим жінкам незалежно від гонорару. Однак на ділі бідна жінка могла залишитися без допомоги повитухи, як про це зазначає Морін Воллер: «многие бедные женщины не умирали просто потому, что не испытывали вмешательства повивальных бабок»³⁸⁷.

У річесполитеському місті Торунь діяльність акушерок оплачувалася громадою. У міському бюджеті починаючи з XV ст. існувала певна квота, що йшла на утримання лікарів і повитух. У 1761 році на утриманні міста була ціла медична служба: головний міський лікар, три лікарі, хірург, наглядач міських лазень, три повитухи³⁸⁸. Ці повитухи були постійними, заробляли на життя акушерством і, вочевидь, мали хоч якісь фахові знання та перебували під контролем головного лікаря, ймовірно, що вони мали цілком виправдану монополію на приймання пологів³⁸⁹.

У цьому відношенні породіллям і новонародженим Стародуба пощастило менше, оскільки їм доводилося мати справу з бабами, які навряд чи якимось контролювалися полковим лікарем. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткаррок, які могли розповсюджувати відомості про невдалі пологи та повитухневдах. Таку бабу з часом могли перестати кликати, і тоді вона втрачала «пошану од людей».

Етнографи кінця XIX – початку XX ст. відмічали часом абсолютну безпорадність повитух, які весь спосіб лікування переймали від інших баб, з якими самі мали справу коли народжували. Така баба пильнувала лише, щоб усе робилося згідно зі звичаєм, тому пологи часто закінчувалися нещасливо³⁹⁰. Якщо ж

³⁸⁷ Уоллер М. Лондон. 1700 год... – С. 58–63.

³⁸⁸ Górný K. Op. cit. – S. 84–85.

³⁸⁹ Аналогічних відомостей щодо Стародуба не вдалося знайти, але, наприклад, у бюджетах Києва середини XVIII ст. видатків на лікарів і повитух не зафіксовано. Див.: Молчановскій Н. Бюджеты г. Киева въ срединѣ XVIII в. // КС. – 1898. – №1. – С. 64–98.

³⁹⁰ Грушевський М. Вказана праця. – С. 34.

пологи закінчилися вдало, то на бабу чекала «пошана», яка могла виявлятися в подарунках, наприклад, у містечку Мрин батьки новонародженого з року в рік на другий день Різдва і Великодня носили бабі паляниці, ковбасу, паски, крашанки³⁹¹. Така увага була необхідна, бо за народними віруваннями баба впливала на подальшу долю вже навіть дорослої людини³⁹². На неї могли скаржитися за те, що не дала щастя й долі, наприклад, у пісні, записаній Павлом Чубинським, хлопець перераховував обставини, які зробили його нещасним:

А я хлопець нещасливий...
Чи така баба брала, –
Щастя долі не вгадала³⁹³.

Щастя людини залежало від правильних дій баби під час пологів, у традиційному суспільстві в різних народів вважалося щасливою дитина, що народилася в «сорочці» або в «чепці». Правильним було його якимось зберегти для дитини, наприклад, засушити і зашити в полотно, чи одяг. Цей талісман мав велику силу, дарував славу, звільняв від війська тощо³⁹⁴. У Німеччині повитухи крали «сорочку» для своїх дітей³⁹⁵, англійські адвокати купували його перед важливими справами, такі ж звичаї існували і в Росії, тому баба могла залишити «сорочку» дитині чи вкрасти її на продаж або ж для інших (якихось магічних) цілей.

Набуття більшої суспільної ваги, поряд з матеріальною вигодою, могло було ще однією метою бабування. Сам факт фіксації і застосування терміну в обліковій документації свідчить про певний суспільний статус баби. Очевидно, особа, яка подавала відомості переписувачам (господар двору чи сама баба), вважала

³⁹¹ *Малинка А.* Родыны и хрестыны... – С. 285.

³⁹² *Сумцовъ Н.* О народныхъ воззрѣнїяхъ на новорожденнаго ребенка. // ЖМНП. – 1880. – №11. – С. 88–89.

³⁹³ Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русской край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. V. Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточные. – СПб.: тип. Майкова, 1874. – С. 34.

³⁹⁴ *Грушевський М.* Вказана праця. – С. 39.

³⁹⁵ *Сумцовъ Н.* О народныхъ воззрѣнїяхъ... – С. 79.

за необхідне вказати, що та чи та жінка є бабою. Схоже, що і писарі вважали цю інформацію досить важливою, щоб внести до чистовика перепису. Особи, записані у описі Стародуба як баби, були наймичками, бідними, слабкими тощо і могли бабуванням збільшити свою суспільну значущість. Потрібно відмітити, що джерело не вказує стану приналежності баб, хоча робить це щодо інших мешканців міста, не називаються вони і вдовами, хоча, наприклад, Анастасію Денисиху з високою долею ймовірності можна назвати вдовою³⁹⁶. Отже, при переписі важливіше було записати жінку як баба, аніж удова, козачка чи міщанка.

Значимість баби була пов'язана і з її можливим впливом на потойбічне життя. Прийнявши важкі пологи, баба могла сама, без священика, охрестити дитину, що вродилася слабкою чи з вадами і могла померти. У такому разі повитуха виконувала одне з найважливіших церковних таїнств, якщо ж дитина залишалася нехрещеною і помирала, то після смерті вона ставала нявкою, русалкою і не могла потрапити до раю. Дитину, що вижила, потім «по-справжньому» хрестили в церкві.

Дитяча смертність

Якщо пологи пройшли успішно, дитина народилася живою й здоровою це ще не означало, що вона досягне дорослого віку, через високий рівень дитячої смертності. За даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 р. померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3%³⁹⁷. За дослідженнями Бориса Міронова, 25–30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57–58% – до 5 років³⁹⁸. Така смертність була притаманна й класичному

³⁹⁶ Баба Анастасія Денисиха мала дочку Марфу, щодо якої немає вказівки «незаконнонароджена», отже, Марфа народилася в законному шлюбі. Враховуючи вік баби – 80 років і середню різницю у віці між подружжям, за даними Генерального опису Стародубського полку, – 4,6 років на користь чоловіків, можемо припустити, що її чоловік помер. Крім того, Денисиха жила у своїй хаті разом з дочкою, а з огляду на можливий вік її чоловік не міг податися в найми, а мав би жити разом з ними. Див.: ЦДІАК – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 420зв.

³⁹⁷ *Острась Е.* Вказана праця. – С. 62.

³⁹⁸ *Міронов Б.* Русский город... – С. 56.

місту, за дослідженнями Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60%³⁹⁹. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою. У 1775–89 рр. серед всіх померлих протестантів Торуні 20,8% були дітьми до 1 року або ж 35,2% дітьми п'яти років і молодші⁴⁰⁰. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр., вижили 2224 (46%)⁴⁰¹.

Високий рівень дитячої смертності підштовхнув демографів до створення методики визначення вірогідності доживання малолітніх дітей до п'ятирічного віку. За підрахунками Олени Замури, для містечка Сорочинці другої половини XVIII ст. з 1000 охрещених дітей такі шанси мали лише 420. Для сусіднього сотенного містечка Ярьськи⁴⁰² такий коефіцієнт становив 0,460, це означає, що 460 немовлят з 1000 мали шанси дожити до 5 років⁴⁰³.

³⁹⁹ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 275.

⁴⁰⁰ *Górny K.* Op. cit. – S. 87–88.

⁴⁰¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? Кн.2 – Ч.1. – С. 170.

⁴⁰² Містечко Сорочинці Миргородського полку, зараз – селище Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської обл.; Ярьськи – сотенне містечко Миргородського полку, зараз – селище Шишацького району Полтавської обл.

⁴⁰³ Докладніше про смертність (у т. ч. дитячу) в природному русі населення Сорочинців див.: *Замура О.* Вказана праця. – С. 211. Підрахунки коефіцієнту для Ярьсьок здійснені мною за даними метричних книг Христорождественської церкви (див.: ДАПО. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр. 157.). З точки зору шансів на смерть п'ятирічний вік в історичний демографії вважається певним рубежем, адже узагальнені підрахунки демонструють різке зменшення рівня смертності по досягненні окремих вікових рубежів (це явище дістало назву «парадокс дитячої смертності», див.: ДЭС. – С. 410.). Ще важливішим рубежем може вважатися 1-річний вік, у зв'язку з ним побутує поняття «неонатальна смертність» (або ж смертність новонароджених), яке позначає смертність дітей щойно від народження до 28-денного віку. Спеціальних досліджень неонатальної смертності в ранньомодерну добу не вдалося віднайти (зустрічаються лише констатації її великого рівня), однак навіть станом на 80-ті рр. XX ст. в країнах Західної Європи частка померлих на першому місяці життя складає 60–80% померлих віком до 1 року. Основними її причинами вва-

Румянцевський опис не дозволяє обчислити коефіцієнти смертності дитячого населення Стародуба, бо містить дані за один рік, її можна спробувати оцінити на прикладі близнюків. Згідно зі статистикою, одна двійня народжується на кожні 80 пологів⁴⁰⁴. Їх у 1757–66 рр. у місті відбулося мінімум 1662, отже, близнюків мало народитися близько 20 пар. Ті пари, де на момент перепису залишилися живими обидві дитини, повинні бути зафіксовані в описі серед дітей віком 0–9 років. Вони є, однак лише дві з двадцяти можливих. Перша двійня, семирічні Володимир та Євгенія, народилися в 1759 рр. в сім'ї міщанина Григорія Мацієвича та його дружини Тетяни. Крім них, у подружжя була трирічна донька Анастасія та син Прокіп віком 1 рік⁴⁰⁵. Другу двійню, дев'ятирічних Івана та Анастасію (народилися у 1757 р.), джерело фіксує в пушкаря полкової стародубської артилерії Василя Яковлева та його дружини Ксенії. Крім двійні, у них були: дочки Уляна – 11 років, Катерина – 5 років, Марфа – 2 роки та чотирьохмісячний син Степан⁴⁰⁶. Тобто в сім'ї Яковлевих було 6 дітей, при цьому самому Василю на час перепису виповнилося 26, а його дружині Марфі 28 років.

В обох випадках привертає увагу перерва в народженні наступних після двійні дітей. Як Тетяна, так і Ксенія свою наступну дитину народили через три роки на четвертий, імовірно, що народження двійні ослабило здоров'я жінок, однак, у описі вони обидві записані, як «здоровы». Зауважу, що обидві сім'ї,

жаються вроджені пороки розвитку, родові травми, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть сьогодні (ДЭС. – С. 273). У ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше, хоча б через умови пологів і рівень так званого «акушерства». Проблема неонатальної смертності змушує задуматися про значний пласт дитячої смертності, не зафіксований в обліковій документації. Навіть метрична книга фіксує акт хрещення, а не народження, тож між цими подіями проходив певний час (мінімум тиждень), за який частина дітей могла померти. У щоденнику священників Кирнецьких (1780-ті рр.), є записи про виняткові хрещення в день народження «*ради опасности страха смертного*». Див.: Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких... – С. 10.

⁴⁰⁴ ДЭС. – С. 40.

⁴⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 313зв.

⁴⁰⁶ Там само. – Арк. 413зв.

де вижили близнюки, були заможними. Григорій Мацієвич перепродував «гаряче вино» чарками і «питейный мед», торгував рибою, сплачував за найманий церковний двір 16 рублів на рік і «собственного капитала имеет до ста рублей»⁴⁰⁷. Василь Яковлев мав землю в околицях міста, займався ремеслом котлярським і ковальським (належав до ковальського цеху), здавав в оренду будинок. Розмір його прибутків не вказано, однак Василь міг дозволити собі наймати чотирьох робітників, яким сплачував загалом 16 рублів на рік⁴⁰⁸.

Отже, близнята вижили лише в багатих сім'ях, де їх, як і інших дітей, могли нормально доглянути, а матері менше працювали, вдаючись до послуг найминок. Тобто рівень дитячої смертності в окремих сім'ях був різним, більше того, у деяких її взагалі могло не бути. Суб'єктивні фактори, як-то: матеріальне становище родини, ставлення конкретних батьків до дітей могли бути сильнішими від обставин. Близнята Яковлевих народилися в несприятливий для немовлят 1757 р.⁴⁰⁹ і вижили обоє.

Таким чином, розглянуті тільки-но випадки були не буденними, адже обоє дітей вижили лише в двох із двадцяти пар близнюків, які мали б народитися за десять років⁴¹⁰. Цю тенденцію помітили ще сучасники, ось як її зобразив Климентій Зіновійв:

Оудивително(ст) треба и в томъ дѣле мѣти
же многіи жены по двоє родя(т) дѣти.
И что бы то такая была за причина:
же у ино(и) не една роди(т)са дытина.
И чѣму на(и)бо(л)шѣ того на свѣтѣ бываетъ:
же едно умирає(т) едно оставляєтъ.
А часо(м) и обоє такожъ помирають:
и мало гдѣ близнюки на свѣтѣ возрастаю(т)⁴¹¹.

⁴⁰⁷ Там само. – Арк. 314.

⁴⁰⁸ Там само. – Арк. 414.

⁴⁰⁹ Підрахунки демонструють аномально малу чисельність дітей, народжених у 1757 р., що свідчить про падіння рівня народжуваності та зростання дитячої смертності (див. мал. 6).

⁴¹⁰ Імовірно, що близнюки помирали частіше, ніж інші діти, оскільки вони були слабшими при народженні.

⁴¹¹ Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті... – С. 110.

У тогочасному суспільстві смерть немовляти була звичним явищем і розцінювалася інакше, ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль, якщо потоне, то дитина умре. Дитина помре, якщо жінка хоче солоної риби, або у неї виходить молоко з грудей. Недовго жити «тихим» дітям, тим, що після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся тощо⁴¹².

Маленька дитина не вміла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар'є, «*ребёнок был маленькой забавной вещицей*»⁴¹³. До демографічної революції в Європі померлих немовлят ховали де доведеться⁴¹⁴ і скоро забували про їхню смерть. На думку французького вченого, таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала, бо була пов'язана з життям занадто тонкими нитками⁴¹⁵. Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями, його могли вкрасити чорти чи підмінити на свого підкидька⁴¹⁶. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів, а отже, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину⁴¹⁷. Щоб вберегтися від нечисті, у кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Гетьманщини, а й для країн Західної Європи⁴¹⁸.

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем у суспільстві, де навіть хвороби дорослих пояснювали

⁴¹² Грушевський М. Вказана праця. – С. 48–49.

⁴¹³ Ар'єс Ф. Указ. соч. – С. 9.

⁴¹⁴ З приводу поховання показовим є указ Сенату від 18 квітня 1765 р., який визначав норми оплати за послуги священиків, у тому числі й «за погребение возраст имеющих десять, а за погребение младенцев три копейки». Див.: ПСЗРИ. – Том XVII. 1765–1766. – С. 117.

⁴¹⁵ Ар'єс Ф. Указ. соч. – С. 49–50.

⁴¹⁶ Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // КС. – 1899. – №9. – С. 380–381.

⁴¹⁷ Грушевський М. Вказана праця. – С. 70–71.

⁴¹⁸ Сумцов Н. О народных воззрениях... – С. 80–81.

втручанням злих, темних сил⁴¹⁹. Визначити дитячі хвороби було в ті часи набагато важче. Так у описі Стародуба, де вказано стан здоров'я кожної дитини, зустрічається лише констатація таких фізичних вад, як сліпота⁴²⁰, більмо⁴²¹, кульгавість⁴²², до того ж, це стосується дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят, могли бути не помічені батьками, а якщо й діагностувалися, то пояснювалися дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад, віспа, насамперед вражали малих дітей⁴²³, як це було в Торуні в 1760–61 рр.⁴²⁴. Крім хвороб, одними з основних факторів дитячої смертності були недогляд, голод та дітовбивство⁴²⁵.

Останнє знайшло своє відображення в судових справах Гетьманщини XVIII ст.⁴²⁶, фольклорі та тодішньому іконописі. Так, на

⁴¹⁹ Сумцов Н. Культурные переживания... – №11. – С. 300–303.

⁴²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 416зв.

⁴²¹ Там само. – Арк. 29зв.

⁴²² Там само. – Арк. 466зв.

⁴²³ У підрахунках числа померлих від чуми в Києві 1770–71 рр. не йшлося про смертність дітей, хоча останніх мало б померти найбільше. Можливо, вони були включені до загального числа померлих (3631 особа) або ж не враховані взагалі. Див.: Андриєвский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. – 1891. – №8. – С. 305–314.

⁴²⁴ Górny K. Op. cit. – S. 78.

⁴²⁵ На сьогоднішній день дітовбивство на теренах Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII ст. детально вивчається лише у розвідках Володимира Маслійчука (див. напр.: Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. – Вип.5. – К., 2005. – С. 197–215; Його ж. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008.). Щодо інфантициду, то, вочевидь, число дітей, позбавлених життя таким способом, було значним, так, Еней, простуючи до пекла, бачив, як «*діти гуртові* (себто ті, яких вбили одразу після народження – І.С.) *кричали, своїх паньматок проклинали, що не дали на світі жить*». Див.: <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>.

⁴²⁶ Наприклад, 4 справи про дітовбивство знаходимо у збірнику «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.». У другій половині XVIII ст. справи пов'язані з підозрами інфантициду, розглядалися в градянських судах Лівобережжя. (Ось кілька прикладів таких справ з фондів Ніжинського і Переяславського гродських судів ЦДІАУК: ЦДІАУК. – Ф. 77. – Оп.

одній з ікон, що зображує страшний суд, поряд з іншими персонажами намальована жінка з надписом «*та, що дети тратила*», поряд з нею демон тримає вбиту дитину⁴²⁷. Про вбивство дитини йдеться у народній пісні:

Чого в дівки а презаплакани глаза.
Мабуть дівка мале дитя зродила,
А зродивши на Дунай-ріку однесла...
Бодай дитя тай розпроклятоє було,
як ти ж мені та погуляти не дало⁴²⁸.

Привертає увагу, що в даній пісні мати не шкодує за дітям, а, навпаки, проклинає його. Мені відомо чотири такі пісні, записані Петром Гнедичем та Павлом Чубинським у другій половині XIX – на поч. XX ст. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

Вона собі сина породила
В глибокім колодязі потопила⁴²⁹.

У піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а отже, і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад, дошлюб-

2. – Спр. 44, 59; Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 20, 25, 31; Оп. 2. – Спр. 10.). На жаль, в українській історіографії відсутні статистичні викладки щодо відсотку дітовбивств серед кримінальних злочинів, а от, наприклад, за підрахунками польських істориків в Гданську, у 1558–1731 рр. близько 13% всіх «жіночих» злочинів були пов'язані з інфантицидом, у Варшаві і Львові кінця XVIII ст. такими були 10–12% злочинів. Див.: *Kuklo S.* Op. cit. – S. 390–391.

⁴²⁷ *Сумцов Н.* Культурные переживания... – №3. – С. 680.

⁴²⁸ *Гнедич П.* Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание ПУАК. – Полтава, 1915. – С. 63.

⁴²⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т.V: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – СПб., 1874. – С. 363.

них). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою⁴³⁰ чи намагалося попередити їх. На думку Миколи Сумцова, обряд «покривання» хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про вагітність покритки, і «*эта огласка беременности устраняла детоубийство*»⁴³¹. Степан Нос з цього приводу писав, що для покритки дітовбивство не має сенсу⁴³². Очевидно, що такий гріх був добре відомий церкві. Наприклад, починаючи з XVI–XVII ст. в російських покайних требниках з-поміж питань, які треба було задати жінці на сповіді, були й такі: «*Отроча не удавила ли? Или зелие тив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?*»⁴³³.

Філіп Ар'є зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, більш поширений, ніж перший, і абсолютно безпечний: діти часто помирили від задухи, бо ж спали в одному ліжку з батьками. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом, французький учений наголошує на «*яростных*» вимогах духовенства, не класти дітей на ніч разом з батьками. Учений припускає, що існувала таємна практика, коли дитині принаймні не заважали померти⁴³⁴. Це явище, помічене Ар'є у Франції, в українських землях на межі XVII–XVIII ст. спостерігав той же Климентій Зіновійв:

І тыє в розни(х) страна(х) пригоды бываю(т):
же свои(х) малых дѣтє(и) жены присыплюю(т).
А то пьяны(м) мтрє(мъ) таа ско(р)бь лучаеть:
або з(ъ) неосторожно(с)тє(и) ихъ тоє ставаеть.
А часо(м) и без(ъ) пя(н)ства пригода много може:
ты(л)ко и ѿ(т) такого грѣха рату(и) ихъ бже.
Прето (ж) неха(и) осторожно(ст) жены себѣ мают:
и пу(д) боко(м) малы(х) дѣтє(и) не покладають⁴³⁵.

⁴³⁰ Литовський статут 1588р. (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину. Див.: Литовський Статут 1588р.
<http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

⁴³¹ Сумцов Н. Культурные переживания... – №11. – С. 291.

⁴³² Нос С. Фон. «Покрывка» // КС. – 1882. – №8. – С. 428.

⁴³³ Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI–XVII века // ЗС. – 2008. – №7. – С. 111–116.

⁴³⁴ Аръес Ф. Указ. соч. – С. 16.

⁴³⁵ Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті... – С. 110.

Приспання власної дитини матір'ю в тогочасному суспільстві вважалося не злочином, а радше гріхом. Поет і священник другої половини XVIII ст. Іван Некрашевич у сатиричному вірші описав ситуацію, коли прихожани писали донос на попа, де йшлося і таке:

Солоха Федьківна дитину приспала
Говіла цілий піст і в куні стояла⁴³⁶.

Привертає увагу, що за смерть дитини була звинувачена Солоха, тобто автор не написав, що померла Солошина дитина, а чітко вказав винуватця. М'яким видається і покарання: обмеження у їжі, що і так припало на піст, та перебування в куні. При цьому покарання, накладене на Солоху, у доносі фігурує як приклад жорстокості попа.

Якщо історики-демографи визнали існуюче в ранньомодерну добу байдуже ставлення до маленьких дітей, то французькі історики ментальності відмітили рідкість згадок про них і їхню смерть у сімейних щоденниках⁴³⁷. Спробую перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернутись до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами Олександра Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу⁴³⁸. Щоденник охоплює 1727–53 рр. і є змістовним, бо упродовж років його автор робив записи практично щодня. Запис від 23 листопада 1731 р. говорить:

Дал Алексею 1 р. 50 к., а прежде забрал он же на слидующий службы его рок 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рок начался от 8. Чубе даны 5 к. За чинбу лисиц . На молебствие у Вознесения 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа в 3-м часу пополудни даровал мне Бог сына, котрому дано имя Петр по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.⁴³⁹.

⁴³⁶ *Некрашевич І.* Замисл на попа... – С. 19–29.

⁴³⁷ *Арвес Ф.* Указ. соч. – С. 13.

⁴³⁸ *Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка...* // КС. – 1884. – №3. – С. III.

⁴³⁹ Там само. – №4. – С. 30.

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: «*Отправлено крещение сыну нашему Петру, котрому восприемником был господин полковник стародуб. Александр Иванович Дуров и ея м. панeya Андриева Миклашевская*»⁴⁴⁰. Наступний – 3 грудня 1731 року: «*Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давать ей грошми пять коп.*». Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 року і теж пов'язана з його нянькою: «*Мамце Петрусовой сего числа дано 30 к.*»⁴⁴¹. Остання відмітка про Петра в щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку із смертю сина. 4 лютого 1733 року він записав:

В Эсмани службы Божой выслушав и пообедав (где розышлось на розницу 12 к.), прибыл до Глухова в 1-м часу по полудни и тут зараз пошел до двора ясневельможного, где застал еще при конце обеда, тут же застал их милостей: [...] (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.). Тут же получил я ведомость, что сын мой Петр представился в Стародубе прошлого генваря 18, болезнию на болячку под горлом⁴⁴².

Отже, безпосередньо Петру в щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які констатують народження, хрещення й смерть сина. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших подій, що трапилися за день. Зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері чи на наступний день, тобто тоді, коли все, що могло трапитися за день, відбулося. У день, коли дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом «*пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись в Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)*»⁴⁴³, а вже потім скупю й лаконічно згадав про сина⁴⁴⁴.

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ Там само. – №5. – С. 40.

⁴⁴² Там само. – №10. – С. 97.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ У схожих конотаціях смерть малолітніх дітей згадується в щоденниках Петра Апостола та Якова Марковича. Див. напр.: Дневник генерального подскарбия Якова Марковича..., Дневник Петра Даниловича Апостола...

Однак, це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику зустрічаємо дітей, старших за Петруся. Починаючи з 1742 року, часто згадується його син Василько⁴⁴⁵, який їздив з батьком у справах, допомагав йому, однак менші діти ігноруються. При цьому батько, наприклад, детально описував дитячий костюмчик Василька чи відзначав його повернення додому з якої-небудь поїздки. Покажемо у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 р.: «В сей Светлаго Воскресения Господня празник сын мой Василь и другие малые дети причащались в церкви городецкой...»⁴⁴⁶.

Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі «другие». Це можна побачити і в народній творчості, жартівлива пісня про сімейку Омелька в схожому дусі перераховує дочок:

Та дві Насці в запасці
Та дві Христі в намисті
Та дві ляльки в колиці⁴⁴⁷.

Таке ставлення до дітей різного віку, очевидно, вважалося нормою й відповідало тогочасним моральним настановам. Уже відомий нам Климентій Зіновійв повчав матерів, котрі плакали за своїми померлими дітьми:

Бо та(к) чинити вѣрнымъ не годи(т)са
по мало(м) плака(т) ко(т)роє вмє(р)твит(ѣ)са.
Абы здоров(ѣ)є а ѿ(т)роча будетъ:
я(к) продо(л)жит(ѣ)са вѣк и преізбудеть.
Пла(ч)те по таки(х) що хлѣбъ поядають
да(р)мо: а в(ѣ) млады(х) лѣтєхъ умираю(т). [...]
А малая дыгина власне не бувала:
бо єще до утраты васъ не привожала⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Дневник Николая Ханенка // КС. – 1885. – №4. – №6. – С. 164, 173–174; №7. – С. 191–192; №9. – С. 200; №10. – С. 219; №12. – С. 251, 254; 1886. – №.1. – С. 257, 262.

⁴⁴⁶ Там само. – №9 – С. 200.

⁴⁴⁷ Гнедич П. Материалы... – С. 102.

⁴⁴⁸ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті... – С. 108.

Отже, поет радив переживати за тих дітей, що вже старші та їдять хліб, висловлюючи прагматичні міркування. На них особливо наголошує Борис Міронов, указуючи на дитину, як на потенційного робітника. Дані Румянцевського опису дозволяють розглянути цей аспект докладніше, що й спробую зробити нижче.

*«Беззаплати на харчах и одѣянии хозяйскихъ»
(діти поза власною родиною)*

На сторінках Генерального опису зустрічається значна кількість дітей, записаних поза власною родиною. Наприклад, у переписній книзі Стародуба знайдено 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях, що становить 18,3% від чисельності дітей цього віку в населенні міста⁴⁴⁹.

Число дітей поза сім'єю зростало з віком, їх частка серед дітей віком 5–7 років не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів віком до 16 років записані як особи без сім'ї. Це були: сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги⁴⁵⁰.

Такими слугами або робітниками в Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була *«служанка»* Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все вона була взята на *«виріст»*. У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – *«виросток»*, котрим позначали прийомних дітей або слуг, що виростили в домі господаря⁴⁵¹. Зокрема, серед робітників

⁴⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

⁴⁵⁰ Кошелева О. Указ. соч. – С. 174–175.

⁴⁵¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. – 1901. – №2. – С. 183.

возного Івана Сороки записана й 8-річна Фотинія «взята с малолетства на пропитание»⁴⁵². Однак такі випадки в Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10–14 років. Ці діти позначені в джерелі терміном «работник ево» або «работница ево» разом з указівкою часу, на який вони наймаються⁴⁵³.

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 рублі на рік (дорослі наймити – 3–4,5 руб.):

Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском⁴⁵⁴.

Найбільшу платню серед дівчат (2,5 руб.) отримувала 12-річна Феодосія «евреева дочь»⁴⁵⁵, а серед хлопців – 14-річний «работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских»⁴⁵⁶.

Останній був російським старовіром-розкольником, таких як він дітей-наймитів у переписі міста зафіксовано ще п'ять. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні інші однолітки традиційного сповідання, при цьому наймаючись виключно до своїх одновірців⁴⁵⁷. Жодного з них не було серед дітей, які офіційно не вважалися чийось робітниками, і жили у дворах своїх господарів «без найму з-за пропитания». Таких нараховано 34, із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад, п'ятирічна Домініка «Карпова дочь ... родимица Стародубовская звания мещанского», або ж у міщанина Степана Ведмеда «на пропитании Демьян Максимов сын» дванадцяти років. В

⁴⁵² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 309зв.

⁴⁵³ Там само. – Кн. 148а.

⁴⁵⁴ Там само. – Арк. 297зв.

⁴⁵⁵ Там само. – Арк. 158зв.–159.

⁴⁵⁶ Там само. – Арк. 457зв.

⁴⁵⁷ Там само. – Арк. 188зв., 457зв.

окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: «*взята на воспитание*» чи «*взята с малолетства на пропитание*»⁴⁵⁸.

Можна лише здогадуватися для чого ці діти бралися в такі сім'ї: як дешева робоча сила чи як вихованці з подальшим усиновленням (удочерінням). Щодо останнього в описі є лише одна така вказівка: «*взятая вместо дочери девка Мария*». Марія була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можна припустити, що власних дітей вони не мали (імовірно, через безпліддя одного з партнерів), а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже дівчинку взяли зовсім малою, можливо, немовлям⁴⁵⁹.

Вочевидь, становище дітей-наймитів було різним. Розкольники, що наймалися до своїх одновірців, на думку сучасних дослідників, могли перебувати на правах молодшого члена родини⁴⁶⁰. Іншим дітям, імовірно, щастило менше: у 1770 р. в Лубенському острозі було ув'язнено Івана Ковенка, який забив «*находящегося у него в услугах*» *хлопця Олексія Архипенка* (у назві архівної справи Архінянка – І.С.). На допиті Ковенко зізнався, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати, за це хазяїн «*единствено толко три раза небольшою лыковою паличкою по плечах ударил*»⁴⁶¹.

Загальновідомо, що побиття палицею в той час було найпоширенішим способом покарання. Інколи все закінчувалося трагічно. У серпні 1765 р. житель містечка Глинськ Лубенського

⁴⁵⁸ Там само. – Арк. 89зв., 185зв., 277зв.

⁴⁵⁹ Там само. – Арк. 28зв. Якщо хлопчикам загрозували побої, то дівчаткам ще й зґвалтування. Обставини одного з них зафіксувала справа, що розглядалася Старосанжарською сотенною канцелярією в 1733 р. Свою малолітню наймичку господар в коморі «*страхом, биттям, ласкательством, обманом, давши копейку денег растлил*». Даний інцидент закінчився мировою угодою, за якою винуватець заплатив 24 рублі. Див.: Ділова й народно-розмовна мова... – №94. – С. 260–262. У цьому ж збірнику є й інші приклади статевого співжиття наймички і господаря, причому, в одному з випадків звабником був священик. Див.: Там само. – №105. – С. 300–301.

⁴⁶⁰ Волошин Ю. Населення домогосподарств... – С. 118.

⁴⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 166. – Арк. 2–3.

полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, вступив у суперечку зі своїм малолітнім робітником Федором (бо наймит, мовляв, не вичистив коня), під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах, і лише один раз попав по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась застаріла болячка, що й спричинило смерть⁴⁶². Однак огляд тіла загиблого виявив не застарілу болячку, а проломлений череп. Як з'ясувалося, Кухар виховував робітника вилами⁴⁶³.

Частина дітей, 10 хлопчиків і 12 дівчаток, жили в сім'ях родичів (братів, сестер, тіток, тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили 6 братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживали в одній хаті, а в іншій – його 5 братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років⁴⁶⁴. З 80-річною міщанкою вдовою Мотроною жили «внуки її»: хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина⁴⁶⁵. Джерело може давати опосередковану інформацію про долю матері таких дітей: «сестры его умершой дети»⁴⁶⁶. За словами Ольги Кошелевої, діти (як, до речі, і літні люди), котрі не мали родини, знаходилися під опікою общини або далеких родичів⁴⁶⁷. Імовірно, при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок та опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку, – додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є вказівка стосовно дівчини Агафії, яка проживала в родині свого рідного брата «без заплаы, на харчах и одежи хозяйских»⁴⁶⁸.

Діти, котрі мешкали з родичами, сиротами не записані. Такими взагалі позначені лише семеро дітей, а щодо п'яти застосо-

⁴⁶² «Виховання» палицею поширювалося і на родинні стосунки, низка судових справ, що дійшли до нашого часу розповідають про чоловіків і жінок, які «захопившись» вбили свою другу половину. При цьому підсудні говорили, що хотіли лише провчити або покарати вбитого. Див напр.: Там само. – Ф. 81. – Оп. 2. – Спр. 71, 115; Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 6, 13.

⁴⁶³ Там само. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 2–4.

⁴⁶⁴ Там само. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 254зв.

⁴⁶⁵ Там само. – Арк. 243зв.

⁴⁶⁶ Там само. – Арк. 254зв.

⁴⁶⁷ Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова... – С. 174.

⁴⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 146зв.

вана формула «родства непомнящий»⁴⁶⁹. Більшість із них була наймитами й працювала за харчі та одяг, як, наприклад, 12-річні Дмитро «осиротелой» і Ганна «за сиротством родства своего не помнящая», котрі були вихідцями з полкових сіл⁴⁷⁰. Ці сироти, очевидно, прийшли до міста, щоб прохарчуватися, а тому наймування було для них практично єдиним виходом. Ось як про це співається в народній пісні:

Ой як я змалку сиротою стала,
Пішла в найми горенька достала⁴⁷¹.

Двоє сиріт знайшли притулок у школі при церкві Святителя Миколи. У джерелі записані лише їх імена та вік (8 і 14 років), однак, імовірно, вони були «нищії», котрі тоді зустрічалися практично при кожній школі⁴⁷². Цю думку підтверджує й вказівка на джерело прибутків мешканців цієї школи: диякон і псаломщики «пропитание имеют з доходов церковных», а решта (тобто сироти) – з «испрошения милостине»⁴⁷³. Загалом, разом із двома сиротами в школах Стародуба записані 9 дітей: це хлопці віком 8–14 років, вісім із яких жили зі збирання милостині, і 13-річний Павло – син священника одного з сіл Стародубського полку навчався грамоти разом зі своїм 16-річним братом⁴⁷⁴. Можливо, батько-священик направив їх навчатися, виконуючи вимогу церковних властей⁴⁷⁵.

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю, – учнів ремісників. В описі міста їх нараховується 50 осіб (усі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним

⁴⁶⁹ Там само. – Арк. 153зв.

⁴⁷⁰ Там само. – Арк. 31зв., 316зв.

⁴⁷¹ Гнедич П. Матеріали... – С. 9.

⁴⁷² Сироти, каліки та переростки взагалі були традиційними мешканцями шкіл. Див.: Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави... – С. 151–152; Левицький О. Очерки народной жизни... // КС. – 1901. – №12. – С. 441.

⁴⁷³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 35зв.

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку, 1723 г. // КС. – 1902. – №9. – С. 111–112.

братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу⁴⁷⁶. Однак за даними джерела, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі знайдено лише трьох учнів молодших 10 років. Більшість із них (82%) були віком 12–14 років.

Щоб навчатися ремеслу, діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарського ремесла до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погара. За тогочасною традицією Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнолога Василя Балушка, учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт – від ремесла до сільського господарства⁴⁷⁷. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: *«находяться на харчах и одежи хозяйских беззаплатно»*⁴⁷⁸. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священика Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопець записаний робітником, *«который живёт в оного священника беззаплатно для обучения себя майстерства кравецкого которым оной священник бавится»*. Крім ремесла, священик «бавився» ще й землеробством, тож, імовірно, Гаврило теж працював на його землі⁴⁷⁹.

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, Стародубський міщанин Іван Кантипалов займався *«шклярським»* ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці в нього звело пальці⁴⁸⁰. Сина в Івана не було, тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня⁴⁸¹. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця (за даними

⁴⁷⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 586зв.

⁴⁷⁷ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 19.

⁴⁷⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 543зв.

⁴⁷⁹ Там само. – Арк. 132зв.–133.

⁴⁸⁰ Можливо, це був параліч. У цьому контексті цікавим є й прізвище, чи пак прізвисько, Кантипалов, яке могло якраз і походити від зведених паралічем пальців.

⁴⁸¹ Там само. – Арк. 329зв.–330.

джерела) міг складати п'ять років⁴⁸², тоді як наймалися здебільшого на півроку – рік.

Порушена проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку: серед стародубських підлітків, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив «с пропитання» без батьків, бо «отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного звания людей»⁴⁸³. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями в різних стародубських ремісників⁴⁸⁴.

Діти, які жили в чужих родин, імовірно, могли виконувати не лише економічні функції. На думку англійських істориків Гелен Беррі (Helen Berry) й Елізабет Фоїстер (Elizabeth Foister), у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Діти були доказом чоловічої сексуальної спроможності та здатності до репродукції, уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам цього періоду. Уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо⁴⁸⁵.

За даними Генерального опису Стародуба, більшість родин, у яких жили чужі діти, мали й власних, однак було 13 сімей, де власних дітей не записано. Серед них і родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, в описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких були

⁴⁸² Там само. – Арк. 19зв. Для порівняння, у 1766 р. в київський ткацький цех було прийнято 5 учнів з указівкою терміну учнівства, з них: 1 терміном на 4 роки, 2 – на 5 років, 1 – на 6 років, 1 – на 10 років. Докладніше щодо різних аспектів учнівства, у тому числі й статево-вікових, див. актуальну й сьогодні роботу Пилипа Клименка «Цехи на Україні»: *Клименко П.* Цехи на Україні. – Т.І. – Вип.І. Суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929.

⁴⁸³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 318зв.

⁴⁸⁴ Там само. – Арк. 99зв.

⁴⁸⁵ *Berry H., Foister E.* Childless men in early modern England // *The Family in Early Modern England.* – Cambridge, 2007. – P. 182–183.

ще менші шанси на народження власної дитини. Як приклад, можна навести 45-річного міщанина Івана Цибуліна? (прізвище нерозбірливо – І.С.) та його 40-річну дружину Агафію, з якими жили двоє хлопців-учнів⁴⁸⁶.

Гелен Беррі й Елізабет Фоістер, згадуючи потребу батьківської ролі для бездітних, наголошували на її важливості для чоловіків, котрі були визнані винуватцями відсутності дітей⁴⁸⁷. У ранньомодерну добу статева неспроможність чоловіка могла бути приводом для розлучення й ставала відома громаді. У травні 1776 р. Марія Гноева звернулася до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на розірвання шлюбу зі своїм чоловіком. Марія заявила, що прожила з ним сім років, однак не мала статевих стосунків зі своїм чоловіком по причині його неспроможності, а тому просить розірвати шлюб, бо ще молода й *«чтобы в случаи не впасть в развратность»*. Марія була неграмотна й замість неї до листа *«руку приклав»* Дмитро Семенов⁴⁸⁸.

Генеральний опис не подає безпосередніх відомостей про розлучених чоловіків, однак з огляду на значну чисельність населення міста можемо припустити, що вони були. У джерелі фігурує 35-річний міщанин Лаврін Чернявський. З ним не записано дружини й дітей, але й відсутня вказівка *«холост»*, яка застосовувалася для неодружених чоловіків. Лаврін був корінним мешканцем міста, а не заробітчанином, мав власний двір і ремесло, тому його дружина мусила б проживати разом із ним. Можливо, Чернявський був розлучений або ж його дружина втекла, однак це лише припущення, з певністю можна констатувати лише те, що з Лавріном жили не його дружина й рідні діти, а 14-річний племінник Герасим⁴⁸⁹.

Аналіз даних Генерального опису Стародуба засвідчив, що дітей серед населення міст було менше, ніж в селах Стародуб-

⁴⁸⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 59зв.

⁴⁸⁷ *Berry H., Foyster E.* Op. cit. – P. 158–159.

⁴⁸⁸ Також Марія скаржилася і на те, що чоловік був хворий на параліч. Див.: ЦДІАУК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 1.

⁴⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 590зв.

ського полку, при значно більшій чисельності людей дітородного віку. Імовірно, частина міських жителів свідомо ставилася до регулювання народжуваності. За коефіцієнтами народжуваності міста Лівобережжя ближче до європейських міст, аніж до навколишніх сіл чи російських міст.

Статевий та віковий склад дитячого населення формувалися передовсім за рахунок дії біологічних компенсаційних механізмів. Коливання чисельності дітей могли бути викликані об'єктивними, спільними для всіх трьох міст обставинами, як-то: гарний врожай або ж, навпаки, голод, засуха чи недорід. У аналізованій період джерела не фіксують масштабних епідемій на зразок епідемії чуми 1770–71 рр., тому їхній вплив на формування дитячої вікової групи не вивчено.

Дані Генерального опису не дозволяють визначити точні показники дитячої смертності, однак приклад із близнюками засвідчив її значні розміри. У місті, де на кожному третьому похороні ховали дитину до п'яти років, до дитячої смерті повинні були звикнути. Діти помирали вже під час пологів, і причиною цього доволі часто ставали дії самої матері або ж баби-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи чи інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, «незрозумілість» немовляти створили фаталістичне (за сучасними мірками навіть цинічне) ставлення до малолітньої дитини, що, у свою чергу, могло спричиняти недогляд, уможлиблювало переривання вагітності та дітовбивство. Ці явища були притаманні для всієї Європи.

Традиційні уявлення про немовля і ставлення до його народження і смерті знайшли своє відображення в народних звичаях, повір'ях, фольклорі, поезії, приватних щоденниках. Намагання церкви вплинути на ситуацію виявилися недостатніми. Кардинальні світоглядні зміни відбулися лише в результаті демографічної революції, котра, як на мене, в українських землях розпочалася значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи.

Джерело відображає окремі сторони життя дітей старшого віку. Отримані дані свідчать, що вже у 10–14 років діти активно працювали, фігурували як робітники в офіційній документації й могли отримувати досить пристойну на той час платню. Це були

наймити, у той час, як більша частина їхніх однолітків так само працювала в господарстві своїх батьків.

Кожна четверта міська дитина віком 10–14 років жила в чужій сім'ї. Серед таких дітей 72% були місцевими й 28% мігрантами. Це, на мою думку, дає підстави говорити про мобільність дітей старшого віку, з яких народжені в селах мігрували до міста в пошуках засобів до існування, а міські жителі переміщувалися в його межах. Відповідно до цього напрошуються висновки, що статево-вікова структура й чисельність дітей віком 0–9 років визначалася здебільшого природними чинниками, тоді як дітей віком 10–14 років – певною мірою і міграцією.

Діти, що перебували поза власною родиною, могли бути сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків і наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, мати одяг, утримання. Перед окремими з них, імовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток грошей. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю виконання патріархальних ролей. У такому ракурсі тогочасне дитинство здається коротким і доволі суворим. Це питання потребує більш докладного вивчення, зокрема таких аспектів, як-то: ставлення самих дітей до наймитування, учнівства, проживання по родичах, а також бачення цього дорослими.

Населення активного віку

Абсолютну більшість населення міст становили особи активного віку – 15–59 років. Їхня частка коливалася від 61% в Ніжині до 63,3% в Переяславі й була більшою, ніж у сільському населенні. Якщо у населенні Стародуба вона сягала 61,7%, то в селах Стародубського полку – 52,4% (*див. мал. 2*).

В активному населенні Стародуба переважали жінки (52%), у Переяславі представників обох статей було порівну, а в Ніжині з незначною перевагою «лідирували» чоловіки (50,4%) (*див. табл. 2*).

У цій віковій категорії спостерігаються найбільші коливання статеві-вікової структури населення (*див. мал. 3, 4*). Перше значне відхилення в усіх трьох містах простежується вже у групі 15–19 років, у Стародубі та Переяславі вона є найбільш чисельною, у Ніжині поступається лише віковій групі 0–4 роки. У Переяславі зростання простежується найбільше, і причому передусім за рахунок збільшення чисельності чоловіків. Цей стрибок можна пояснити трудовою міграцією населення⁴⁹⁰. За моїми підрахунками, у Переяславі серед таких мігрантів-чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок – 24,3%. Активізація міграції вплинула на статеве співвідношення населення Переяслава: у цій віковій групі спостерігається найвище значення коефіцієнту статевого співвідношення. У Ніжині й Стародубі коливання не таке різке, через що коефіцієнт статевого співвідношення там близький до норми (*див. мал. 3*).

У наступних вікових групах «жіноча частина» статеві-вікової піраміди міста Переяслава демонструє відносно плавне звуження, що є результатом природної смертності. У «чоловічій» піраміді чітко видно провал у віці 30–34 років (*див. мал. 4*). Саме ним викликане рекордне відхилення від норми показника статевого співвідношення (*див. мал. 3*), котре означає майже двократну перевагу жінок. Стрибок смертності чоловіків даного віку повинен був би викликати різке зростання кількості вдів серед жінок двох попередніх вікових категорій. Їхній відсоток там доволі високий: 6% і 14% відповідно (обчислено за даними таблиці «необроблених даних» додатку 1), проте в наступних групах він ще вищий і загалом демонструє плавне зростання. Тому зменшення чисельності чоловіків даної групи могло бути викликане механічними причинами. Зокрема, у переписі вдалося знайти лише двох «немісцевих» найманих робітників-чоловіків цього віку,

⁴⁹⁰ Читаючи лекцію «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.ua»), Володимир Маслійчук з цього приводу зауважив: «Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років». Раджу обов'язково ознайомитися з текстом лекції всім, кому цікава історія родини, дитинства в ранньомодерній Україні. Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

тоді як жінок – 16. Отож, однією з причин коливань статевого співвідношення й чисельності населення міста була різна мобільність чоловіків і жінок окремих вікових категорій. Також привертає увагу зростання чисельності чоловіків віком 40–44 років (*див. мал. 4*). Оскільки тут же зростає кількість холостих чоловіків, а кількість одружених не змінилася (*див. дод. 1*), цей великий сплеск також, очевидно, пов'язаний з міграцією.

Піраміди Ніжина й Стародуба демонструють істотніше коливання чисельності населення активного віку (*див. мал. 4*). В обох містах простежується значне зростання числа осіб віком 30–34, 40–44, 50–54 років та провали в чисельності осіб віком 35–39, 45–49, 55–59 років. Виключно міграційними процесами пояснити ці коливання не можна, бо статево-вікова піраміда населення сіл Стародубського полку в проміжку 30–59 років практично ідентична піраміді міста Стародуба (*див. мал. 4*). У випадку активзації міграцій до міста «сільська» піраміда навпаки повинна демонструвати провали там, де у місті спостерігається зростання. Чисельність населення могла змінюватися через коливання рівня народжуваності-смертності внаслідок голоду, неврожаю, посухи, епідемій.

Однак привертає увагу те, що зростання чисельності населення припадає на ті вікові групи, які містять «круглі числа» – 30, 40, 50 років, тоді як вище вже йшлося про «ювілярів» у Ніжині й Стародубі (*див. мал. 1*). Отже, провали в чисельності осіб віком 35–39, 45–49, 55–59 років пояснюються насамперед тим, що індивіди, які округлили свій вік, перемістилися до інших вікових груп. Статево-вікова піраміда населення Переяслава не демонструє таких коливань чисельності населення різного віку, бо там число «ювілярів» загалом перебуває в межах норми.

Тож відмічу, як вартий уваги, той факт, що піраміди Ніжина й Стародуба (*див. мал. 4*) поряд з коливанням чисельності населення демонструють особливості «усного» сприйняття віку в ранньомодерному міському соціумі й дещо спотворюють структуру активної вікової групи.

Статево-вікова структура та рівень народжуваності значною мірою пов'язані з сімейним станом населення. На думку Казімежа Гурнего, показник народжуваності залежить від рівня шлюбності, який у великому місті менший, ніж у дрібних містеч-

ках⁴⁹¹. Зміст джерела загалом дозволяє дослідити сімейний стан населення⁴⁹². У Генеральному описі неодружені чоловіки позначені терміном «*холост*», такий запис робився переважно у графі «*Чыни и имена*» та зрідка в графі «*здоров'я*». Наймолодшими чоловіками, до яких він застосований, були 14-ти та 15-річні жителі Стародуба⁴⁹³, однак у більшості випадків він застосовувався з 18 років. Незаміжні позначені терміном «*девка*» або «*девица*», такі позначення застосовано щодо осіб жіночої статі віком як 13, так і 50 років⁴⁹⁴. В описі Стародуба зустрічається цікавий, єдиний для трьох міст, випадок, коли дівка мала дитину. У дворі козака Івана проживала 25-річна «*нищяя девка Прасковья*» та «*сын ей*» 8-річний Дмитро⁴⁹⁵.

Коли переписувалося подружжя, то спочатку записувався чоловік, далі дружина, причому, перед іменем давалася чітка уніфікована вказівка «*ево жена*» або «*жена ево*». Якщо чоловік жив у місті, а його дружина в селі, то в описі читаємо: «*жена ево живет [...] в деревне*»⁴⁹⁶. Заміжні жінки, що жили окремо від чоловіка, позначені термінами «*женка*», або «*женщина*». Переписувачі намагалися чітко розмежувати заміжніх і незаміжніх жінок, наприклад, при переписі найманих робітниць, що жили в одному з дворів Стародуба спочатку переписані «*женки*» Марія Васильєва (40 років) та Параскевія (20 років), а потім «*девки*»: Агафія (19 років), Мотрона (16 років), Агафія (25 років), Тетяна (15 років)⁴⁹⁷.

⁴⁹¹ Gorny K. Op. cit. – S. 80.

⁴⁹² Генеральний опис не дозволяє дослідити такий пласт шлюбності, як розлучення, котрі теж мали місце в соціумі Гетьманщини Див. напр.: Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в 18 ст. // Україна. – 1914. – № 4. – С. 11–24; Петренко І. Духовні суди про незаконні шлюби православного населення Слов'янської і Херсонської та Катеринославської єпархій в останній чверті XVIII ст. // ІІІ. – 2008. – №2. – С. 119–127; Її ж. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009.

⁴⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 113в., 545зв.

⁴⁹⁴ Там само. – Арк. 127зв., 128зв.

⁴⁹⁵ Там само. – Арк. 399зв.

⁴⁹⁶ Там само. – Арк. 30зв.

⁴⁹⁷ Там само. – Кн. 148а.

Удови та вдівці в джерелі позначені термінами «*удова*» та «*удов*»⁴⁹⁸. Відзначу, що вдівство жінок позначалося в графі «*Чини и имена*», тоді як чоловіків – ще і у графі «*здоров'я*». Отже, джерело загалом вказує сімейний стан населення міст і можна спробувати проаналізувати рівень шлюбності, визначити середній вік укладання шлюбу і розглянути демографічні аспекти вдівства. Однак у описі кожного з міст є особи, сімейний стан яких не вказано і неможливо визначити, що заважає провести точні розрахунки відповідних коефіцієнтів. Це стосується переважно найманих робітників-мігрантів. У описі Стародуба таких осіб нараховується 196 (116 чоловіків і 80 жінок), Ніжина – 244 особи (101 чоловік і 143 жінки), Переяслава – 30 осіб (13 чоловіків і 17 жінок). Тому, дослідження сімейного стану активного населення проведу на прикладі Переяслава, при цьому основні коефіцієнти обрахую й для населення Ніжина та Стародуба (ще раз нагадую, що вони можуть бути не такими точними як хотілося б).

На час перепису найбільшу частку активного населення Переяслава становили одружені – 48,8% в чоловіків і 51,3% в жінок. Однак це набагато нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини – 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків – 48,4% та неодружених жінок – 30,6% (проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)⁴⁹⁹. Це, на думку Казімежа Гурнего, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами. Дану тезу підтверджують і мої розрахунки. У Ніжині й Стародубі чисельність неодруженого населення була дещо нижчою, ніж у Переяславі, однак теж істотно переважала відповідні показники сіл Стародубського полку.

Холості й незаміжні

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у

⁴⁹⁸ Там само. – Кн. 278. – Арк. 2зв, 176зв.

⁴⁹⁹ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 115.

цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі – 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вища, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб (розраховано за даними таблиць «необроблених даних» *дод. 1–3*).

При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат – 467 хлопців (*див. дод. 1–3*). Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100/77.

У світлі цих даних закономірним виглядає таке явище, як парубкування чи парубоцькі громади, функціонування яких ґрунтовно досліджене істориками та етнографами другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Валер'яном Боржковським, Миколою Василенком, Миколою Сумцовим, Володимиром Ястребовим⁵⁰⁰.

В умовах обмеженого шлюбного ринку навіть неформальні громади спроможні виконувати функцію обмеження доступу на такий ринок сторонніх осіб чи регулювати поведінку холостих хлопців. Одним з регуляторів може виступати віковий ценз при вступі в парубоцьку громаду, який, за спостереженнями Володимира Ястребова, становив 16–18 років, за іншими даними – 17, – років⁵⁰¹. Наприклад, у Єлизаветградському повіті, якщо в сім'ї було кілька синів, молодшому заборонялося парубкувати, доки не одружиться старший брат. Від вступаючого до парубоцької громади могли вимагати могорич⁵⁰², грошовий внесок⁵⁰³. На Пол-

⁵⁰⁰ Див. напр.: *Боржковский В.* «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // КС. – 1887. – №8. – С. 765–776; *Ястребов В.* Новыя данныя о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – №.10. – С. 110–128.

⁵⁰¹ *Ястребов В.* Ук. соч. – С. 119–120.

⁵⁰² *Там само.* – С. 110–115.

⁵⁰³ *П.П.* «Парубоцькі громады» в г. Маяках, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №7–8. – С. 19–20.

тавшині ще на початку ХХ ст. хлопців 15–16 років, які не за-
платили так звану «*паруботщину*» й почали з'являтися на вечор-
ницях, просто били. «Боржників», які не ходили на вечорниці,
могли бити й щовечора, коли ті виходили з батьківського двору.

Парубоцька громада іноді мала зовнішню організацію:
ієрархію, отамана, казну, або ж просто зібрання під час «*вулиць*»,
«*досвіток*», вечорниць. Етнографічні дослідження на території
Київщини засвідчують, що у поселенні, незалежно від розмірів,
існувала здебільшого одна громада, яка ревно оберігала «своїх»
дівчат, часто за них відбувалися численні бійки між громадами⁵⁰⁴.
Парубки могли побити чужого хлопця за розмову зі «своею»
дівчиною⁵⁰⁵. З іншого боку, Володимир Ястребов наводить при-
клад, коли дівчата-козачки мучили дівку-мужичку за те, що та
відбивала в них хлопців⁵⁰⁶. А в містечку Маяк Херсонської губер-
нії зафіксовано спогади про існування дівочих громад⁵⁰⁷.

Парубоцькі громади деякою мірою регулювали поведінку мо-
лодих неодружених чоловіків в умовах певного дефіциту дівчат
та стосунки між парубками й дівчатами. Вони могли виконувати
функцію морального контролю за поведінкою молоді. Тут можна
згадати звичай, за яким дівчатам, запідозреним у блуді, паруб-
ки вимазували ворота дьогтем⁵⁰⁸. Водночас, іноді саме внаслідок
спільних гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пиятикою, дівча-
та втрачали цноту до шлюбу⁵⁰⁹.

Подібні колізії зафіксовані в багатьох судових справах. Най-
частіше позивачами виступали батьки, дочку котрих піддурив мо-
лодик обіцянкою одружитися, але коли ставало відомо про вагіт-
ність, хлопець утікав чи відмовлявся. Володимир Маслійчуку
вивчення судової документації дало підстави для висновку, що
обман дівчини з подальшою втечею – характерна для молодиків
Гетьманщини риса поведінки⁵¹⁰. Так само і знання тогочасного

⁵⁰⁴ Ястребов В. Ук. соч. – С. 119–128.

⁵⁰⁵ П.П.П. Ещё несколько слов о «парубоцких громадах» (атаманствах) в
г. Маяк, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №.12. – С. 156–158.

⁵⁰⁶ Ястребов В. Ук. соч. – С. 122–128.

⁵⁰⁷ П.П. «Парубоцьки громады» в г. Маяках... – С. 19–20.

⁵⁰⁸ Боржковский В. Ук. соч. – С. 775.

⁵⁰⁹ Ястребов В. Ук. соч. – С. 119–123.

⁵¹⁰ Маслійчук В. Дітозгубництво... – С. 42.

життя дало підстави Івану Котляревському «помістити» до пекла подібних звабників:

І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний тихий вечорок;
Що будуть сватать їх брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до вінця⁵¹¹

Судові справи містять інформацію й про випадки, у яких зваба поєднувалася з уживанням горілки. У вересні 1720 р. в Лохвицькій ратуші розглядалася справа Оришки – дочки козака Костя Греся, котра випивши кілька чарок горілки зогрішила, сліди втрати цноти *«потаи батька держала на кошуль сколько недѣль, а далѣ випрала»*. Через шість місяців вагітність стала помітною і Оришку повели до суду, де *«моцно били»*⁵¹². Іноді до зваби й горілки додавалося насилля. Одна з судових справ зафіксувала розповідь дівчини Стефанівни про обставини її звалтування парубком Павлом Миколаєнком (1710 р.). Дівчина вийшла гуляти і на вулиці під тинном з трьома хлопцями випила *«шкляницю горѣлки»*, потім пішли на околицю і по дорозі випили ще *«пляшку горѣлки»*, далі одного з хлопців знову *«послали по горѣлку, котрого довго ждали»*, хлопця таки дочекалися, горілку випили, а далі, за словами дівчини, один з хлопців залишився з нею і звалтував⁵¹³.

Імовірно, що лише для невеликої частини дівчат дошлюбні статеві зв'язки закінчувалися трагічно, більшість благополучно виходили заміж, інколи вже вагітними. З точки зору демографії в українській історіографії останній аспект не вивчений, але відомі такі дослідження, що проводилися на польському матеріалі.

⁵¹¹ Котляревський І. Енеїда... – С. 77.

⁵¹² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст... – №45. – С. 119–121.

⁵¹³ Там само. – №16. – С. 47–49.

Зокрема, за підрахунками Джерсі Спихалі (Jerszy Spychała), в 1766–70 рр. у парафії Стжельце Опольське (Strzelce Opolskie) 24,1% народжених дітей були зачаті до шлюбу⁵¹⁴. А в Любліні в 1630-х рр. 5–7% дітей були позашлюбними⁵¹⁵.

Менш щасливі випадки, які у тогочасному суспільстві важко було приховати, використовувалися церквою, як привід для за-судження діяльності парубоцьких громад, вечорниць, гулянь. Церковну позицію ілюструє указ київської духовної консисторії від 30 січня 1719 р. Указ вимагає припинити зборища «*бого-мерзких молодих людей*», бійки навкулачки, «*Богу и человеком ненавистные гуляния прозываемия вечерницы*», на яких багато молоді беззаконня творять і «*воздух оскверняющая песней восклицания и козлогласования*». Там же творяться гріхи, блуд, беззаконно діти приживаються, а потім дітозгубство коїться. За це Бог наслав на Гетьманщину неврожаї, засуху, морову язву, падіж худоби тощо⁵¹⁶.

⁵¹⁴ *Spychala J.* Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 // ŚSD. – tom 5. Rodzina. – Wrocław, 2001. – S. 10.

⁵¹⁵ *Pruchal D.* Dzieci nieślubne w Lublinie w latach 1612 – 1638 (w świetle ksiąg chrztów parafii p.w. Michała Archanioła) // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 298. Відсоток байстрюків у XVII–XVIII ст. в середньому був 1–4%, а в окремих парафіях Речі Посполитої сягав 9% від кількості хрещень. Див.: *Kuklo S.* Op. cit. – S. 385; *Pruchal D.* Op. cit. – S. 295. За підрахунками Наталі Пилипенко, у селі Лук'янівка Березанської сотні Переяславського полку у 1761–91 число байстрюків складало лише 0,24% від всіх охрещених немовлят. Див.: *Пилипенко Н.* Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 75. Щодо ставлення суспільства Гетьманщини до байстрюків див.: *Маслійчук В.* Дітозгубництво...

⁵¹⁶ *Маркевич А.* Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // КС. – 1884. – №9. – С. 177–180. Очевидно, указ мав певне реальне підґрунтя, низка справ XVIII ст. зафіксувала конфліктні ситуації, коли під час «гульок» під впливом алкоголю дівчину схилили до близькості, через певний час вона помічала, що вагітна, а «винувателем» відмовлявся від шлюбу. Такі ж справи відомі і щодо другої половини XVII ст. – див. напр.: *Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII вѣка.*

У подібних указах виявляється прагнення церкви перебрати моральний контроль над поведінкою молоді, особливо у відносинах між статями. Однак церковні перестороги мали здебільшого декларативний характер⁵¹⁷ й суттєво не впливали на ситуацію, адже через парубоцтво й вечорниці проходила переважна більшість тих, хто потім брав шлюб.

Частині міських парубків, імовірно, доводилося складно з пошуками дружин (з огляду на співвідношення холостих хлопців і неодружених дівчат). Вони могли знайти наречену поза містом або за межами власної вікової групи (одружитись з дівчиною молодшою за 15 років чи зі значно старшою жінкою, скажімо, вдовою). Зупинюсь на цих аспектах докладніше.

З сучасного погляду очевидними видаються пошуки дружини в навколишніх селах. Однак якщо в Стародубі співвідношення холостих хлопців і незаміжніх дівчат віком 15–24 років становило 100/77, то в селах Топальської сотні цього ж полку воно було взагалі 100/45⁵¹⁸, тобто сільський шлюбний ринок проблему міг і не вирішити. Парубкування міських хлопців у навколишніх селах могло бути серйозно ускладнене місцевими парубоцькими громадами.

Звісно, частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708-ми осіб, записаних у описі, – 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 осіб із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45

Выпускъ 1. Справы поточныя 1664–1671 годовъ. – Чернигов, 1912. – С. 209–210.

⁵¹⁷ Про вплив церкви на мораль парафіян Лівобережжя див. напр. роботи Оксани Романової: *Романова О.* Сповідальні книги...; *Її ж.* Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – К., 2009.

⁵¹⁸ Обчислено за даними Юрія Волошина. Див.: *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 114–115.

шлюбних пар, що склалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45/24) загалом відповідає статевій структурі міграції⁵¹⁹.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною, міг отримати двір і хату у місті⁵²⁰. Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах⁵²¹.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася в містах загалом і Переяславі зокрема, констатуємо, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах⁵²².

Шлюбна поведінка

Історико-демографічні методики, розроблені Луї Анрі та Аланом Блюмом, дозволяють визначити середній вік вступу в перший шлюб окремо для чоловіків і для жінок. Для цього спочатку необхідно з'ясувати показники безшлюбності. За концепцією французьких учених, можливість узяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і в 50 років стає мінімальною. Звідси вони виводять показник остаточної безшлюбності, який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили в шлюб до загального числа осіб даного віку⁵²³. Для Переяслава він дорівнює:

для чоловіків: $C_{50} \text{ чол.} = 8/84 = 0,095$;

⁵¹⁹ Див. докл.: *Сердюк І.* Вихідці з села... – С. 213–215.

⁵²⁰ Опосередковані свідчення про таку ситуацію див.: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 264зв.–265.

⁵²¹ Там само. – Арк. 245зв.

⁵²² За рахунок 13–15-річних дівчат, зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права. Див.: *С.Н.* К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // КС. – 1884. – №2. – С. 332–333.

⁵²³ *Анри Л., Блум А.* Ук. соч. – С. 48.

для жінок: $C_{50} \text{ жін.} = 3/67 = 0,045$.

За розрахунками Юрія Волошина, показник остаточної безшлюбності населення сіл Стародубського полку становив: для чоловіків – 0,006, а для жінок – 0⁵²⁴. Отже, рівень остаточної безшлюбності в місті був набагато вищий порівняно з сільським населенням. Далі обчислю показник безшлюбності для окремих вікових груп, результати представлені в таблиці (див. табл. 5). На основі отриманих значень можна дізнатися середній вік вступу в шлюб, який обчислюється за формулою:

$$i = 10 + \frac{5 \times (C_{10-14} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}} \quad (2)^{525}$$

де i – середній вік вступу в шлюб;

C – показник безшлюбності окремих вікових груп.

Отже, середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава:

$$i = 10 + \frac{5 \times 3,769 - 40 \times 0,095}{1 - 0,095} = 25,7;$$

для жіночого населення:

$$i = 10 + \frac{5 \times 2,751 - 40 \times 0,045}{1 - 0,045} = 22,5.$$

Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків – 28,1 років, для жінок – 22,3 років⁵²⁶. Для сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно⁵²⁷. За дослідженням Бориса Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів – 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах⁵²⁸. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою корекцією, значно пе-

⁵²⁴ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 190.

⁵²⁵ Анри Л., Блюм А. Ук. соч. – С. 49.

⁵²⁶ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура...

⁵²⁷ Анри Л., Блюм А. Ук. соч. – С. 194.

⁵²⁸ Миринов Б. Социальная история России... – С. 167.

**Показник безшлюбності населення Переяслава
та сіл Стародубського полку**

Вікові категорії	Переяслав		села	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
C10–14	1	1	0,996	1
C15–19	1	0,971	0,930	0,757
C20–24	0,915	0,500	0,476	0,050
C25–29	0,421	0,111	0,139	0
C30–34	0,130	0,012	0,050	0,004
C35–39	0,039	0,017	0,024	0
C40–44	0,121	0,111	0,005	0
C45–49	0,143	0,029	0	0
Всього	3,769	2,751	2,620	1,811
C50	0,095	0,045	0,006	0

реважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Джоном Хайналом (John Hajnal). На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському – вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах⁵²⁹ в 1751–80 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Жана Буржуа-Піша (Jean Bourgeois-Richat), у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років⁵³⁰. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки – у віці 21–25 років (42%)⁵³¹.

⁵²⁹ Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе – міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

⁵³⁰ Хаджнал Дж. Європейський тип брачності в ретроспективе // Брачність, рождаемость, семья за три века. – М., 1979. – С. 14–30.

⁵³¹ Кись Я. Ук. соч. – С. 366.

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі значно вища, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія – тридцятирічна наймичка⁵³². У описі Стародуба зафіксовано дві неодружені жінки (у джерелі «*девка*») віком 50 років. Одна з них була сліпа⁵³³, інша – жебрачка «*хрома*» на одну ногу⁵³⁴. Таких осіб – калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті, зазвичай, було більше, ніж у селах.

Отож, констатую, що в Переяславі частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. На думку Бориса Міронова, з 1740-х рр. шлюбність у містах знижувалася через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів, і, зрештою, розвиток проституції⁵³⁵.

Від себе додам, що останнє явище теж було зумовлене великою кількістю холостих чоловіків (адже попит породжує пропозицію). Про проституцію на початку XVIII ст. читаємо у вірші Климентія Зіновієва «*О жена(х) в ко(р)чємница(х) в(ь) градѣхъ, а на(и)пачє гдє в поля(х) в ко(р)чємны(х) гостиница(х) блудно живущихъ*»:

В велико(и) о(т)важности тыє жены буваю(т):
которыє в ко(р)чємни(х) двора(х) гдє пробуваю(т). [...]
Кгды вѣдаю(т) же ко(р)чмы бє(з) того не бывають:
іныє до ко(р)чмы бо(л)шъ за ты(мъ) и прихожаютъ. [...]
Не та(к) для напи(т)ку я(к) для тоєи то справы...
Уже (ж) окая(н)ницы преста(н)тє того хлѣба⁵³⁶.

⁵³² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 9зв.

⁵³³ Там само. – Арк. 127зв.

⁵³⁴ Там само. – Арк. 128зв. Вочевидь, для дівчини перепаною для шлюбу була тільки істотна фізична вада, а щодо вад зовнішності, то на кожен товар міг знайтися свій покупець (про це див. примітку № 604).

⁵³⁵ *Миронов Б.* Русский город... – С. 54.

⁵³⁶ *Зіновієв К.* Вірші. Приповіді посполиті... – С. 103–104.

Привертають увагу наступні моменти: повії живуть у корчмах у градах (тобто містах), їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, те, що «*иные*» до корчми приходять не так пити, як для «*тої справи*», і рідко яка корчма без цього буває. Можливо, Климентій Зіновійв і вдався до перебільшення, однак як людина, що обійшла Україну, «Литву» і «Польщу» й таки мусила заходити до корчми⁵³⁷, він писав про те, що бачив⁵³⁸. Імовірно, що проституція була обумовлена демографічною поведінкою міського населення і була необхідна в соціумі з високою часткою неодружених чоловіків або заробітчан, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували в місті. Крім того, повії могли зменшувати напругу пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постой⁵³⁹.

З іншого боку, проституція – це те, чим могла займатися молода дівчина, потрапивши до міста. За дослідженнями польських істориків, це явище було серйозною проблемою Варшави часів Станіслава Августа (Stanisław August)⁵⁴⁰. Проституція рекрутувала до міста сільських дівчат, які потрапляли до числен-

⁵³⁷ У Климентія Зіновійва є вірш про корчми, де теж ідеться про блуд і безчинства, які там відбувалися, поет мусив їх бачити, оскільки і сам любив випити. Його перу належить оригінальний похвальний вірш «*любячи(м) пиво пити*». На думку автора, тим, хто п'є, сам Бог на пиво дає, священник, який «промочив горло», краще співає в церкві. І якщо любиш випити, то того й держися, хоч штани застав, іди в корчму напийся, тільки же штанів навів не покидай, славна то одежа – скоріш викупляй. Див.: *Там само.* – С. 196–197, 208–209.

⁵³⁸ В Україні корчма взагалі вважалася кублом гріхів і розпуст (див.: *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII с. – К., 2002. – С. 116.), при імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок у трактирах (див.: *Шашков С.* История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 310.). Хоча разом з тим з корчма була громадським місцем, де міг засідати суд і укладалися угоди.

⁵³⁹ Про перебування солдат у містах Гетьманщини і пов'язані з цим конфлікти з міськими жителями див., напр.: *А-ский А.* Сербь въ Киеве // КС. – 1885. – №7. – С. 505–511; *Беньковскій И.* Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // КС. – 1895. – №5. – С. 65–76.

⁵⁴⁰ Цей монарх перебував на троні Речі Посполитої у 1764–95 рр.

них публічних будинків. Іноземці, гуляючи вулицями Варшави, зі здивуванням споглядали у вікнах будинків дівчат, які стояли й вабили жадібних на пригоди панів⁵⁴¹.

Малоймовірно, щоб у Ніжині чи Стародубі були такі «квартали червоних ліхтарів», однак структура міського населення, його специфічний спосіб життя більше сприяли вільній поведінці⁵⁴². Створюючи у вірші картину битви семи добродійностей зі смертними гріхами, автор XVIII ст. Йоасаф Горленко поміж таких гріхів, як: блуд, заздрість, багатство – помістив місто як персоніфікацію розгульного способу життя. При цьому сам Горленко був міським жителем і жив у Прилуках, Києві, Білгороді, відтак добре знав міське життя⁵⁴³.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, можна вирахувати середню різницю у віці між подружжям, яка складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці – 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі, було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20⁵⁴⁴. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, не одноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у віці 20 років) він прийшов до Стародуба з «*полської області*» (імовірно, з Правобережної України). Спершу, можливо, найми-

⁵⁴¹ Warszawa w latach 1526–1795... – S. 290.

⁵⁴² За спостереженням Володимира Маслійчука, у Харкові кінця XVIII ст. проституція була обумовлена попитом серед торговельного елемента. Див.: *Маслійчук В.* Підлітковий злочин у Харкові (80–90 рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 77. Також значне число «сороміцьких» пісень, записаних, щоправда, у XIX ст. переконує в існуванні потужного пласту еротичної культури, а також побутуванні сексу за винагороду. Див.: Бандурка: Українські сороміцькі пісні. – К., 2001.

⁵⁴³ *Горленко Й.* Бран чесних семи добродійностей...

⁵⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 68зв.

тував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, – це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час⁵⁴⁵.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були со-рокарічний дяк стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятиріча дружина Євдокія⁵⁴⁶. Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачюнова (або Петрагонова – шоста літера прізвиська погано читається), на момент перепису він одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки⁵⁴⁷. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років⁵⁴⁸. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Вдівці і вдови та повторні шлюби

Участь цієї когорти в шлюбній поведінці населення вивчалася польськими демографами, так, за дослідженням Казімежа Гурнего, у місті Торуні в парафії святого Якуба упродовж 1746–93 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли

⁵⁴⁵ Там само. – Арк. 69.

⁵⁴⁶ Там само. – Арк. 231зв.

⁵⁴⁷ Там само. – Арк. 462зв.

⁵⁴⁸ Там само.

хлопець і дівчина, 155 (20%) – хлопець і вдова, 120 (15,6%) – вдівець і дівчина, 86 (11,4%) – вдова і вдівець⁵⁴⁹. Ці дані вказують на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуня. Щодо Російської імперії, то за дослідженням Бориса Міронова, вдівство в ранньомодерному соціумі було звичним явищем унаслідок високої смертності населення⁵⁵⁰.

Спробую розглянути, наскільки це явище було поширеним у містах Гетьманщини. Підрахунки частки вдівців і вдів у активному населенні міст представлені в таблиці. Відсоток вдівців знаходився в межах 1,8–2,8%, вдів – коливався від 12,8% в Ніжині

⁵⁴⁹ *Górny K.* Op. cit. – S. 93. Аналогічно мною була досліджена структура шлюбності в приході Христорождественської церкви містечка Яреськи в 1755–74 рр. За ці двадцять років у приході було укладено 248 шлюбів, з них: 165 (66,8%) між хлопцем і дівчиною, 24 (9,8%) між вдівцем і дівчиною (причому 4 були вдівцями по 2-х померлих дружинах, тобто одружувалися втретє), лише 4 (1,6%) шлюби між хлопцем і вдовою, 54 (21,8%) між вдівцем і вдовою (причому в 16 шлюбах один з подружжя одружувався втретє, а в одному випадку шлюб був третій для обох членів подружньої пари). Примітно, що при такому різноманітті варіацій укладання шлюбних пар з усіх можливих за двадцять років у Яреськах не зареєстровано тільки шлюбу хлопця і вдови по двох чоловіках. Детальніше про структуру шлюбності в Яреськах див. окреме дослідження: *Сердюк І.* Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – 2010. – №3–4. – С. 47–55.

⁵⁵⁰ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... – С. 172. Чи не єдиними дослідженнями шлюбної поведінки вдів на матеріалах ранньомодерної України є розвідки Юрія Волошина та Наталі Старченко. Див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в Полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // КС. – 2011. – №1. – С. 13–31; *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // КС. – 2000. – № 6. – С. 58–64. З іншого боку, як стверджує Емі Фройд (*Amy Froide*), тема самотньої жінки і в тому числі вдови не достатньо розроблена і в західноєвропейській історіографії. Перелік основних праць (переважно стосовно Англії) див.: *Froide A. M.* Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England // LPS. – 2002. – №68. – P. 26–41.

до 18,1% в Переяславі (див. табл. 6). Зауважу, що це були ті, хто не взяв другого чи третього шлюбу. У селах Стародубського полку частка вдівців у активному населенні становила 2,3%, вдів – 6,4%⁵⁵¹. Тоді як у місті Стародубі – відповідно 1,8% і 17,1%.

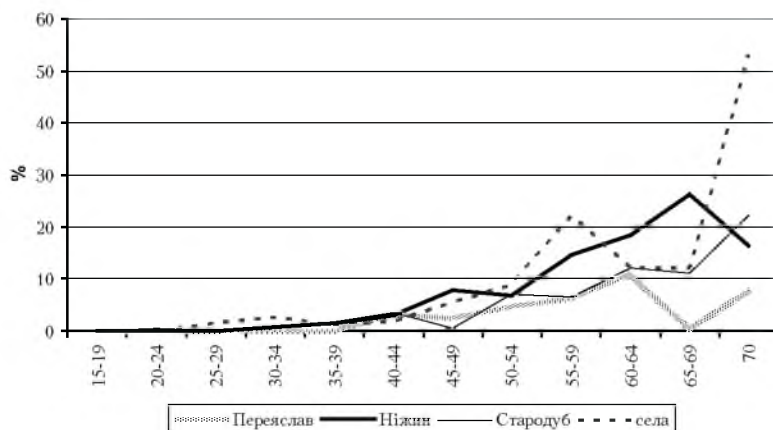
Таблиця 6
Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку

місто	Чоловіки			Жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1%	541	95	17,6%
Ніжин	1563	32	2%	1541	182	11,8%
Стародуб	1247	21	1,7%	1350	220	16,3%

Відсоток вдівців у активному населенні досліджуваних мною міст і в селах Стародубського полку практично однаковий. Обчислення його для різних вікових груп чоловічого населення відображені на відповідному графіку (див. мал. 7).

Серед чоловічого населення міст у вікових групах 15–19 і 20–24 років вдівців не було, за винятком одного – стародубського міщанина Григорія Винника, якому на час перепису виповнило

Малюнок 7
Відсоток вдівців у окремих вікових групах чоловічого населення

⁵⁵¹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 115.

ся лише 23 роки. Він мав дворічного сина Михайла й проживав разом зі своїми батьками⁵⁵². Вдівство чоловіка в такому ранньому віці безумовно було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів.

У наступній віковій групі в населенні міст удівців не зафіксовано (*див. мал. 7*), що підтверджує унікальність випадку Григорія Винника. У народних піснях часто співається про нещасну долю молодої вдови з малими дітьми, однак такі пісні про молодого вдівця не надто поширені⁵⁵³. Натомість, у сільському населенні цього віку та віком 30–34 роки (тобто 25–34 років) спостерігається перший помітний сплеск чисельності вдівців (*див. мал. 7*). На мою думку, їхня поява, а отже, і смертність їхніх дружин, пояснюється насамперед невдалими пологами. За дослідженнями Юрія Волошина, основний репродуктивний вік у селах Стародубського полку становив 20–29 років⁵⁵⁴, оскільки в цих же селах середня різниця у віці між подружжям становила – 4,5 років, то середній вік їхніх чоловіків мав бути у межах 25–34 років⁵⁵⁵.

У містах середній шлюбний вік був приблизно на два роки вищий, тому крива частки вдівців починає плавно зростати з вікової групи 30–34 роки і серед чоловіків віком 40–44 років досягає показника 3–3,5% (майже однакового у всіх трьох містах). У віковій групі 45–49 років відсоток вдівців у Переяславі і Стародубі зменшується, тоді як у Ніжині навпаки зростає до показника 7,8%. Серед чоловіків віком 50–54 і 55–59 років крива плавно зростає до максимального показника. У Переяславі і Стародубі він практично однаковий – відповідно 6,3% і 6,5%, у Ніжині помітно вищий – 14,6%, у селах досягає 22,2% (*див. мал. 7*).

Якщо частка вдівців була практично однакова у всіх аналізованих мною населених пунктах, то частка вдів коливалася від 11,8% в Ніжині до 17,6% в Переяславі (*див. табл. 6*). При цьому не виключається ймовірність недообліку осіб даної категорії. Наприклад, в описі Переяслава зустрічається близько двадцяти випадків, коли жінка жила без чоловіка, з дітьми, але не запи-

⁵⁵² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 129зв.

⁵⁵³ Можливо, вони і є, однак особисто мені на очі не траплялися.

⁵⁵⁴ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... – С. 132–133.

⁵⁵⁵ *Там само.* – С. 194.

сана як вдова. Вони стосуються переважно осіб старших вікових груп, що не були власниками хати чи головою сім'ї, тоді як жінки, названі вдовами, при переписі родини, зазвичай, записані першими. Наприклад, у джерелі спочатку зазначено: «*удова мешчанина*», далі записані інші члени сім'ї, рідство яких ведеться від вдови: «*ее сын*»⁵⁵⁶, «*дочь ее*»⁵⁵⁷. Імовірно, це пов'язано з тим, що в тогочасному суспільстві вдівство, окрім звичного сьогодні поняття, означало набуття певного соціального статусу.

Частина жінок, будучи вдовами де-факто, не стали ними де-юре через неспроможність довести смерть чоловіка, який міг пропасти безвісті⁵⁵⁸. Прикладом може бути жителька Переяслава Феодосія Федорівна (Федорова?) 26-ти років, чоловік якої: «*Грицько Вчєрашний где родился и какогo званія яко отлучился безвестно где 8 год знатъ неможно*». Феодосія залишилася сама з сином 8-ми років, себто Грицько пішов у невідомому напрямку практично одночасно з народженням дитини⁵⁵⁹. Тривала відсутність чоловіка залишала дружині мало надії на його повернення: фактично вона стала вдовою, однак формально такого статусу не отримала.⁵⁶⁰

Наймолодшою вдовою, за даними опису, була 17-річна мешканка Стародуба Феодосія. Вона не мала дітей і мешкала в бу-

⁵⁵⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 199зв.

⁵⁵⁷ Там само. – Арк. 200зв.

⁵⁵⁸ При високій мобільності населення духовній і світській владі важко було контролювати укладання шлюбів. Якщо жінка не бажала йти з чоловіком, він міг одружитися на новому місці в друге. Див.: С.Е. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века // КС. – 1891. – №4. – С. 59.

⁵⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 69зв.

⁵⁶⁰ У той же час відомі випадки, коли втікала жінка, наприклад, кілька таких справ розглядалися Пириятинським духовним правлінням у 70-х рр. XVIII ст. (див.: ДАПО – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 329, 365, 510, 560.). Частина втеч жінок могла бути викликана насильством, поширеним у тогочасних родинах. Цей пласт родинних стосунків на сьогодні вивчається хіба що в розвідках Володимира Маслійчука, зокрема, для ознайомлення пораджу: *Маслійчук В.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С. 243–263.

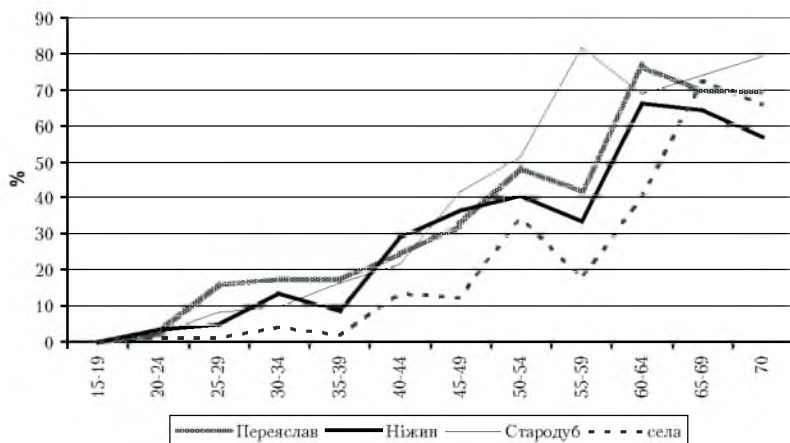
динку свого батька козака Івана Брезкуна⁵⁶¹. Це єдина вдова серед жінок такого віку в населенні трьох міст (*див. мал. 8*).

Наступною за віком була двадцятирічна жителька Переяслава Одарка. Вона жила разом зі своєю матір'ю, вдовою Катериною Шаповалихою й незаміжньою старшою сестрою Марією⁵⁶². Імовірно, їхні чоловіки померли внаслідок нещасного випадку, хвороби тощо.

Як ілюструє графік, відсоток удів починає плавно рухатися вгору з вікової групи 20–24 років до групи 35–39 років, де сягає 16,2% в Стародубі і 17,3% в Переяславі (*див. мал. 8*). У Ніжині, навпаки, відбувається невеликий спад до 8,7%. Крива сільського населення на цьому проміжку вказує на значно менше зростання.

Малюнок 8

Відсоток удів у окремих вікових групах жіночого населення

З вікової групи 40–44 роки «міські» криві зростають стрімкіше, демонструючи приблизно однаковий відсоток удів у містах. Це є наслідком порівняно вищої смертності чоловіків, яка поєднувалася з віковою різницею на користь останніх⁵⁶³. Серед актив-

⁵⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 348зв.

⁵⁶² Там само. – Кн. 278. – Арк. 55зв.

⁵⁶³ Анри Л., Блюм А. Ук. соч. – С. 23.

ного населення Ніжина та Переяслава криві досягають свого максимуму у віковій групі 50–54 років – 40,7% і 48,5% відповідно, у Стародубі максимум припадає на жінок віком 55–59 років і сягає значення 81,9%. Це найвищий показник, однак при максимумі у Стародубі криві Ніжина, Переяслава та сіл у віці 55–59 років демонструють певне зниження частки вдів (*див. мал. 8*).

Обчислення показують, що після 40 років кожна третя, а після 50 років практично кожна друга міська жінка була вдовою. Як стверджує Борис Міронов, навіть у ХІХ ст. якби не повторні шлюби, то частка вдів і вдівців у 45 років досягала б 44%, у 55 років – 65% від усього населення⁵⁶⁴. Мої підрахунки демонструють не набагато менші показники для жінок, проте російський учений має на увазі спільний відсоток удів і вдівців у населенні. Однак відсоток останніх набагато менший. Можу припустити, що більшість удівців одружувалися вдруге⁵⁶⁵. У вірші Климентія Зіновієва, як поширене явище описуються навіть треті й четверті шлюби:

Много мѣ(ж) хр(с)тіяныи того бываеѣтъ: же іны(и) мужъ в(ъ) треты(и) ра(з) женити(с) дерзаеѣтъ. Та(к)же и жены в треты(и) ра(з) заму(ж) ити смѣют: и не по хр(с)тія(н)ски(и) чинити то вмѣют. [...] (Однак повторні шлюби поет не засуджує – І.С.) Заму(ж) иты два разы и женити(с) то законно⁵⁶⁶.

Удови та вдівці, безумовно, також впливали на тогочасну ситуацію на шлюбному ринку⁵⁶⁷. Удова, особливо молода, могла

⁵⁶⁴ *Міронов Б.* Социальная история России периода империи... – С. 172. Прагнення одружитися якомога швидше Фернан Бродель пов'язує з неможливістю нормального існування без пари у суспільстві де відсутнє поняття соціальної захищеності. Звідси притаманна ранньомодерній Франції сила поспішних шлюбів, котрі укладалися на початку вдівства, ніби чоловіки й жінки «судорожно» шукали можливість врятуватися. *Див. Бродель Ф.* Что такое Франция. – Ч.1. – С. 85.

⁵⁶⁵ Нагадаю, що священникам повторні шлюби або шлюби з вдовами заборонялися. Про це та прецеденти недотримання таких заборон див. докл. розвідку Петра Лебединцева: *С.Ц.* Второбрачие Южно-Русских священников и его исторические прецеденты // КС. – 1883. – №2. – С. 429–444.

⁵⁶⁶ *Зіновієв К.* Вірші. Приповісті посполиті... – С. 118–119.

⁵⁶⁷ Як приклад див. примітку №549.

бути серйозною конкуренткою незаміжнім дівчатам на шлюбному ринку чи загрозою для сімейного щастя заміжніх жінок. Тому в народному фольклорі вдова досить часто виступає в образі розлучниці, розпусниці: «Я до вдовушки ходив і вдовушку любив, носив жито і пшеницю, і горох, і чечевицю»⁵⁶⁸, чи навіть убивці: «Прийшов Яким до вдовоньки: – Памагай Бі, серце! Вона йому одказує: забий жинку перше! [...] Я забила чоловіка, а ти забий жинку»⁵⁶⁹.

Вочевидь, необхідність знову вийти заміж мав на увазі Онуфрій – автор рукописного збірника «Про походження людське» (1699 р.):

А рани такі в серці вдовинім,
щоб заміж вийти, продерла б і стіни⁵⁷⁰.

Опис Стародуба дає дві прямі вказівки на повторні одруження чоловіків. Враховуючи рідкість розлучень у той час і перешкоджання їм церквою⁵⁷¹, можна припустити, що вони були вдівцями. У джерелі записані бурмістр Іван Цалабан і «жена ево второбрачная» Параска⁵⁷² та вже згаданий вище Микита Пе-

⁵⁶⁸ Гнедич П. Материали по народной словесности... – С. 103.

⁵⁶⁹ П.К. Фатальная вдова // КС. – 1888. – №12. – С. 459–477. Вивчення колізій, пов'язаних з інфантицидом, дало Володимирі Маслійчуку підстави віднести вдів до «групи ризику», тобто тих, хто найбільше наражався на сексуальні злочини (Див.: Маслійчук В. Дітозгубництво...). Показово, що у піснях винною у блуді часто називають саме жінку вдову, а не чоловіка. Напр.:

*Піймали сотника у Насті,
Повели його кувати
До залізної гармати.
«Стойте, панове, не куйте,
Не моя вина – вдовина:
Чорну стежечку топтала,
У оконечко торкала...»*

Див.: Бандурка... – С. 35.

⁵⁷⁰ Онуфрій. З рукописного збірника «Про походження людське» 1699 року // Слово многоцінне... – Кн.3. – С. 754.

⁵⁷¹ Миронов Б. Социальная история России... – С. 174–177.

⁵⁷² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 302зв.

трачонов і його «жена вторая»⁵⁷³. Обидва колишні вдівці були набагато старшими своїх других дружин: Іван – на 25 років, а Микита – на 47 років. Родина Цалабанів була впливовою у місті: Іван був бурмістром, його 25-річний син – райцею, вони займалися торгівлею горілкою, медом й іншими товарами, мали до 500 руб. капіталу⁵⁷⁴, тобто Параску у вдівцеві могло привабити багатство. Микита Петрачонов пік хліб і належав до цеху, він не був багатим, але, очевидно, таки міг прогодувати сім'ю⁵⁷⁵.

У описі Ніжина не застосовано такої вказівки, як у Стародубі, можливо, тому там зустрічається лише один випадок імовірного повторного одруження. У міщанина Михайла Кабанця (30 років) і його дружини Марії (20 років) був син Григорій віком 11 років⁵⁷⁶. З огляду на вік Марії, малоймовірно, що Григорій – її син, швидше за все Михайло одружився вдруге. У описі Переяслава записи щодо повторного одруження чоловіків не зустрічаються.

Щодо повторного заміжжя жінок джерело подає опосередковані вказівки, які стосуються дітей. У Стародубі зафіксовано два таких випадки. Про родину купця грека Анастасія і його дружини Євдокії записано: «*оной жены ево дети прижитые в замужестве за поповичем*», далі вказані син і дочка Євдокії⁵⁷⁷. Другий випадок стосується Трохима Грека і його дружини Федосії, у них була одна спільна дочка Федора, інша – семирічна Настасія «*с первым мужем прижитая*». Федосії на момент опису було лише 22 роки (Трохиму – 25), а вона вже встигла вдруге вийти заміж і народити в цьому шлюбі дитину⁵⁷⁸. Однак увагу привертають не лише колишні вдови, а і їхні «нові» чоловіки, які в обох випадках були, по-перше, греками, а по-друге, купцями.

Щодо Ніжина є дані про одне повторне заміжжя жінки з дітьми. Міщанин Данило Небаба, якому на час опису було 39 років, мав 25-річну дружину та трьох пасинків віком 2, 4 і 10 років. Небаба був кушніром, мав власний двір наймав трьох робітників,

⁵⁷³ Там само. – Арк. 462зв.

⁵⁷⁴ Там само. – Арк. 302зв.–303.

⁵⁷⁵ Там само. – Арк. 12зв.

⁵⁷⁶ Там само. – Кн. 39 – Арк. 42зв.

⁵⁷⁷ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 23зв.

⁵⁷⁸ Там само. – Арк. 308зв.

отже, був заможною людиною і міг утримувати жінку й трьох її дітей; він не мав власних дітей, а тому, можливо, одружувався вперше⁵⁷⁹. Ці «плюси» Небаби могли сподобатися його дружині, яка, у свою чергу, вдруге виходила заміж ще в зовсім молодому віці.

В описі Переяслава зафіксовано також один подібний випадок: міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: *«дети ее з умершим ее мужем ... Яремао Кривошеем сплочены»*⁵⁸⁰. Отже, залишившись після смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму 25 рублів⁵⁸¹. Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. – березень 1766 р.⁵⁸²), можна припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто, вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й одразу одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування.

Діти могли стати серйозною перешкодою для повторного шлюбу. У пісні, записаній на початку ХХ ст. у Роменському повіті Полтавської губернії, йдеться про сватання вдівця до вдовиці. Жінка була гарна, волів, корів і овець мала, однак коли чоловік дізнався, що у неї багато дочок, то сказав: *«Та прощай, удово, прощай небого, бо ти мені не товариш, що багачько дітей маєш»*⁵⁸³.

Героїня жартівливої пісні була вдовою шевця, яка зжила зі світу свого чоловіка. За дослідженнями Василя Балущка, підмайстри чи інші особи, що одружувалися з вдовами колишніх членів цеху, могли користуватися пільгами при вступі до цеху,

⁵⁷⁹ Там само. – Кн. 39. – Арк. 812зв.–813.

⁵⁸⁰ Там само. – Кн. 278. – Арк. 205зв.

⁵⁸¹ Там само. – Арк. 206.

⁵⁸² *Ковальський І.* Проведення Генерального опису... – С. 132–134.

⁵⁸³ *Гнедич П.* Матеріали... – С. 170–171.

зокрема, не виготовляти «шедевр», а лише сплатити вступне⁵⁸⁴. Відмічу, що Яків Козоріз був записаний шевцем і на момент проведення опису залишався винним шевському цеху 1 рубль за вступ, тобто, імовірно, що він вступив до нього незадовго перед описом⁵⁸⁵. Вірогідно, що чоловік одружився з удовою, щоб отримати місце в цеху. Привертає увагу і прізвисько Якова: Козоріз (підкреслення моє – І.С.), яке свідчить, що шевство, можливо, і не було його родинним заняттям. При цьому першого чоловіка Євдокії звали Ярема Кривошій, на мою думку, його прізвисько могло мати два варіанти походження: від «крива шия» або від «криво шити» (тобто шевцем імовірно був перший чоловік удови). Отож, Яків Козоріз міг мати вигоду від укладання шлюбу. Чи мала таку вигоду колишня вдова?⁵⁸⁶ За діючим тоді «Саксонським зерцалом», удови

всех мастеровых людей, которые питаются рукоделием имеют довольствоваться своею герадою⁵⁸⁷ но к инструментам или к верстатам принадлежащих к художеству касаться не должны.

Виняток стосувався ткаль, суконниць і речей «*которых муж не делал*»⁵⁸⁸. Імовірно, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом⁵⁸⁹, тоді як ним міг займатися Яків. Отже, такий шлюб був взаємовигідним.

⁵⁸⁴ *Балушок В.* Вказана праця. – С. 83.

⁵⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 206.

⁵⁸⁶ Незаможна вдова з малими дітьми потребувала допомоги чоловіка. Одна з таких жінок, звинувачувана в блуді, заявила на допиті в Лохвицькій сотенній канцелярії (1729 р.), що пішла на статевий зв'язок, спокусившись обіцянкою підтримки. При цьому вдова боялася «*жеби худоби не погубить, и дѣтей (5-х дітей – І.С.) в малых лѣтах будущих, по наимах не пустит*». Див.: Ділова і народно-розмовна мова... – №79. – С. 214–216.

⁵⁸⁷ У «Саксонському зерцалі» «герада»: 1) часть наследственной массы, которая передавалась только по женской линии (в основном домашняя утварь и личные вещи); 2) инвентарь ремесленника, домашняя утварь вообще. Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807 г... – С. 347.

⁵⁸⁸ Там само. – С. 47.

⁵⁸⁹ З іншого боку, у цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила спрямовані на захист сім'ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути

Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка в Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді як 28 таких жінок залишилися самі, тобто ймовірність такого шлюбу становила 1/28, або 3,6%. З віком можливість повторного шлюбу зменшувалася, однак у Климентія Зіновієва є вірш «*О стары(х) дѣдахъ женящы(х)са, и о стары(х) баба(х) замужь ідучихъ*»⁵⁹⁰, який свідчить про побутування й таких шлюбів.

Зрештою, у чистовиках опису трьох міст мені зустрівся лише один випадок, коли шлюб узяли вдова і вдівець, кожен з яких мав своїх дітей⁵⁹¹. Посполитий Павло Паленко (50 років), який мав трьох дітей віком 5–12 років був одружений з Феодосією (40 років), яка мала трирічного сина й доньку віком 10 років⁵⁹².

Питання шлюбу в ранньомодерному суспільстві регулювалося традиціями, моральними нормами, правом, церквою, однак при цьому шлюбна поведінка була індивідуальною й часто йшла в обхід усталених норм. До нашого часу дійшла розповідь злодіятроєженця Левка Іванченка, записана Прилуцьким полковим урядом у 1723 р.⁵⁹³. Левко залишив свою першу дружину Олену з

членами цих корпорацій. Наприклад, у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% (див.: *Кириллова Е.* Ремесленные корпорации в ранне новое время // НИИИ. – 2009. – №3. – С. 91.)

⁵⁹⁰ *Зіновієв К.* Вірші. Приповіді посполиті... – С. 119–120.

⁵⁹¹ Зазначу, що всі учасники повторних шлюбів, зафіксованих джерелом, мали нормальний рівень достатку, і тому їм не була перешкодою порівняно вища платня за повторні шлюби. Наприклад, за указом імператриці Анни від 1730 р. за «*венечную память*» при першому шлюбі сплачували 30 коп., при другому – 50 коп., при третьому – 60 коп. (див.: *Петренко І.* Шлюбно-сімейні відносини українців... – С. 42.). У 1750-х рр. у Переяславі за вінчання першим шлюбом сплачували 24 коп., другим – 36–50 коп. (див.: *П-ко В.* К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 веке // КС. – 1906. – №5/6. – С. 6–8.).

⁵⁹² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 164зв.

⁵⁹³ Левко дійсно був троєженцем. А писаря Федора Морозенка, справа якого розглядалася Пириятинським духовним правлінням у 1768 р., називали троєженцем, хоча той мав другу законну дружину (вірогідно перша померла) і одну незаконну – тобто фактично двох (див.: ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 244.). Зауважу, що в тому ж правлінні розглядалися і справи «двумужниц» (див.: ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 512.).

двома дітьми в селі Журавка⁵⁹⁴ й пішов на службу в охотницький полк Галагана, де пробув чотири роки. Під час служби одружився вдруге, прожив з «новою» дружиною Ганною в Іркліїві⁵⁹⁵ ще два роки, потім покинув її й пішов на Дон, де пробув п'ять років. Після цього Левко повернувся до Ганни, жив з нею, але потім знову покинув уже з двома дітьми і подався до Городища, де втретє одружився. Кілька тижнів він прожив у Городищі, потім знову повернувся до Ганни. Такий собі «український Мартін Герр»⁵⁹⁶, Левко Іванченко при своїх шлюбних походеньках ще й крав худобу навіть в Журавці, де залишив свою першу дружину й дітей⁵⁹⁷. Привертає увагу не лише поведінка головного героя, але і його дружин, зокрема Ганни, яка чекала повернення чоловіка з Дону п'ять років, а вдруге ще кілька тижнів від третьої дружини. Невідомо, чи до Ганни доходили плітки про подвиги Левка, однак, видається, що її доля є якраз тим випадком, коли саме «потерпіла сторона» була заручником моральних і правових норм. Чоловік міг просто втекти від них, тоді як жінка з дітьми не могла цього зробити.

Того разу звичай був не на боці Ганни, бо вона вважалася другою дружиною Левка, а у випадку, коли ставало відомо про двоєженство (як пише Климентій Зіновійв, здебільшого таки ставало відомо: *«ажє на ввє(с) свѣтъ в скору(м) часѣ обличч(т) сѧ»*), чоловіка розлучали з другою дружиною й повертали до першої: *«А що го(р)шѣ,жє з(ѣ) жоною тою разлучають: и до не(р) вои жони знову привє(р)тають»*⁵⁹⁸.

З-поміж матеріалів XVIII ст. зрідка трапляються доволі курйозні приклади девіантної шлюбної поведінки. Наприклад, у 1778 р. Переяславська духовна консисторія розглядала справу

⁵⁹⁴ Село Варвинської сотні Придубського полку, нині село Варвинського району Чернігівської обл.

⁵⁹⁵ Сотенне містечко Переяславського полку, нині село в Чорнобаївському районі Черкаської обл.

⁵⁹⁶ Маю на увазі певну аналогію з життєвими колізіями описаними у відомій книзі Наталі Земон Девіс (Див.: *Девіс Н. З. Возвращение Мартена Герра*; пер. с англ. – М., 1990.).

⁵⁹⁷ *Як-скій И.* Черты народной жизни в Малороссии нач. XVIII в. // КС. – 1895. – №1. – С.15–16.

⁵⁹⁸ *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті... – С. 112.

про шлюб двох жінок, одна з яких, Варвара, видавала себе за чоловіка – Григорія Грекова. Шлюб був укладений з дотриманням формальностей і на очах у громади:

по порядку, то єсть, венчалась в церкві, при бытности своих господ и народа, тамошним священником Стефаном Ивановым и свадьбу отправляла по надлежащему.

Після весілля «Григорій» поїхав «у військо» з бунчуковим товаришем Дмитром Білухою, а коли повернувся, почав жити з дружиною Марією. Тоді вона і дізналася про статтю «нареченого», однак не заявила про це і жила з «ним» спокійно до того часу, доки не прижила дитину від котрогось з чоловіків, з якими «*водила блуд*» за порадою «Григорія». Вірогідно Марія зізналася про все, коли хтось з односельців (швидше за все – ображені жінки) почали скаржитися на неї, як на розпусницю⁵⁹⁹. Громада, батько нареченої, сама наречена не розгледіли жінку в «Григорії», остання навіть після того, як дізналася про все, продовжувала жити з Варварою як з чоловіком.

Підсумовуючи, зазначу, структура населення активного віку значною мірою визначалася міграційними процесами. У кожному місті вона мала свої особливості: у Ніжині – перевагу чоловіків у більшості вікових груп, у Переяславі – різкий сплеск чисельності чоловіків віком 15–19 років.

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування, як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдат на постої, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і явище проституції.

⁵⁹⁹ Як-скій И. Из прошлаго полтавской епархии // КС. – 1898. – №5. – С. 39–45.

Середній шлюбний вік міського населення був вищий, ніж у сільського. За цими показниками шлюбність у досліджуваних містах була наближена до європейського типу. Багато жінок активного віку були вдовами, їхня частка в містах була вдвічі більшою, ніж у селах, натомість, частка вдівців була меншою. Поява досить молодих вдівців пов'язана з першим піком жіночої смертності при пологах. Наймолодшій удові, зафіксованій у описі міст, виповнилося лише 17 років. Після 40 років кожна третя, а після 50 років кожна друга міська жінка записана вдовою. Насправді, число вдів і вдівців може бути ще вищим, оскільки частина з них брала повторний шлюб. Фіксація в джерелах повторних шлюбів дозволяє стверджувати, що вдівці й вдови виступали суттєвими учасниками шлюбного ринку в ранньомодерному українському місті. Вони ж були учасниками пізніх, а також третіх і четвертих шлюбів.

Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, іти в обхід усталених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади слабшав і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку населення.

Літні люди

Літні люди (60 років і старші) складали відносно невелику частку в населенні міст порівняно з дітьми чи особами активного віку. Найменше їх нараховано серед мешканців Ніжина й Переяслава – 4,9% і 5,1% відповідно. У Стародубі їхня частка становила 7%, тоді як у селах Стародубського полку – 5,7% (див. мал. 2). Отож, населення Стародуба було демографічно старшим, ніж в інших містах (демографічна старість міського населення більше притаманна Центральній і Західній Європі).

У Переяславі й Стародубі серед літніх осіб чисельна перевага належала жінкам (див. табл. 1–2), що було наслідком вищої чоловічої смертності, а отже, більшої тривалості життя жінок. Це явище було помічено ще в ранньомодерну добу, про

що свідчить промовиста назва одного з віршів Климентія Зіновієва: «*О множествѣ женъ: сирѣчь яко болиш на вселѣ(н)но(и) обрѣтаеться пола женска: неже мужѣ(и)ска*»⁶⁰⁰.

У Ніжині навпаки спостерігається незначна перевага чоловіків – 50,9% проти 49,1% жінок (*див. мал. 4*). Вона є доволі несподіваною, оскільки статево-вікова структура населення старших вікових груп найбільше регулюється природними чинниками – насамперед природною смертністю.

На статево-вікових пірамідах літнє населення складає три вікові групи у верхівках пірамід. Верхівка «перейславської» піраміди найбільше відповідає структурі населення, притаманній традиційному суспільству. Вона демонструє плавне скорочення чисельності населення з віком і збалансований статевий склад. Верхівка піраміди населення Стародуба на неї не схожа, вона демонструє аномально велику чисельність жінок віком 60–64 роки, яку не можна пояснити виключно округленнями віку. Вплив такого округлення добре видно у верхівці «ніжинської» піраміди. У віковій групі 65–69 років вона демонструє помітну перевагу чоловіків, за рахунок якої і виникла перевага останніх у населенні літнього віку (*див. мал. 4*).

Абсолютна більшість таких жінок були вдовами. У віковій групі 60–64 роки в Ніжині їх частка становила 66,2%, у Стародубі – 68,7%, у Переяславі – 76,5%. У двох наступних вікових групах теж 6–7 жінок з десяти були вдовами (*див. мал. 8*).

Серед літніх чоловіків частка вдівців була набагато менша, зокрема, у Переяславі вона коливалася в межах 10%, у Стародубі була дещо вищою, а в найстаршій віковій групі сягала 22%. Найбільше вдівців нараховано в чоловічому населенні Ніжина, де їхня максимальна частка (26,3%) припадає на вікову групу 65–69 років (*див. мал. 7*).

У демографії традиційно вважається, що після 50 років особа практично не має шансів узяти шлюб, відповідно до цього розраховуються різні показники, як-то, коефіцієнт остаточної безшлюбності, однак це припущення діє для розрахунку узагальнюючих даних. Однак незважаючи на перешкоди, якими були норми суспільної моралі, літні люди теж брали шлюб. Доволі по-

⁶⁰⁰ Зіновієв К. Вірші... – С. 97.

ширеними в ранньомодерному суспільстві були союзи з великою віковою різницею, коли один із подружжя був літнього віку: «*же беру(т) молоды(х) старые: а за стары(х) дѣдовъ иду(т) жоны молодыѣ*»⁶⁰¹. Однак, вважалося, що в таких шлюбах не буде сімейного щастя й згоди, особливо коли старший з подружжя стане немічним, а молодший буде його зраджувати або ж страждати:

І блгослове(н)ство бжіє отбѣгаєтъ:
а ненави(ст) и вражда в(ъ) до(м) то(и) са вселяєтъ.
Зачи(м) то нѣгды в дому то(м) добра не будеть:
гды меж собою житии гдѣ неровна будеть⁶⁰².

Знову нагадаю випадок сімдесятирічного Микита Петрачонова, на момент перепису чоловік одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки. Різниця у віці між ними – 47 років. Враховуючи мінімальний шлюбний вік для дівчат, дозволений тогочасним законодавством – 13 років, можна припустити, що Микита вдруге оженився не раніше 60 років, тоді як за загальними демографічними законами він не мав жодних шансів на одруження в такому віці. Згідно з суспільними уявленнями того часу, одруження чоловіків, старших 60 років, вважалося непристойним і протиприродним⁶⁰³.

Однак Микита одружився й понад те, у другому шлюбі мав двох дітей: чотирирічну доньку і дворічного сина, отже, сина він зачав у 67 років. Привертає увагу і те, що у такому, досить важному на той час, віці чоловік записаний як здоровий. У його дружини це був перший шлюб, і невідомо, чим її принадив утричі

⁶⁰¹ *Там само.* – С. 116.

⁶⁰² *Там само.* Зрештою, тогочасне родинне життя не було ідеальним, а сімейні конфлікти могли приводити до тяжких наслідків, кілька цікавих розвідок з цього приводу належать перу Володимира Маслійчука: *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. – Вип.5. – К., 2005. – С. 197–215; *Його ж.* Насильство в родині... – С. 243–263; *Його ж.* Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №5. – С. 21–26.

⁶⁰³ *Миронов Б.* Социальная история России... – С. 165.

старший чоловік, адже Микита не був багатієм і не належав до старшини чи міської верхівки. Він не мав, навіть, власної хати і наймав її, а на життя заробляв випічкою хліба⁶⁰⁴.

Найстаршими мешканцями Переяслава, внесеними до перепису, були вдова Параска Іванівна (90 років)⁶⁰⁵ та міщанин Сазон Давидов (90 років)⁶⁰⁶. Люди такого віку вважалися довгожителлями. Наприклад, у другій половині XVIII ст. в деканальних реєстрах Правобережжя осіб віком 89 років і старших вносили до графи «столітні люди», парафіяльні священники вели окремі списки таких прихожан⁶⁰⁷. Слід зазначити, що Сазон не був вдівцем, його дружині Агафії було 85 років і вона, за даними опису, була здорова⁶⁰⁸. Це єдина сімейна пара, де кожному з подружжя виповнилося більше ніж років.

Двом найстарішим мешканцям Ніжина теж виповнилося 90 років, обидва вони записані хворими: за даними опису, у 90-річного козака були більма на очах, а міщанин Дмитро Гноєвий був за старістю слабкий⁶⁰⁹.

Найстаршими жителями Стародуба були Григорій Ушинець і його дружина Феодора. Григорію на час опису виповнилося

⁶⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 462зв.–463. Власне, дівчина могла бути негарною (чи з вадами зовнішності), а тому й мусила підти за старого вдівця (звісно, це тільки один з варіантів). Ось якою колоритною фразою передає таку ситуацію сатирична розповідь XVII ст.: «... Той (купець – І.С.) міл трьох дівок. Двох же оддав скоро замуж, а третяя довго рутку сіяла, бо груба біла на тварі» (підкреслення моє – І.С.). Дівку взяв заміж удовільий купець, котрий подумав, що вона буде у всьому слухняна. Тут можна згадати відповідні поради Симеона Полоцького, котрий вважав, що на красиву дружину всі спокушаються, а тому «Вже ліше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати...» Див. докл.: Приповідь о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С. 467–469; *Полоцький Симеон*. Одруження // Слово многоцінне... – Кн. 3. – С. 751–752.

⁶⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 81зв.

⁶⁰⁶ Там само. – Арк. 124зв.

⁶⁰⁷ *Перковський А.* Довголітні люди... – С. 106–109.

⁶⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 124зв.

⁶⁰⁹ Там само. – Кн. 341. – Арк. 12зв., 40зв.

102 роки, Феодорі – 95 років. Вік чоловіка, мабуть, був настільки унікальний, що лише один раз укладачі опису (у всіх трьох містах), крім числового позначення віку дописали «*лет ему от роду*». Цілком закономірно, що у такому віці Григорій був «*за старостью слаб*», а його дружина «*слаба*». Вони жили у хаті чоловіка їхньої онуки Єфросини⁶¹⁰. Григорій був взагалі найстаршою людиною зафіксованою в описі трьох міст. Цікаво, що довгожителем виявився чоловік, тоді як серед осіб літнього віку загалом було більше жінок.

З точки зору демографії, старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, характер настання якої обумовлений процесом фізіологічного старіння організму. Старість – це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові рамки якого умовні і змінюються залежно від суспільних уявлень та індивідуальних особливостей конкретних людей⁶¹¹. Як вище зазначалося, тогочасним уявленням про старість відповідає вікова межа 60 років, такий же віковий поділ був застосований укладачами Румянцевського опису⁶¹². Однак визначення 60-річного віку, як початку настання старості, не є нововведенням даного джерела. Укладачі ревізії населення Стародуба 1764 р. теж відносили до осіб літнього віку тих, кому виповнилося 60 років⁶¹³.

Основним проявом фізіологічного старіння організму є вікові хвороби та «дряхлість». Джерело подає інформацію про стан здоров'я абсолютної більшості взятих на облік мешканців міст, однак хвороби записувалися зі слів людей, причому, записувалися писарями, а не лікарями⁶¹⁴. Тобто в Генеральному описі відо-

⁶¹⁰ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 127зв.–128.

⁶¹¹ ДЭС. – С. 445.

⁶¹² Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 112.

⁶¹³ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19349. – Арк. 34зв.

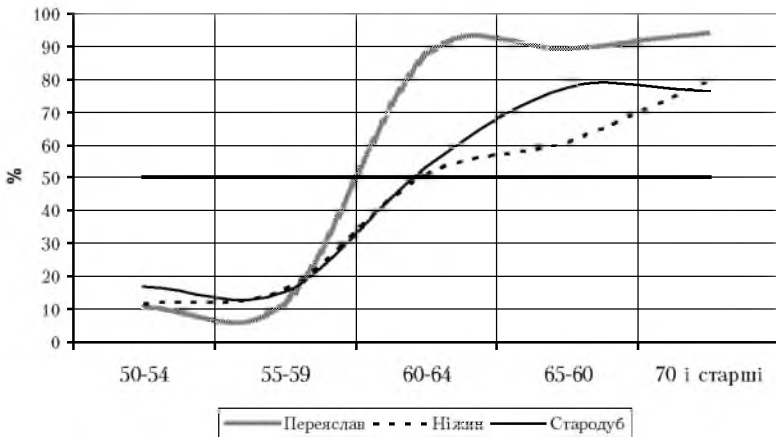
⁶¹⁴ Цікаво, що до власної старості і немічності, щоб уникнути виконання обов'язків писаря в комісії по складанню Генерального опису, апелював згаданий вище Іван Юрачковський. Вочевидь, неміч могла бути й вигаданою, бо тут же Іван писав, що «*нанялся на нынешнее наступавшее лето работать в монастырь полтавский хрестовоздвиженский каменного кирпича*». Малоросійська колегія постановила «*означенного писца Юрачковаго въ рассуждение его при комиссии бытности, старости и бедности отъ оной комиссии увольнить а на место его требовать от магистрата полтавського другого*». Див.: Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. –

бражена усна традиція відчуття та визначення хвороби в ранньо-модерному суспільстві (як це було і зі сприйняттям віку). Однак якщо точність вікових даних при цьому зменшується, то відображення «усного» відчуття хвороби є певною перевагою, оскільки дозволяє простежити скільки людей певного віку вважали себе хворими, слабкими, немічними, а отже, і старими.

Результати підрахунку частки хворих осіб серед населення літнього віку представлені на графіку (див. мал. 9); щоби простежити динаміку розвитку хвороб із віком, відсоток хворих визначений і для двох вікових груп населення активного віку (50–54 і 55–59 років).

Малюнок 9

Відсоток хворих у населенні старших вікових груп

Отож, у двох старших вікових групах активного населення частка хворих коливається в межах 10–20%, а понад 80% осіб цього віку визнали себе здоровими. Однак у наступній віковій групі – 60–64 роки частка хворих осіб серед населення всіх трьох міст перевищила 50% рубіж (його на графіку позначено пунктиром). З віком відсоток хворих осіб зростав і серед населення Ніжина й Стародуба, де сягнув показника 80%, а в Переяславі взагалі набув максимального значення – 94,5% (див. мал. 9). Графік ілюструє, що, починаючи з 60-річного віку, більше по-

Спр. 2183. – Арк. 1–3.

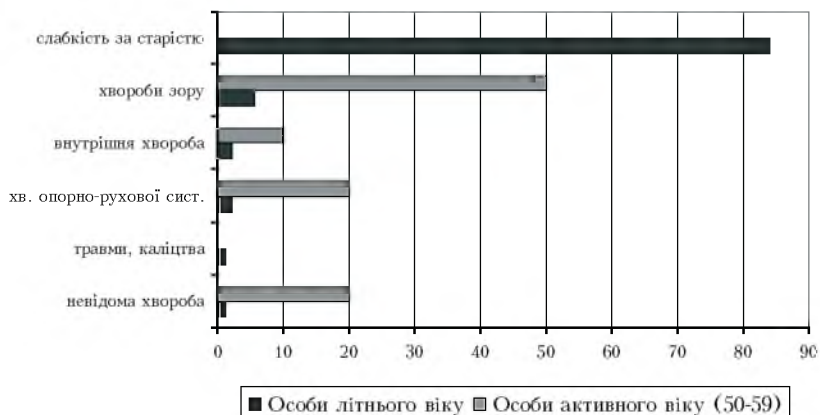
ловини жителів міст вважали себе хворими, а це є фізіологічною й психологічною ознакою старості. При цьому серед осіб віком 55–59 років хворими себе назвали 10–15%, що підтверджує доцільність встановлення 60-річного рубежу, як межі між активним і літнім віком.

Крива захворюваності населення Переяслава відрізняється від кривих Ніжина й Стародуба, демонструючи вищий відсоток хворих серед осіб літнього віку. На мою думку, це, як і в ситуації з віком, пояснюється більш ретельним проведенням перепису в Переяславі. У Ніжині й Стародубі частину відомостей подавали власники дворів, які могли не знати про стан здоров'я людей, що в них проживали.

Оскільки дані перепису Переяслава можна вважати найточнішими, на прикладі цього міста спробую порівняти структуру хвороб осіб активного (50–59) і літнього (60 років і старші) віку. Для цього всі випадки хвороб узяті як 100% і розподілені відповідно до Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ)⁶¹⁵, адаптованої відповідно до особливостей визначення хвороб у джерелі. Результати поділу представлені на графіку, де на осі «Y» позначені групи хвороб, а на осі «X» – їх частка у % (див. мал. 10).

Малюнок 10

Структура хвороб літнього населення Переяслава (%)

⁶¹⁵ Муromцева Ю. Вказана праця. – С. 101.

За моїми підрахунками, абсолютна більшість хвороб літніх мешканців Переяслава була пов'язана з віком (84%). У джерелі вони позначені як *«по старости слаб»* або ж *«по старости слаба»*. Тут ця формула застосовувалася виключно до людей віком 60 років і старших. У переписі Стародуба трапляються три випадки, коли дана формула позначала здоров'я осіб молодших 60 років, зокрема одному з них було 50⁶¹⁶. Якщо укладачі опису Переяслава зазвичай використовували уніфіковане формулювання – *«по старости слаб»*, то в описі Ніжина й Стародуба інколи застосовували її скорочений варіант – *«слаб»* або ж *«дряхлый»*.

Наступна за чисельністю група хвороб об'єднувала хвороби очей. У літніх осіб ці хвороби склали 5,5%, а в осіб віком 50–59 років 50% зафіксованих випадків (див. мал. 10).

Далі за відсотком випадків іде *«внутренняя болезнь»*, яка, імовірно, пов'язана з хворобами кишківника та шлунка. У літніх осіб віком 50–59 років вони склали 10%, а в людей похилого віку – 2,2% випадків. Таку ж частку в них склали хвороби опорно-рухової системи, тоді як у людей віком 50–59 років – 20%. Частина хвороб населення не могло діагностувати самотужки, і тому в осіб віком 50–59 років вони складають 20%. Сюди віднесена й проста констатація факту хвороби *«болен»* або ж *«тайнственною болезнью одержим»*⁶¹⁷. У осіб літнього віку джерело фіксує лише один такий випадок (1%), і, зрештою, щодо них зафіксовано тільки один випадок, котрий можна віднести до травм або каліцтв: *«носа нет»*⁶¹⁸.

Загальна структура хвороб населення віком 50–59 років і осіб старших 60 років абсолютно не схожа (див. мал. 10), однак малоймовірно, щоб у дійсності вона так відрізнялася, адже я порівнюю не дітей і старих, а населення суміжних вікових груп. Розподіл радше ілюструє ставлення до власного здоров'я у зв'язку з віком. У літніх осіб є основна група хвороб, якої немає в осіб активного віку, – *«слабкість за старістю»*, до цієї групи можна віднести всі хвороби, окрім явних каліцтв. Тож, якщо мо-

⁶¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 220зв.

⁶¹⁷ З іншого боку не виключено, що таке формулювання застосовано до позначення якоїсь венеричної хвороби і є варіантом формулювання *«на тайном месте»* – тобто на статевих органах.

⁶¹⁸ Імовірно, це було наслідком сифілісу. Див.: Там само. – Арк. 159зв.

лодші особи розлади здоров'я пояснювали хворобою, то старші – приходом старості. Привертає увагу співвідношення невідомих хвороб – 20% у населення віком 50–59 років і 1,1% у старших 60 років. Активне населення констатувало хворобу і, можливо, намагалося її діагностувати, а в людей старшого віку був очевидний діагноз – старість.

Звичайно, усе залежало від конкретної людини, у цьому відношенні показовим є співставлення здорового сімдесятирічного Миколи Петрачоновна і «за старістю слабкої» п'ятдесятирічної Марії Йосипової⁶¹⁹. З огляду на їхній вік, Микола міг дожити до смерті не знаючи важких хвороб і при здоровому розумі, така смерть вважалася легкою й правильною, нею Бог винагороджував праведних людей:

Но да(ж)дь добрѣ всѣм вѣрны(м),
я(к) слу(ш)ного кончати:
и хр(с)тія(н)ско съ покаяніємъ вмирати...
І неха(и) при смє(р)ти все буду(т) памятати:
и до ко(н)ца языко(м) ясно глголати⁶²⁰.

Але така смерть давалася не всім, і тоді людина могла просити Бога про неї. У одному з деканальних реєстрів Брацлавщини за 1786 р. Арнольд Перковський знайшов наступний запис про стан здоров'я 127-літньої Феськи Кривошихи: *«дуже виснажена, осліпла, смерті просить кожен день»*⁶²¹.

Старість, хвороби й смерть, очевидно, йшли поруч, сама за себе говорить приказка: *«Люди мрутъ – дорогу нам на той світ трутъ; а ми сухарів насушим і собі за ними рушим»*⁶²². Зафіксовані етнографами звичаї допомоги тяжко хворим старим були спрямовані скоріше на полегшення передсмертних мук, аніж на одужання. Легку смерть могло дати покладання на помираючого весільного рушника або вирубування дірки в стелі⁶²³.

⁶¹⁹ Там само. – Арк. 220зв.

⁶²⁰ *Зіновій К.* Вірші... – С. 43.

⁶²¹ *Перковський А.* Довголітні люди... – С. 101.

⁶²² *Беньковскій И.* Смерть, погребение и загробная жизнь... – С. 236.

⁶²³ *В.К.* Малорусские похоронные обряды и поверья. // КС. – 1890. – №8. – С. 318.

Етнографам другої половини ХІХ ст. був відомий звичай «саджання старих на лубок», який існував до початку ХІХ ст. в Україні. Старих, немічних і хворих людей могли вивезти взимку в яр чи залишити в покинутій холодній хаті, щоб вони замерзали. Звичай демонструє відмінне від сучасного ставлення до старості й смерті, притаманне традиційному суспільству. На думку тогочасного етнографа Пелагії Литвинової, він є виявом не жорстокості, а любові близьких і дітей до старого, який просить Бога про смерть. При цьому замерзання є однією з найлегших смертей, а коли тіло слабке, виснажене старістю й хворобами, така смерть настає дуже швидко⁶²⁴.

Особи літнього віку складали відносно невелику частку населення міст. Їхня чисельність і структура визначалася природними процесами, насамперед смертністю. У цій категорії населення в Переяславі і Стародубі переважали жінки, що було зумовлено меншою тривалістю життя чоловіків. У Ніжині більшість осіб літнього віку становили чоловіки, що було наслідком дії якогось особливого механічного чинника.

Абсолютна більшість жінок літнього віку були вдовами, чоловіків-вдівців у окремих вікових групах було в 3–5 разів менше. У описі зустрічаються приклади повторного одруження навіть у 60-річному віці, хоча, за моїми дослідженнями, на цей вік доводилася фізіологічна і психологічна межа старості в ранньомодерному міському соціумі. Більше половини людей віком 60 років і старших під час опису визнали себе хворими, слабкими від старості чи дряхлими.

Люди старші 89 років, які вважалися довгожителами («столітніми»), зустрічаються в описі міст рідко. Найстаршим мешканцем Ніжина й Переяслава на час опису виповнилося 90 років, і лише один житель Стародуба перейшов дійсно столітній рубіж.

⁶²⁴ Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок // КС. – 1885. – №6. – С. 354–356.

Розділ 4

Окремі соціальні групи
міського населення
у світлі демографічних показників

У цьому розділі розгляну основні параметри окремих соціальних груп в досліджуваних містах. Спробую дослідити демографічну поведінку представників міських станів: міщан, козаків і купців⁶²⁵. При цьому, окремо зупинюся на унікальній мікрогрупі мешканців Ніжина – громаді греків, котрих об'єднувала (і вирізняла з-поміж інших) етнічна приналежність. Враховуючи їхню частку в населенні міста, припускаю, що греки істотно впливали на характеристики населення міста загалом і були однією (головною) з причин його відмінності від мешканців Переяслава й Стародуба. Осібно виділю маргіналізовані групи: жебраків, убогих і старців, котрі представляють значний інтерес: з одного боку – як невід'ємна складова міського населення, а з іншого – як група, члени якої вирізнялися із загалу особливим способом життя й характеристиками демографічної поведінки. Генеральний опис не обліковує міське духовенство, однак у ньому є інформація щодо такої групи церковнослужителів, як пласломники, причетники, дячки, паламарі. Видається, що їхній спосіб життя і зв'язок із церквою є достатньою підставою для виділення їх в окрему мікрогрупу.

Натомість, поза увагою даного розділу залишилася частина міських жителів – особи, станова приналежність яких і позиція в міському соціумі є дещо розмитими: відставні гусари, різночинці, підсусідки, розкольники, посполиті, особи, статус яких визначений указівкою на зразок «*мужичий син*» чи без указівки статусу взагалі. Характер їхнього відображення в джерелі ускладнює їх виокремлення в мікрогрупи за правовим становищем, переважаючим родом занять чи способом життя. До того ж, їхній вплив на демографічне обличчя міст врахований у попередньому розділі, де вивчаються характеристики міського населення загалом.

⁶²⁵ Звісно, що й цей поділ є доволі умовним, оскільки названі групи населення не були однорідними, так, щодо козацтва див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009; *Його ж.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціенти», «дворяни» etc // Соціум. – Вип.8. – К., 2008. – С. 184–201.

Основні соціальні групи

Міщани

Чистовики Генерального опису надають демографічну інформацію щодо 2472 міщан Ніжина, 1569 міщан Стародуба, 337 міщан Переяслава.

Серед цієї категорії мешканців досліджуваних міст з незначним відривом переважали жінки. Так, у Ніжині чоловіків було 49,8%, жінок – 50,2%, а показник статевого співвідношення дорівнював 99,2. Серед переяславських міщан чоловіків нараховано 49,3%, жінок – 50,7%, з показником статевого співвідношення 97,1. Істотною перевагою була серед жителів Стародуба: жінок – 51,8% проти 48,2% чоловіків (показник статевого співвідношення 93). Статеве співвідношення міщан Стародуба й Переяслава наближене до «загальноміських» показників (91,8 і 96,5 відповідно). Збалансована структура міщанського стану притаманна і європейським містам, за підрахунками польських дослідників, міщанство було найзбалансованішим станом Варшави, бо було найбільш сталою групою мешканців міста⁶²⁶.

Проаналізуємо статеву-вікову структуру міщан за апробованою вище схемою, розділивши їх на великі вікові групи (*див. табл. 7*). Дані таблиці вказують на одну важливу деталь: у дитячій віковій групі міщан усіх трьох міст переважали хлопчики. Коефіцієнт статевого співвідношення міщанських дітей Переяслава дорівнював 129,6, Ніжина – 105,6, Стародуба – 104,6. У двох останніх містах показник практично дорівнює коефіцієнту «вторинного співвідношення статей», тобто смертність дітей обох статей у міщан була однаковою. У зв'язку з цим можна припустити, що недореєстрації дітей однієї зі статей не було. Потрібно зауважити, що свідчення про чисельність міщан у комісії зі складання Генерального опису подавали магістрати. Імовірно, що вони були в цьому ретельнішими за власників міських дворів чи писарів сотенних канцелярій. З цього ряду випадає Переяслав, вірогідно,

⁶²⁶ Warszawa w latach 1526–1795... – S. 273.

Таблиця 7

Розподіл міщан за великими віковими групами

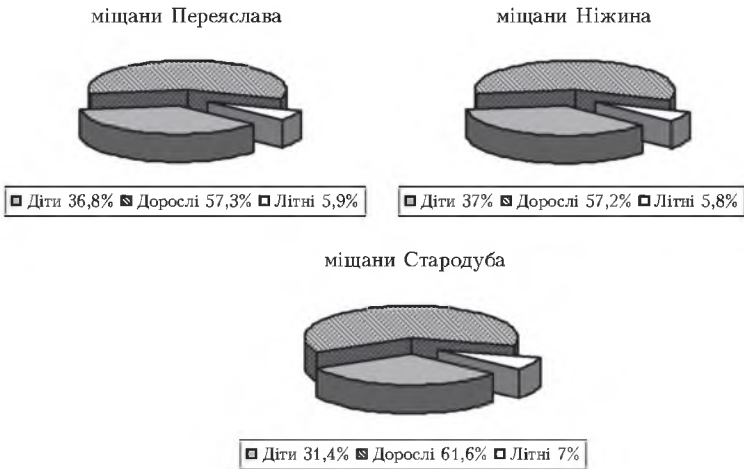
Переяслав									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	124	70	54	193	90	103	20	6	14
Ніжин									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	915	470	445	1413	692	721	144	69	75
Стародуб									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	491	251	240	964	467	497	110	36	74

не через неточні відомості чи істотно вищу смертність дівчаток, а через малу чисельність **стану** в місті (порівняно з Ніжином чи Стародубом). Показник «вторинного співвідношення статей» є сталою величиною (біологічною константою), однак формується впродовж значної кількості народжень, очевидно, що в Переяславі їх було для цього не достатньо.

Якщо в дитячій віковій групі лідували хлопчики, то серед міщан активного віку в усіх трьох містах переважали жінки. Найбільшою ця перевага була в Переяславі, де коефіцієнт статевого співвідношення дорівнював 87,4. Активне населення Ніжина й Стародуба було більш збалансованим, там коефіцієнти статевого співвідношення дорівнювали 96 і 94 відповідно. У Ніжині був баланс між статями й серед міщан літнього віку (коефіцієнт статевого співвідношення – 92). У Переяславі та Стародубі серед осіб літнього віку жінок було майже вдвічі більше, ніж чоловіків (див. табл. 7), коефіцієнт статевого співвідношення опускається до значення 42,9 та 48,6 відповідно. Загалом статева структура міщан Ніжина була найбільш збалансованою й відповідною класичній моделі, притаманній традиційному суспільству.

Далі проаналізую вікову структуру даної мікрогрупи, результати підрахунків представлені в діаграмі (див. мал. 11). Чітко видно, що в Ніжині й Переяславі вікова структура міщан була майже ідентичною, різниця в частці окремих великих вікових груп не перевищувала 0,2%. При цьому показники міщан, як окремо взятої соціальної групи, істотно відрізняються від за-

Вікова структура міщан (%)

гальних показників усього населення цих міст. Наприклад, якщо частка дітей у населенні Переяслава становила 31,6% (див. дод. мал. 2), то серед переяславських міщан вона дорівнювала 36,8% (див. мал. 11). Аналогічна різниця простежується й у категорії осіб активного віку: серед усіх мешканців Переяслава його частка складала 63,3%, а серед переяславських міщан – 57,3%. У Стародубі спостерігається дещо відмінна ситуація – частка міщанських дітей (порівняно з іншими двома містами) там була значно нижчою, на рівні 31,4%, при вищій частці осіб активного віку – 61,6% (див. мал. 11).

Отож, відсоток дітей серед міщан Ніжина та Переяслава істотно перевищував їхній відсоток у загальній структурі населення різних станів цих міст (визначений у попередньому розділі). Щоб перевірити наскільки він залежав від рівня народжуваності, необхідно обчислити загальний коефіцієнт народжуваності для міщан. Для цього можна скористатися вже апробованою формулою (1) та даними таблиць «необроблених даних», складених для міщан кожного з трьох міст окремо (див. дод. 4, 5, 6).

Загальний коефіцієнт народжуваності для міщан у 1757–1766 рр. дорівнював:

$$n \text{ Старод.} = \frac{(181 \times 1,61 + 168 \times 2,1) / 10}{1565 \times 0,95} \times 1000 = 43\%;$$

$$n \text{ Ніжина.} = \frac{(366 \times 1,61 + 290 \times 2,1) / 10}{2472 \times 0,95} \times 1000 = 46\%;$$

$$n \text{ Переясл.} = \frac{(29 \times 1,61 + 49 \times 2,1) / 10}{337 \times 0,95} \times 1000 = 42,2\%.$$

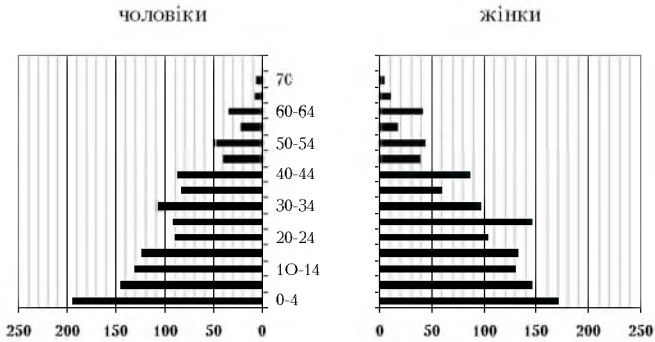
Коефіцієнти народжуваності міщан досліджуваних міст різняться між собою, однак спільним для них є те, що вони вищі (на 1–2%) від загального коефіцієнту народжуваності в цих містах. Оскільки частка міщанських дітей в Ніжині й Переяславі виявилася однаковою при різному рівні народжуваності, імовірно, коливання народжуваності в даних містах не збігалися.

З метою докладнішого вивчення статево-вікової структури цієї соціальної верстви буде доречним знову звернутися до побудови статево-вікових пірамід. Найбільш наближеною за своїм виглядом до класичної, притаманної закритому суспільству, виглядає піраміда ніжинських міщан (*див. мал. 12*). Її підніжжя демонструє плавне скорочення чисельності дітей внаслідок природної смертності. На цьому фоні чітко вирізняється лише збільшення чисельності хлопчиків віком 0–4 роки. Враховуючи значення вище згаданого показника статевого співвідношення серед міщанських дітей міста (*див. вище*), можна припустити, що це збільшення викликане дією компенсаційних механізмів.

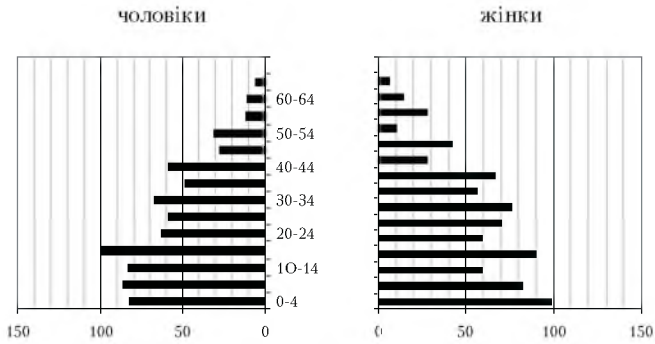
У категорії активного віку впадає в око істотне зростання чисельності жінок віком 25–29 років, яке не можна пояснити міграцією з навколишніх сіл, бо справа стосується міщан – відносно замкнутої для поповнення соціальної групи, представники котрої, до того ж, практикували переходи до козацтва⁶²⁷. Майже всі ці жінки (134 із 146) були заміжні (*див. дод. 4*), а їхніх майбутніх чоловіків потрібно, очевидно, шукати в наступних вікових групах 30–34 і 35–39 років, де помітна перевага чоловіків.

⁶²⁷ Див. докл.: *Когут З. Російський централізм.., Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. – 1891. – №1. – С. 73–97.*

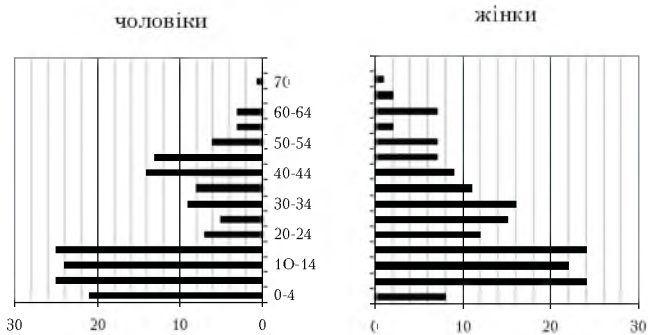
Статеві-вікова піраміда міщан Ніжина

Статеві-вікова піраміда міщан Стародуба

Статеві-вікова піраміда міщан Переяслава

З огляду на це, імовірно, збільшення числа жінок у цій віковій групі було пов'язане з високим рівнем народжуваності дівчаток. Верхівка піраміди демонструє плавне скорочення чисельності міщан внаслідок природної смертності. Привертають увагу помітні спалахи чисельності осіб віком 30–34, 40–44, 50–54, 60–64 років та провали між ними, що пояснюються округленням віку, які, думається, були притаманні й міщанам⁶²⁸.

Статеві-вікова піраміда міщан Стародуба (*див. мал. 12*) в цілому схожа на піраміду населення міста загалом (*див. мал. 4*). У підніжжі піраміди привертає увагу дисбаланс дитячих вікових груп, які в сумі складають відносно збалансований коефіцієнт статевого співвідношення (104,6), близький до біологічної константи «вторинного співвідношення статей».

Серед стародубських міщан активного віку передовсім виділяється вікова група 15–19 років, де помітно збільшення чисельності населення обох статей. У чоловіків ця група є найчисельнішою, а у жінок – другою за чисельністю після дівчаток віком 0–4 роки (*див. мал. 12*). Малоімовірно, щоб це збільшення було викликане природними причинами: коливаннями народжуваності чи смертності. Вірогідно, його можна пояснити трудовою міграцією міщан з Погара, адже останні часто зустрічаються в описі Стародуба. Місто Погар, що знаходиться за 40 км від Стародуба, у 1760-х рр. належало до «упривілейованих» міст, тобто керувалося магдебурзьким правом і мало власний магістрат, однак було меншим від полкового міста. Імовірно, погарські міщани мігрували до полкового центру з метою заробітку, і серед таких мігрантів переважали особи віком 15–19 років. Біля Ніжина не було таких міст, а отже, і трудової міграції міщан, тому статеві-вікова піраміда Ніжина не вказує на збільшення чисельності осіб цього віку (*див. мал. 12*).

У старших вікових групах міщан Стародуба, як, до речі, й у Ніжині, помітні прояви заокруглення віку і збільшення чисельності осіб тих вікових категорій, які містять «круглі» дати. Верхівка піраміди демонструє істотну перевагу жінок серед міщан літнього віку у всіх трьох вікових категоріях (*див. мал. 12*).

⁶²⁸ Пупро О. Генеральний опис 1765–1769 рр... – С. 143–147.

Статеві-вікова піраміда міщан Переяслава (*див. мал. 12*) не схожа на класичну піраміду чи піраміду населення міста загалом. Нагадаю, що міщан там було найменше й очевидно, що їхньої чисельності виявилось недостатньо для формування збалансованої за віком і статтю структури населення.

Біля підніжжя піраміди впадає в око значний дисбаланс між чисельністю дівчаток і хлопчиків віком 0–4 роки. Імовірно, при незначній загальній чисельності дітей компенсаційні механізми просто не спрацьовують, однак у двох наступних вікових групах статеве співвідношення майже однакове. Серед населення активного віку помітний провал у чисельності чоловіків віком 20–39 років, який частково компенсується їхньою перевагою у вікових групах 40–44 і 45–49 років. Зазначу, що статеві-вікова піраміда міщан Переяслава не вказує на округлення віку окремими індивідами, що чітко відображене на пірамідах Ніжина й Стародуба.

Вивчаючи статеві-вікову структуру міщанського населення, слід звернути увагу на тип його відтворення. З цією метою скористаюсь типологією, запропонованою Густавом Сундбергом, крім того, спробую скористатися його законом народонаселення (*див. розділ 3*) для визначення ступеню закритості міщанського стану. Згідно з теорією шведського вченого чисельність осіб віком 15–49 років є стала й дорівнює 50%. Цю сталість можуть порушувати міграції, оскільки населення даного віку є найбільш мобільним. Якщо «батьки» залишають мікрогрупу, то їхня частка буде меншою 50%, якщо ж мігранти поповнюють її, то частка «батьків» буде вищою за 50%. Цю гіпотезу ілюструє таблиця 4, з якої видно, що в селах Стародубського полку (котрі виступали «демографічними донорами»), частка батьків становить 46,7%, а у населенні Стародуба – 55,1%.

За типологією Сундберга, міщанам усіх трьох міст був притаманний стаціонарний тип відтворення населення. Для міщан Переяслава й Ніжина закон народонаселення спрацював. Частка осіб віком 15–49 років складала 51,8–51,9% (*див. табл. 8*), це означає, що міщанський стан цих міст був стабільним.

Для міщан Стародуба закон шведського демографа не спрацював, частка батьків 55,5% свідчить, що міщанський стан міста помітно поповнювався. Однак це, імовірно, було наслідком не міжстанових міграцій, а притоку погарських міщан.

Таблиця 8

Вікова структура міщан за «поділом Сундберга»

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0–14)	«батьки» (15–49)	50 і старші
Переяслав	36,8%	51,9%	11,3%
Ніжин	37%	51,8%	11,2%
Стародуб	31,4%	55,5%	13,1%

Важливою демографічною характеристикою є сімейний стан населення. За даними таблиць «необроблених даних» (дод. 4, 5, 6), з'ясуємо співвідношення холостих, одружених/заміжніх і вдівців/вдів у населенні активного віку, результати обчислень представлені в таблиці 9.

У Румянцевському описі вказано сімейний стан не всіх мешканців міст, насамперед це стосується наймитів. Відсоток таких осіб позначено в спеціальній графі (див. табл. 9), найнижчий він у описі Ніжина, відтак там результати підрахунків є найточнішими, найвищий – у Стародубі, тому там дані менш точні. Частка холостих чоловіків серед міщан коливалася від 32,4% (Ніжин) до 37,3% (Стародуб), незаміжніх жінок було менше – від 17,6% (Ніжин) до 28,2% (Переяслав). Цікаво, що при істотно різних відсотках міщан, що не перебували в шлюбі, у Ніжині і Переяславі частка дітей у них була майже однакова (див. табл. 7–8).

Таблиця 9

Сімейний стан міщан активного віку (%)

Сімейний стан	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
холості	35,6%	28,2%	32,4%	17,6%	37,3%	20,3%
у шлюбі	62,5%	50,5%	64,4%	68,4%	56,3%	54,4%
вдівці/ вдови	1,9%	18,4%	2,6%	13,6%	1,9%	22,7%
не визнач.	0	2,9%	0,6%	0,4%	4,5%	2,6%
Разом	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Найбільше одружених міщан виявилось в Ніжині, тоді як найменше жонатих чоловіків було в Стародубі (56,3%), а заміжніх жінок – у Переяславі (50,5%). Чисельність міщан-вдівців була невеликою й не перевищувала 2,6% (Ніжин), частка вдів була в кілька разів більшою і сягала показника 22,7% (Старо-

дуб). Відсоток удівців і вдів серед міщан усіх трьох міст перевищував аналогічні «загальноміські» показники (див. табл. 6,9).

Використовуючи вже апробовану методику (розділ 3), обчислюючи коефіцієнти безшлюбності міщан різного віку, результати представлені в таблиці 10. Вони свідчать, що коефіцієнт остаточної безшлюбності не завжди залежить від частки холостих осіб у загальній структурі населення. Так, у Переяславі частка незаміжніх жінок виявилася найвищою, однак усі вони були молодші 25 років, а отже, мали всі шанси вийти заміж. У описі цього міста не виявилось й холостих міщан старших за 24 роки. Натомість ніжинські чоловіки були єдиними, у кого коефіцієнт остаточної безшлюбності вищий за 0 (див. табл. 10).

Таблиця 10

Коефіцієнти безшлюбності міщан різного віку

Вікові категорії	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
С10-14	1	1	1	1	1	1
С15-19	1	1	1	0,939	1	0,933
С20-24	1	0,417	0,767	0,175	0,777	0,305
С25-29	0	0	0,176	0,042	0,271	0,043
С30-34	0	0	0,104	0	0,090	0,013
С35-39	0	0	0,024	0	0,061	0
С40-44	0	0	0,011	0	0,017	0
С45-49	0	0	0,025	0	0	0
Всього	3	2,417	3,107	2,156	3,216	2,294
С50	0	0	0,011	0	0	0

Скориставшись формулою (2) і даними таблиці 10, розрахував середній шлюбний вік міщан окремо для кожного міста. Щоб не переобтяжувати текст, не буду подавати детальний перебіг обчислень, а тільки вкажу їхні результати (див. табл. 11). Отож, згідно з підрахунками, середній шлюбний вік міщан-чоловіків становив 25–26 років, жінок – 20–22 роки. Ці показники значно вищі від розрахованих Борисом Міроновим для населення

Таблиця 11

Середній шлюбний вік міщан (роки)

	Переяслав	Ніжин	Стародуб
чоловіки	25	25,1	26,1
жінки	22,1	20,1	21,5

міст Європейської Росії (18–20 і 16–18 років відповідно)⁶²⁹, але разом з тим на 1–2 роки нижчі за притаманні для європейського типу шлюбності⁶³⁰.

Козаки

Значну частку населення міст Лівобережної України XVIII ст. становили козаки. У Генеральному описі Стародуба подана демографічна інформація щодо 1046 осіб, Переяслава – 822, Ніжина – 541⁶³¹.

У Стародубі й Переяславі серед представників цієї соціальної групи з незначним відривом переважали жінки. Загальне статеве співвідношення серед козаків у цих містах було майже однаковим: у Переяславі було 47,8% чоловіків і 52,2% жінок, у Стародубі – 47,9% і 51,1% відповідно. Коефіцієнти статевого співвідношення козацтва становлять: 91,6 (Переяслав) і 91,9 (Стародуб). У Ніжині серед осіб, записаних козаками, переважали чоловіки, які склали 51,9%, натомість жінок було менше – 48,1%, показник статевого співвідношення становив 108,1. Імовірні причини розбіжностей у статевій структурі козацтва Переяслава і Стародуба з одного боку, та Ніжина – з іншого спробую докладніше проаналізувати, розглянувши статеві-вікову структуру представників цього стану.

Для цього населення за вже звичним принципом необхідно розподілити на великі вікові групи, результати розподілу представлені в таблиці 12. У дитячій віковій групі козаків Ніжина і Стародуба помітна незначна перевага хлопців. Коефіцієнт статевого співвідношення тут майже однаковий – 102 і 101,1 відповідно. Серед козацьких дітей Переяслава спостерігається значна перевага дівчат (150 проти 107 хлопців) з коефіцієнтом статевого співвідношення 71,3. Характерно, що такі показники були особливою рисою саме козацького населення Переяслава, тоді як серед дітей міщан істотно переважали хлопчики з коефіцієнтом статевого співвідношення 129,6.

⁶²⁹ *Миронов Б.* Социальная история России... – С. 167.

⁶³⁰ *Хаджнал Дж.* Указ. соч. – С. 26.

⁶³¹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 31, 278, 148а, 341.

Таблиця 12

Розподіл козаків за великими віковими групами

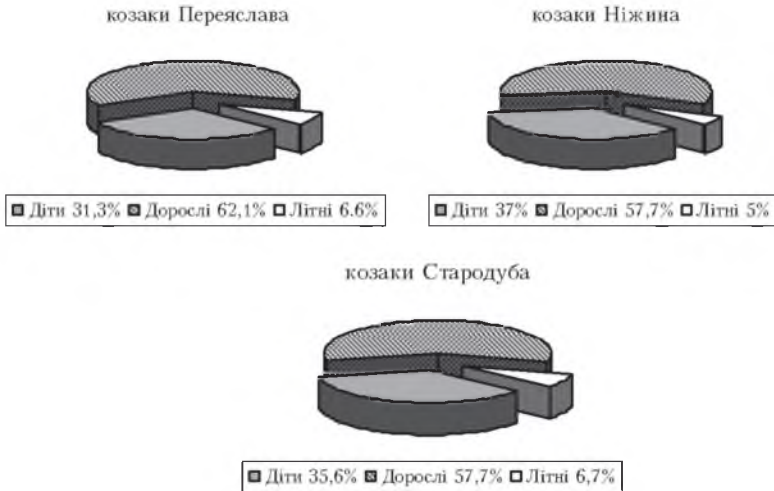
Переяслав									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	257	107	150	514	262	252	54	24	27
Ніжин									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	202	102	100	312	164	148	27	15	12
Стародуб									
Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	372	187	185	604	281	323	70	33	37

У активній віковій групі серед козаків Переяслава і Ніжина переважали чоловіки. Показники статевого співвідношення там дорівнювали 104 і 110,8 відповідно. Перевага чоловіків у цій віковій групі, імовірно, була викликана трудовою міграцією з навколишніх сіл, про що йтиметься нижче. У Стародубі в даній віковій категорії переважали жінки (281 проти 323 чоловіків) з показником статевого співвідношення 87.

Серед осіб літнього віку в Переяславі й Стародубі простежується перевага жінок (*див. табл. 12*), яка склалася внаслідок вищої природної смертності чоловіків. Коефіцієнти статевого співвідношення тут майже однакові й становлять 88,9 і 89,2 відповідно. У Ніжині серед козаків літнього віку переважали чоловіки з показником статевого співвідношення 125. Зауважу, що в усіх трьох вікових групах козацтва цього міста «лідировали» чоловіки. Загалом же ця соціальна група міського населення виглядає не збалансованою.

Тепер необхідно розглянути вікову структуру (*див. мал. 13*). Як видно, найменша частка козацьких дітей зафіксована в Переяславі – 31,1%. Вона майже збігається з відсотком дітей у загальній структурі населення (*див. мал. 2*). Це видається закономірним, бо в Переяславі козацтво було найчисельнішим станом, який і визначав демографічне «обличчя» міста. Однак частка дорослих (62,1%) і літніх осіб серед Переяславських козаків (6,6%) не співпадала з загальноміськими показниками (*див. мал. 2, 13*) – осіб активного віку було менше, а літнього більше. Козаки ж Ніжина й Стародуба мали абсолютно однакову частку осіб актив-

Вікова структура козаків

ного віку (57,7%). Та незважаючи на це, ніжинське козацтво було демографічно молодшим за рахунок меншої частки осіб літнього віку й вищої частки дітей. Слід зазначити, що населення цього міста виглядає демографічно наймолодшим з аналізованих.

Імовірно, частка дітей у козаків Переяслава виглядає меншою за рахунок інтенсивної міграції холостого чи бездітного населення активного віку, яка і сформувала відповідне співвідношення дітей/дорослих. Натомість відсоток населення активного віку козаків Ніжина й Стародуба залишався сталим, а віковий склад населення відрізнявся за рахунок співвідношення діти/особи літнього віку, що могло бути зумовлено різним рівнем народжуваності. Для перевірки цього припущення необхідно обчислити загальний коефіцієнт народжуваності (n) для козацького населення міст. Обчислення проводиться за формулою (1) на основі інформації таблиць «необроблених даних», складених для козаків кожного міста окремо (*див. дод. 7, 8, 9*).

Отже, загальний коефіцієнт народжуваності для козаків у 1757–1766 роках дорівнював:

$$n \text{ Старод.} = \frac{(133 \times 1,61 + 132 \times 2,1) / 10}{1046 \times 0,95} \times 1000 = 49,4 \text{ ‰};$$

$$n \text{ Ніжина.} = \frac{(75 \times 1,61 + 61 \times 2,1) / 10}{541 \times 0,95} \times 1000 = 48,4\%;$$

$$n \text{ Переясл.} = \frac{(82 \times 1,61 + 85 \times 2,1) / 10}{882 \times 0,95} \times 1000 = 37,1\%.$$

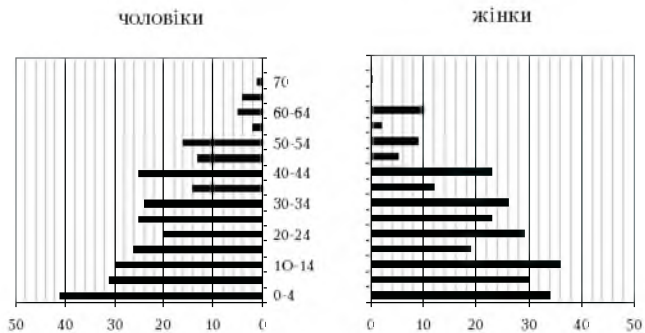
Результати підрахунку виглядають доволі несподівано: привертає увагу низький рівень народжуваності, притаманний переяславським козакам, який істотно нижчий від загальноміського показника (40,7%) і показника міщан (42,2%). Зниження показників народжуваності могло бути викликане міграцією холостого населення активного віку. Крім того, на думку Казімежа Гурнего, зниженню народжуваності могли сприяти матеріальні чинники, зокрема те, що в місті була більша частка бідних осіб, для яких укладання шлюбу було проблематичним, а це, у свою чергу, відбивалося на народжуваності. Польський учений ілюстрував свою думку прикладами таких великих міст, як Варшава, Краків, Познань, де в 1760-х рр. коефіцієнт народжуваності дорівнював 35–38%⁶³². Показово, що народжуваність переяславських козаків перебувала на рівні населення великих річпосполитських міст цього ж періоду.

Зауважу, що коефіцієнт народжуваності ніжинських козаків був нижчий, ніж у стародубських, при цьому дітей у Ніжині було більше, тобто на вікову структуру козацтва впливав не лише рівень народжуваності. Щоб докладніше розглянути структуру козацького населення міст, потрібно звернутися до побудови статево-вікових пірамід (*див. мал. 14*).

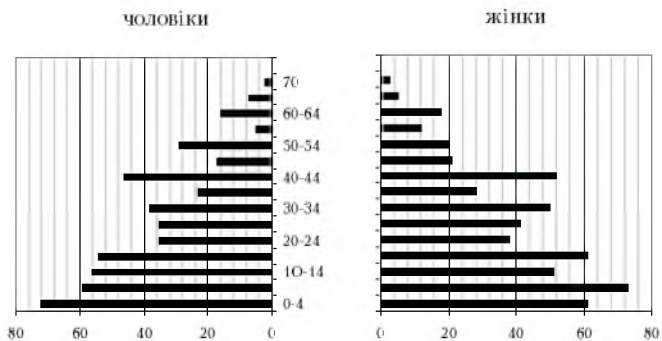
Піраміда ніжинських козаків не така правильна, як у ніжинських міщан (*див. мал. 12*), тобто статево-вікова структура козацтва цього міста була менш збалансованою. Біля підніжжя піраміди простежується перевага хлопчиків у віковій групі 0–4 роки, а також збільшення числа дівчаток віком 10–14 років, які, імовірно, були викликані коливаннями народжуваності. Перевага хлопчиків наймолодшої вікової групи притаманна й ніжинським міщанам, а також населенню міста загалом (*див. мал. 4, 12, 14*).

⁶³² *Górny K.* Op. cit. – S. 80.

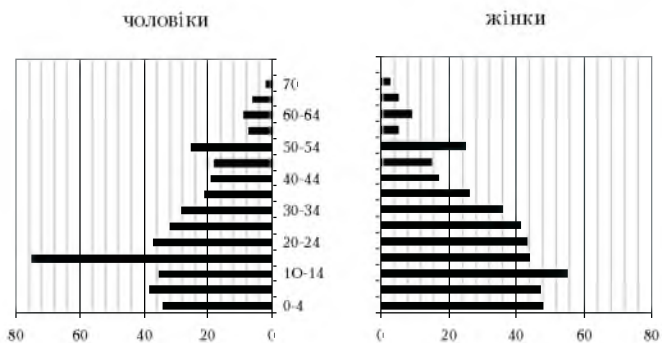
Статеві-вікова піраміда козаків Ніжина

Статеві-вікова піраміда козаків Стародуба

Статеві-вікова піраміда козаків Переяслава

У категоріях активного й літнього віку структура ніжинських козаків відзначається помітним дисбалансом. У жінок збільшення чисельності в одній віковій групі чергується провалом у наступній, а в чоловіків з цієї закономірності випадає лише вікова група 25–29 років. Враховуючи те, що збільшення числа населення припадає на вікові групи, що містять круглі дати (30–34, 40–44, 50–54, 60–64 роки), можна припустити, що вони були викликані округленнями віку, а вікова структура козаків міста насправді (за біологічним віком, а не відображенням його в джерелі) була більш збалансованою.

Статеві-вікова піраміда козаків Стародуба (*див. мал. 14*) схожа на класичну піраміду з широкою основою й плавним звуженням до верхівки. Зазвичай, такі піраміди притаманні традиційному населенню з високим рівнем народжуваності й смертності.

Підніжжя піраміди може бути прикладом дії компенсаційних механізмів, коли збільшення числа хлопчиків віком 0–4 роки змінюється збільшенням числа дівчаток віком 5–9 років, що в підсумку збалансувало статеву структуру дитячого населення. Саме за рахунок дії цих двох факторів загальний коефіцієнт народжуваності козаків Стародуба перевищив аналогічний для Ніжина. Там істотне зростання чисельності припадало на дітей віком 10–14 років (*див. мал. 14*), через що їхня чисельність у козакому населенні міста була вищою при нижчому рівневі народжуваності⁶³³.

У старших вікових групах козаків Стародуба теж спостерігаються прояви заокруглення віку й збільшення чисельності осіб тих вікових категорій, що містять «круглі» дати. Зростання числа осіб обох статей у віковій групі 40–44 років могло бути викликано комплексною дією округлень та інших чинників (наприклад, міграцій). На відміну від міщан (*див. мал. 12*), верхівка «козацької» піраміди демонструє збалансований статеві-віковий склад і плавне скорочення чисельності осіб літнього віку внаслідок природної смертності.

⁶³³ Існуючі демографічні методики дозволяють обчислити загальний коефіцієнт народжуваності за 10 років до проведення перепису населення, тому він розраховується для дітей віком 0–9 років, а вікова група 10–14 років не враховується.

Статеві-вікова піраміда козаків Переяслава відрізняється від «козацьких» пірамід Ніжина й Стародуба (які в цілому схожі між собою). Її особливістю є відсутність різких зростань і провалів (окрім двох вікових груп), що означає збалансований статевий склад, менше округлення віку й дію природних чинників (народжуваності / смертності). Саме це й визначило демографічні характеристики даної мікрогрупи. Серед козаків у більшості вікових груп (за винятком 15–19 років) спостерігається незначна перевага жінок, яка змінюється такою ж незначною перевагою чоловіків віком 40–59 років.

Дитяча вікова група козаків Переяслава характеризується «нестачею» дітей віком 0–9 років (передовсім це стосується хлопчиків), котра, імовірно, була викликана зниженням рівня народжуваності. Чисельність хлопців віком 10–14 років теж невелика, у той час як число дівчат цього віку значно зросло. Отож, низький показник статевого співвідношення (71,2) обумовлений перевагою дівчат у всіх трьох категоріях дитячого населення цієї мікрогрупи.

Серед козаків активного віку виділяється вікова група 15–19 років, де відбулося значне зростання чисельності чоловіків. Дані джерела вказують на те, що причиною цього стали трудові мігранти, насамперед із сіл Переяславського полку. Таке збільшення відбулося лише серед козаків Переяслава. Деяко менше, але також з причини прибуття мігрантів, простежується серед козаків Стародуба (*див. мал. 14*). Загалом статево-вікова піраміда козацтва Переяслава подібна до піраміди населення міста в загалом (*див. мал. 4*). Це закономірно, оскільки козацтво було найчисельнішим станом цього міста. Саме козаки формували «демографічне обличчя» Переяслава, визначали окремі особливості його статево-вікової структури, насамперед аномально велику чисельність чоловіків віком 15–19 років.

За типологією Густава Сундберга, козакам усіх трьох міст був притаманний стаціонарний тип відтворення населення. Цей закон повною мірою спрацював для козаків Стародуба, частка «батьків» серед яких становила 51,4% (*див. табл. 13*). У Ніжині й Переяславі частка батьків була вищою, що вкотре підтверджує наступне: козацтво цих міст поповнювалося мігрантами, причому у Переяславі таке поповнення відбувалося інтенсивніше.

Вікова структура козаків за «поділом Сундберга»

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0-14)	«батьки» (15-49)	50 і старші
Переяслав	31,3%	54,6%	14,1%
Ніжин	37%	52,6%	10,4%
Стародуб	35,6%	51,4%	13,%

Далі за схемою, застосованою в попередньому розділі, проаналізуємо сімейний стан й шлюбність козацького населення. Спочатку за даними таблиць «необроблених даних» (див. дод. 7,8,9) з'ясуємо співвідношення холостих, одружених/заміжніх і вдівців/вдів у козацькому населенні активного віку. Для лаконічності не буду наводити проміжні підрахунки, обмежуся лише представленням кінцевих результатів цих обчислень у таблиці 14.

Частка холостих чоловіків серед козаків коливалася від 31–32% (Ніжин і Стародуб) до 48,9% (Переяслав). На прикладі Переяслава помітно, що міграція козаків суттєво змінила ситуацію на шлюбному ринку, збільшивши відсоток холостих чоловіків у населенні міста. Там же була й найбільша частка незаміжніх козачок – 29,8%, тоді як у Ніжині їх нараховувалося 14,9% (див. табл. 14).

Таблиця 14

Сімейний стан козаків активного віку (%)

Сімейний стан	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
холості	48,9%	29,8%	31,1%	14,9%	32%	28,4%
у шлюбі	49,2%	52,7%	65,3%	75,5%	62,3%	55,3%
вдівці/ вдови	0	15,5%	1,8%	8,8%	2,1%	23,7%
не визнач.	1,9%	2%	1,8%	0,8%	3,6%	2,6%
разом	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Закономірно, що частка козаків, які на момент опису перебували в шлюбі, була найнижчою в Переяславі – 49,2% чоловіків і 52,7% жінок. У Ніжині їхній відсоток набагато вищий – 65,3% і 75,5% відповідно. Частка козаків-удівців була невеликою і не перевищувала 2,1% (Стародуб), натомість частка вдів коливалася від 8,8% (Ніжин) до 23,7% (Стародуб). Вважається, що відсоток удів визначається передовсім смертністю чоловіків, але

малоймовірно, щоб смертність козаків у Ніжині й Стародубі настільки різнилася. Думається, що однією з причин такої суттєвої відмінності були повторні шлюби, завдяки яким удови перейшли в категорію заміжніх жінок. На жаль, за даними опису, важко перевірити це припущення, однак потрібно мати на увазі той факт, що в Ніжині, як серед козаків, так і серед всього населення активного віку, переважали чоловіки. Отже, цінність жінки на шлюбному ринку Ніжина була вищою, ніж в інших містах. Відтак, можна припустити, що вдові вийти заміж удруге легше було в Ніжині, ніж у Стародубі.

Щоб докладніше розглянути шлюбність козаків, обчислю коефіцієнти безшлюбності населення різного віку, результати обчислень предсталені у таблиці 15. Розрахунки проводилися на основі інформації таблиць «необроблених даних» (див. дод. 7,8,9).

Таблиця 15

Коефіцієнти безшлюбності козаків різного віку

Вікові категорії	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
C10–14	1	1	1	1	1	1
C15–19	1	1	1	0,789	1	0,852
C20–24	1	0,605	0,800	0,138	0,686	0,237
C25–29	0,313	0,073	0,240	0,087	0,171	0,073
C30–34	0,179	0	0,125	0,038	0,158	0,020
C35–39	0	0	0	0	0	0
C40–44	0	0,059	0	0	0	0
C45–49	0,056	0	0	0	0	0
Всього	3,548	2,737	3,165	2,052	3,015	2,182
C50	0,023	0,048	0	0	0	0

У Переяславі коефіцієнт остаточної безшлюбності козацького населення обох статей вищий за 0. Крім того, козаки цього міста брали шлюб пізніше, ніж їхні «колеги» з Ніжина й Стародуба). Це відповідає більшому відсотку холостих осіб серед козаків Переяслава. Обчислення свідчать, що всі нежонаті козаки Ніжина й Стародуба зберігали шанси взяти шлюб, оскільки їхній вік не перевищував 34 роки. Середній шлюбний вік козаків виходить за формулою (2) на основі даних таблиці 15. Результати обчислень представлені в таблиці 16.

Середній шлюбний вік козаків (роки)

	Переяслав	Ніжин	Стародуб
чоловіки	26,8	25,8	25,1
жінки	21,6	20,3	20,9

Отже, середній шлюбний вік козаків-чоловіків становив 25,1–26,8 років, жінок – 20,3–21,6 років. Підсумовуючи, зазначу, що в порівнянні з міщанами (*див. табл. 11*) шлюбний вік чоловіків-козаків Переяслава й Ніжина був вищий (зокрема в Переяславі на 1,8 року, що є істотною перевагою). У козацького населення Переяслава зафіксована велика різниця між середнім шлюбним віком чоловіків і жінок – 5,3 років, тоді як для міщан цього ж міста – 3,9 років. Вищий шлюбний вік і більша вікова різниця вбачається наслідком трудової міграції холостих чоловіків, які до того ж були бідними (переважно наймитами чи учнями) і не поспішали одружуватися. У Стародубі вищий шлюбний вік був притаманний міщанам, оскільки там трудовими мігрантами більше виступали представники цього стану (насамперед з Погара).

Церковнослужителі

Досліджуюючи характеристикн цієї соціальної групи, необхідно розрізнити поняття «церковнослужителі» і «священослужителі»⁶³⁴, тим більше, що останні в Генеральному описі не фігурують. Інструкція проведення перепису не вимагала відомостей від міського духовенства, адже інформацію про нього вже повинні були мати духовні правління⁶³⁵. Усе ж в описі можна

⁶³⁴ Священослужителі висвячуються архієреєм і через таїнство рукоположення (хіротонія) отримують благодать Божу й можуть відправляти церковну службу. Існує три ступені священства: диякон, ієрей (священник), архієрей (єпископ). Натомість церковнослужителі це люди котрі допомагають священослужителям у здійсненні богослужіння: псаломники, пономарі, дяки (не плутати з дияконом), тощо. Вони представляють нижчу частину кліру і не мають права здійснювати богослужіння.

⁶³⁵ *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии... – С. 406. Імовірно, з цієї причини опис указує лише будівлю Переяславської семінарії, однак не обліковує її учнів, яких у 1740–60-х рр. було більше ста осіб. Докл. про зміну числа учнів семінарії в різний час та її історію *див.*, наприклад:

знайти інформацію про осіб, що записані дяками, паламарями, причетниками й псаломщиками⁶³⁶ при церквах, школах, шпиталях. Також зустрічаю окремих осіб, стан яких визначається формулою на зразок «*син поповский*», котрі були вихідцями із сіл і наймитували в місті або перебували при школі.

На час проведення Генерального опису ці церковнослужителі особами духовного звання не були⁶³⁷. Наприклад, І. Борковський причетників характеризував як вільних артистів, які працювали за могорич на підставі усного договору з громадою⁶³⁸, Петро Іванов застосував термін «позаштатні церковники»⁶³⁹. За дослідженням Ірини Петренко, причетники, паламарі, дяки були виконавцями постанов духовних правлінь про затримання винних у порушеннях осіб⁶⁴⁰. У другій половині XVIII ст., за дозволом старшини, магістратів чи поміщиків, у причет потрапляли представники різних станів⁶⁴¹. Серед них могли траплятися гульцяї й волоцюги (наприклад, частина так званих «мандрованих дяків» – студенти, що покинули навчання, мандрували й учительювали за угодою⁶⁴²). Відтак школи не завжди були цитаделлю святості

Щеглов В. Материалы относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской Семинарии (1738–1745) // ПЕВ (ЧН). – 1890. – №10. – С. 388–404; №15. – С. 505–522; №16. – С. 527–555; №17–18. – С. 618–631; №20. – С. 660–670; №21. – С. 704–708; *Його ж.* Переяславская семинария в первые 47 лет своего существования (1738–1785 гг.) // ПЕВ (ЧН). – 1906. – №10. – С. 505–509; №11. – С. 539–547.

⁶³⁶ За словником церковно-обрядової термінології Наталі Пуряєвої: дяк – «*назва церковного читця і співця*»; псаломник – «*те саме, що дяк*». *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 48, 108, 111.

⁶³⁷ Хоча, наприклад, у присяжних листах населення Києва 1762 р. (присяга Петру III, як насліднику російського престолу) до духовенства записані дячки, пономарі, попівські діти, школьники. Див.: *В.-Б. М.* Население г. Киева в 1742 году // КС. – 1888. – №4. – С. 1–10.

⁶³⁸ *Борковский И.* Исповедь Маргаса // КС. – 1886. – №3. – С. 625.

⁶³⁹ *Иванов П.* Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // КС. – 1891. – №5. – С. 288–297.

⁶⁴⁰ *Петренко І.* Шлюбно-сімейні відносини українців... – С. 36.

⁶⁴¹ *Абрамов И.* Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку в 1762 г. // КС. – 1906. – №1. – С. 1.

⁶⁴² *Посохова Л.* Вчителювання студентів православних колегіумів України

і добродійності. Навіть монахи, як писав архієпископ Рафаїл у 1731 р., волочились містами, по школах упивалися і валялися⁶⁴³.

Отже, в описі Ніжина міститься інформація про 15 таких осіб, із них 12 чоловіків і 3 жінки, в описі Переяслава – 56 осіб (40 чоловіків і 16 жінок), в описі Стародуба – 71 особу (42 чоловіки і 29 жінок); окрім них, зустрічаються згадки про духовних осіб (переважно священиків), як про власників дворів, однак самі вони в тих дворах не проживали, тому джерело не вказує їхній вік, сімейний стан тощо⁶⁴⁴.

Якщо демографічні характеристики міщан і козаків вивчалися по кожному місту окремо, то чисельність церковнослужителів у джерелі занадто мала для цього. Щоб вивчити їхню статевікову структуру та сімейний стан, об'єднаю цих мешканців трьох міст в одну мікрогрупу. Таким чином, у Румянцевському описі Ніжина, Переяслава й Стародуба виявлено демографічну інформацію щодо 141 представника цієї мікрогрупи, з них 94 чоловіки і 47 жінок. Частка чоловіків складала 66,7%, жінок – 33,3%, коефіцієнт статевого співвідношення церковнослужителів дорівнював 200, тобто чоловіків у цій мікрогрупі було вдвічі більше, ніж серед міщан чи козаків.

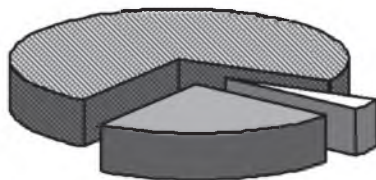
Розподіл на великі вікові групи (*див. мал. 15*) теж дає результати, істотно відмінні від міщан і козаків. Частка дітей складала 24,3%, або ж 33 особи, з них 21 хлопець і 12 дівчат, коефіцієнт статевого співвідношення в цій групі дорівнював 175. Населення активного віку становило 73,1 %, з них 70 чоловіків і 33 жінки, показник статевого співвідношення набагато перевищував обчислений для дітей і становив 212. Частка літніх осіб незначна – 3,5%, і не засвідчує вищій рівень смертності чи меншу тривалість життя, а зумовлена тим, що з віком вони могли припинити виконувати обов'язки при церкві за старістю, або ж навпаки піднятися вище в церковній ієрархії, також вони могли йти до монастирів й у такому разі не потрапляли до опису.

XVIII ст. у родинах козацької старшини // КС. – 2008. – №5. – С. 8.

⁶⁴³ Риклицкий С. Запрещение бродяжничества монахам в 1731 г. // КС. – 1902. – №11. – С. 76.

⁶⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

Вікова структура міських церковнослужителів (%)

■ Діти 23,4% ■ Дорослі 73,1% ■ Літні 3,5%

Дітей серед церковнослужителів, порівняно з іншими групами, було менше, відповідно нижчим повинен бути й рівень народжуваності. Обчислю загальний коефіцієнт народжуваності за даними таблиці необроблених даних (див. дод. 10) і формулою (1):

$$n \text{ церковн.} = \frac{(9 \times 1,61 + 7 \times 2,1) / 10}{141 \times 0,95} \times 1000 = 21,8\%.$$

За шкалою оцінки народжуваності Бориса Урланіса та Володимира Борисова, даний коефіцієнт належить до середніх⁶⁴⁵, тоді як населенню досліджуваних мною міст були притаманні надвисокі коефіцієнти. Середні коефіцієнти народжуваності характерні для суспільства, котре пережило демографічну революцію й почало контролювати народжуваність. Однак демографічна революція в досліджуваному регіоні почалася не раніше ХІХ ст., а з приводу контролю над народжуваністю, то малоймовірно, щоб церковники частіше вдавалися до контрацепції, ніж інші мікрогрупи (якщо взагалі вдавалися). У даному випадку рівень народжуваності визначався особливим способом життя, статевим співвідношенням, та передусім високим відсотком безшлюбних осіб.

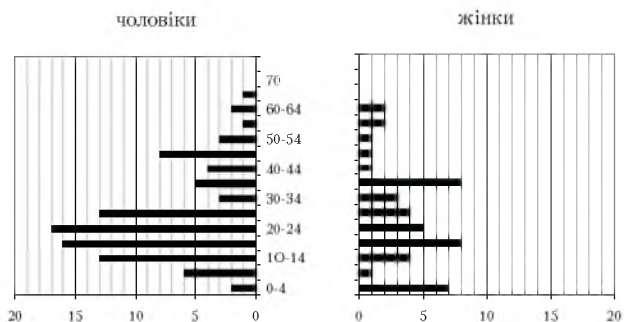
Статеві-вікова піраміда церковнослужителів (див. мал. 16) мало схожа на класичну піраміду. У наймолодшій віковій групі (0–4 роки) спостерігається істотна перевага дівчаток, тоді як у наступній (5–9 років) переважають хлопчики; разом ці дві вікові групи формують ідеальний баланс між статями, оскільки серед дітей віком 0–9 років число хлопчиків і дівчаток однакове. Це

⁶⁴⁵ ДЭС. – С. 209–210.

діти міських церковників, натомість серед дітей віком 10–14 років перевага належить прийшлим з округи чи особам, які за походженням належали до інших станів, однак записалися в причетники чи псаломщики. На віковій групі 10–14, 15–19, 20–24, 25–29 років доводяться найбільші сплески чисельності чоловічого населення, які, імовірно, пояснюються насамперед міграцією до

Малюнок 16

Статеві-вікова піраміда церковнослужителів

міст сільських церковників і переходом у цю групу представників інших станів.

У жінок виділяються вікові групи 15–19 і 35–39 років. До сплеску чисельності першої з них могла призвести трудова міграція. Якщо чоловіки перебували при церквах, школах чи шпиталях, то дочки «поповские» могли йти в найми. Усі чоловіки були холостими, тоді як жінки віком 35–39 років – заміжніми. У населенні літнього віку привертає увагу відсутність осіб віком 70 років і старших серед чоловіків та старших за 65 років серед жінок. Саме відсутність осіб названих вікових категорій зумовила низьку частку населення літнього віку серед церковнослужителів. За часткою літніх осіб, згідно типології Густава Сундберга

Таблиця 17

Вікова структура церковнослужителів за «поділом Сундберга»

Вікові групи населення		
діти (0–14)	«батьки» (15–49)	50 і старші
23,4%	68,1%	8,5%

(див. табл. 17), мікрогрупі був притаманний прогресивний тип відтворення населення, а за відсотком дітей – регресивний.

Частка «батьків» у мікрогрупі, за даними Румянцевського опису, становила 68,1% (див. табл. 17), що демонструє значне відхилення від норми встановленої Сундбергом. Відсоток «батьків», на мою думку, є результатом істотного притоку причету і свідчить про відкритість мікрогрупи та поповнення її за рахунок представників інших соціальних груп.

Наостанок розгляну сімейний стан цієї категорії міського населення (див. табл. 18). Частка неодружених чоловіків активного віку тут складала 71,5%, це найбільший показник з-поміж досліджуваних мною мікрогруп. Отже, найбільше холостяків було саме серед церковників. Майже втричі менше було жонатих – 25,8%, а частка вдівців складала 1,4%. Серед жінок незаміжніх виявилось 30,3%, а їхні вікові параметри знаходилися в межах 15–24 років, тобто всі вони мали потенційні шанси вийти заміж. Удовами були 18,2% жінок різного віку.

Таблиця 18

Сімейний стан церковнослужителів активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
чоловіки	71,4%	25,8%	1,4%	1,4%	100%
жінки	30,3%	51,5%	18,2%	0%	100%

На основі даних додатку 10 знаходжу коефіцієнти безшлюбності церковнослужителів, а результати обчислень заносу до таблиці 19. З неї видно, що всі чоловіки віком 10–24 роки були холостими, такими ж були більшість чоловіків віком 25–34 роки.

Таблиця 19

Коефіцієнти безшлюбності церковнослужителів

Стать	Вікові категорії									
	С10–14	С15–19	С20–24	С25–29	С30–34	С35–39	С40–44	С45–49	Всього	С50
чоловіки	1	1	1	0,69	0,66	0,40	0	0,35	5,13	0,33
жінки	1	0,87	0,60	0	0	0	0	0	2,47	0

Високим є коефіцієнт остаточної безшлюбності, показник якого (0,333) свідчить, що 33,3% чоловіків були нежонатими й мали невисокі шанси на одруження. У жінок навпаки – усі вони старші за 24 роки перебували в шлюбі, а коефіцієнт остаточної безшлюбності дорівнює 0. Отже, можна говорити про дефіцит наречених на шлюбному ринку.

Дані таблиці 19 свідчать, що середній вік укладання шлюбу для жінок був менший 24 років (з огляду на те, що всі жінки віком 25 років і старші були заміжні). Обчислення підтверджують, що жінки вкладали шлюб у середньому у віці 22,4 років. Середній вік укладання шлюбу чоловіками був вищий і становив 25,9 років.

Купці

Кількість купців в досліджуваних містах – відносно незначна. Так, у описі Переяслава зафіксовано лише 6 купецьких родин, у переписі Стародуба – 4, а в Ніжині – 156. Такі значні розбіжності свідчать, імовірно, про відмінності юридичного статусу купецтва в різних містах. За твердженням Олександра Гуржія, на середину XVIII ст. в Гетьманщині купці ще не мали чітко визначеного статусу, а сам купецький стан не був однорідним і сталим⁶⁴⁶. Постійною торгівлею в містах Лівобережної України в цей час займалися представники різних станів⁶⁴⁷. Попередні описи виділяють козаків, котрі «*промислом купецьким бавяться*», і міщан, які «*знатным купечеством бавятся*»⁶⁴⁸. Наприклад, у

⁶⁴⁶ Гуржій О. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // УІЖ. – 2004. – №3. – С. 11–15. Також про купців див.: Пришляк В. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття // КС. – 2001. – № 6. – С. 66–73; Донік О. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // УІЖ. – 2006. – №3. – С. 16–41; Гуржій І. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // УІЖ. – 2009. – №6. – С. 24–34; Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009.

⁶⁴⁷ Кулаковський В.М. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 13. – К., 1979. – С. 72.

⁶⁴⁸ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... – С. 133.

Стародубі цю «нішу» зайняли міщани, які намагалися зберегти монополію на торгівлю. Конкуренцію їм складали мешканці старообрядницьких слобод, яким магістрат у 1750-х рр. навіть, заборонив торгівлю в місті⁶⁴⁹. Конфлікт, який тривав більше 10 років, вирішився на користь розкольників⁶⁵⁰.

Слід зауважити, що у Ніжині 139 із 156 купців були греками. Це суттєво ускладнює дослідження демографічних характеристик купецтва, адже якщо взяти до уваги грецьких купців, то інші «розчиняться» у них, і буде неможливо визначити кому приналежні ті чи інші ознаки – купецтву як стану (їхньому способу життя), чи грекам як етнічній мікрогрупі. Крім того, наявність чисельної грецької общини була особливістю Ніжина, поза ним джерело зафіксувало лише одного грека-купця в Стародубі⁶⁵¹. Отже, при вивченні міського купецтва греків-купців залишу поза увагою, а грецьку спільноту Ніжина розгляну окремо.

Таким чином, об'єктом дослідження стануть 3 стародубські купці (разом із сім'ями – 14 осіб), 6 переяславських (із сім'ями – 39 осіб) і 20 ніжинських (із родинами – 64 особи). До цього ж стану умовно можна віднести 3-х «сидельцев»⁶⁵², яких знаходжу в описі Переяслава разом з купцями. Загалом джерело подає демографічну інформацію про 120 осіб, яких можна віднести до купецького стану⁶⁵³. Це не всі купці, які перебували в містах на момент опису: вірогідно, що частина з них не жила там постійно й не була записана до джерела, комусь не вдалося налагодити бізнес. У фонді Київської губернської канцелярії ЦДІАУКу збереглася справа про арешт кріпосних селян купців Бочарових,

⁶⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2769. – Арк. 1–44.

⁶⁵⁰ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 72.

⁶⁵¹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 23зв.

⁶⁵² Хлопці віком 18, 21 і 22 роки, походили з того ж міста, що і їх господарі-купці (у даному випадку з Калуги та Севска), за становою приналежністю двоє з них записані, як «*сыни купеческие*», а один «*крестьянский сын*»: Там само. – Кн. 278. – Арк. 225зв. «*Сиделец*» – приказчик, помічник купця, котрий веде його справи в лавці, тощо.

⁶⁵³ У джерелі можна зустріти відомості і про інших купців, наприклад, у чистовику опису Ніжина згадано 9, однак їх вік, сімейний стан, походження не вказано. Імовірно, у даному випадку Генеральний опис обліковує нерухоме майно таких купців, а самі вони проживали чи були приписані в іншому місті.

датована червнем 1762 р. Білгородські купці Федір і Родіон Бочарови «зачали были при городе Переясловль сафьянной завод содержатъ», для цього вони позичили 250 рублів у жителів міста й не віддали. Переяславська полкова канцелярія заарештувала кріпосних, що належали купцям, бо останні переховувалися від сплати боргів⁶⁵⁴.

Більшість купців (16 із 29) були російськими⁶⁵⁵, на позначення їхнього походження джерело застосовує термін «великорос», як це було щодо ніжинського торговця пушниною Онуфрія Чепушника⁶⁵⁶, або ж прив'язку до конкретного міста: «Калужской купецъ Степан Ждановъ»⁶⁵⁷. Степан Жданов був не єдиним вихідцем із Калуги, з цього російського міста походили 12 з 16 російських купців: власне, калужькі купці переважали і в Переяславі, який територіально був віддаленішим від Калуги порівняно з Ніжином чи Стародубом. Так, у Переяславі з 6-ти купців 5 були з Калуги, а 1 – з іншого російського міста Севска⁶⁵⁸. Можливо, купці були лише приписані в Калужі у зв'язку з якимись перевагами чи пільгами, однак стосовно вже відомого нам Степана Жданова читаємо: «уроженецъ города Калуги природной купеческой сын, перешол в город Переясловль в 1761 году». Жданову на час опису виповнилося 33 роки, отож, він прийшов до міста у віці 28 років разом зі своєю дружиною Мотроною, теж уродженкою Калуги, дочкою купця. Разом з ним проживав «сиделець» Кузьма 18 років, уродженець Калуги, син купця, імовірно, він прибув до Переяслава разом зі Степаном⁶⁵⁹.

Калужькі купці отримували дозвіл від свого магістрату на виїзд до міст Гетьманщини. Наприклад, щодо такого купця меш-

⁶⁵⁴ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4062. – Арк. 1–2.

⁶⁵⁵ На відміну від ніжинських греків, російських купців («великоросов») не виділено в окрему мікрогрупу за етнічною приналежністю. Це зумовлено недостатньою їх чисельністю для демографічного аналізу, порівняно незначною часткою в населенні розглядуваних мною міст, фрагментарністю відображення в джерелі та незначним впливом на демографічні характеристики міського населення загалом.

⁶⁵⁶ Там само. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 840зв.

⁶⁵⁷ Там само. – Кн. 278. – Арк. 112зв.

⁶⁵⁸ Центр Севської провінції Білгородської губернії, нині районний центр в Брянській обл. Російської Федерації

⁶⁵⁹ Там само. – Арк. 112зв.

канця Стародуба Калини Чернишова читаємо: *«родимець города Калуги, живет в городе Стародубе по пачпорту Калужского магистрата»*⁶⁶⁰. Калужські купці жили не лише в розглядуваних мною містах, історик Олександр Гуржій наводить характерні приклади, коли купці, будучи приписаними в Калузі і сплачуючи там податки, не один десяток років жили у Ромнах⁶⁶¹.

Решта російських купців, зафіксованих у описі міст, походили з Тули⁶⁶², Москви⁶⁶³, Севска⁶⁶⁴. Ще четверо купців були вихідцями з річпосполитських земель, зокрема один з Могильова⁶⁶⁵, інший з Вільно⁶⁶⁶. Двоє купців, що проживали в Ніжині в сусідніх дворах, названі *«поляками греческого закона»*. Це були брати Микола і Юрій Золовенки. Враховуючи їхнє прізвище та православну віру (у джерелі – *«греческий закон»*), можемо припустити: вони прийшли з Правобережної України, оскільки джерело в даному випадку не вказує міста. Причому, такої вказівки немає, бо старший брат Микола (40 років) *«за малолітством»* не пам'ятає, звідки вони. Це виглядає дивним з огляду на те, що в одному дворі з Юрієм жила їхня 60-річна мати, яка б мусила це пам'ятати⁶⁶⁷. Ще один *«польський»* купець походив зі Слуцька⁶⁶⁸.

Окрім росіян і поляків, Генеральний опис міст подає демографічні відомості про двох купців-вірмен⁶⁶⁹, серба⁶⁷⁰, і вихідця з Волощини⁶⁷¹. У Ніжині жив купець Андріян Нікітін – розкольник зі слободи Климової Стародубського полку⁶⁷².

⁶⁶⁰ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 183зв.–184.

⁶⁶¹ *Гуржій О.* Купецький стан... – С. 15.

⁶⁶² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 853зв.

⁶⁶³ Там само. – Арк. 789зв.

⁶⁶⁴ Там само. – Кн. 278. – Арк. 225зв.

⁶⁶⁵ Нині обласний центр у Білорусії. Див.: Там само. – Кн. 39. – Арк. 144зв.

⁶⁶⁶ Нині – місто Вільнюс, столиця Литви. Див.: Там само. – Арк. 840зв.

⁶⁶⁷ Там само. – Арк. 725зв.

⁶⁶⁸ Нині адміністративний центр в Мінській обл. Білорусії. Див.: Там само. – Арк. 190зв.

⁶⁶⁹ Там само. – Арк. 719зв, 773зв.

⁶⁷⁰ Там само. – Арк. 731зв.

⁶⁷¹ Там само. – Арк. 853зв.

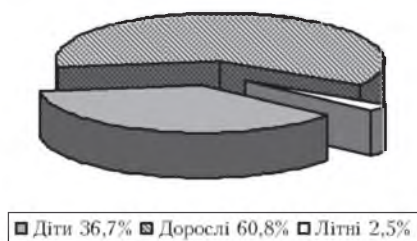
⁶⁷² Там само. – Кн. 341. – Арк. 159зв.

Серед 120 осіб, яких укладачі перепису віднесли до купецтва, налічувалося 68 чоловіків і 52 жінки, чоловіки становили 56,7%, жінки – 43,3%, коефіцієнт статевого співвідношення дорівнював 130,8. Таким чином, частка чоловіків серед купецтва була вищою, ніж поміж міщанами чи козаками, і меншою, ніж серед церковнослужителів.

За віковою структурою купецтво відрізнялося від інших станів насамперед низькою часткою осіб літнього віку – 2,5%, яка була приблизно вдвічі менша, ніж серед міщан і козаків (*див. мал. 17*). При цьому частка дітей 36,7% є типовою. Серед дітей переважали дівчатка, за моїми підрахунками, їх було 54,5%, тоді як хлопчиків – 45,5%, коефіцієнт статевого співвідношення становив 83,3.

Малюнок 17

Вікова структура купецтва (%)

Населення активного віку складало 60,8% стану, з них 64,4% чоловіків і 45,6% жінок, показник коефіцієнта статевого співвідношення дорівнював 180,8. Не відкрито нічого нового, якщо скажу, що купецтво було чоловічим заняттям. Однак, підрахунки демонструють, що статеві структури дітей купців не залежала від заняття їхніх батьків і визначалася природними чинниками. Відтак, структура активного населення визначалася приналежністю до стану, та, імовірно, була зумовлена такими особливостями, як: високою часткою холостих чоловіків, відкритістю стану, внаслідок якого його покидали жінки й поповнювали чоловіки. Зрештою, не забуваймо, що купці, узяті на облік джерелом, були не місцеві, і тому їхні дружини могли залишатися там, звідки прийшли купці. Відповідно, в описі Ніжина є 5 купців віком 30–54 років, сімейний стан яких з'ясувати не вдалося.

За даними таблиці, необроблених даних (*див. дод. 11*) і формулою (1) обчислю загальний коефіцієнт народжуваності купецтва:

$$n \text{ купців} = \frac{(20 \times 1,61 + 16 \times 2,1) / 10}{120 \times 0,95} \times 1000 = 57,7\%.$$

Результати обчислень виглядають несподівано, бо свідчать, що купці народжували найбільше поміж міських станів. Це можна пояснити кількома припущеннями. Спочатку необхідно врахувати те, справа стосується, здебільшого, російських купців, а загальний коефіцієнт народжуваності, обчислений Борисом Міроновим для міст Європейської Росії XVIII ст., становив 60%⁶⁷³. Крім того, згадаймо гіпотезу Казімежа Гурнего про зв'язок між бідністю населення та зниженням рівня народжуваності⁶⁷⁴. У даному випадку населення навпаки заможне, і відповідно народжуваність має бути вищою, а рівень дитячої смертності – нижчим, ніж у представників інших станів.

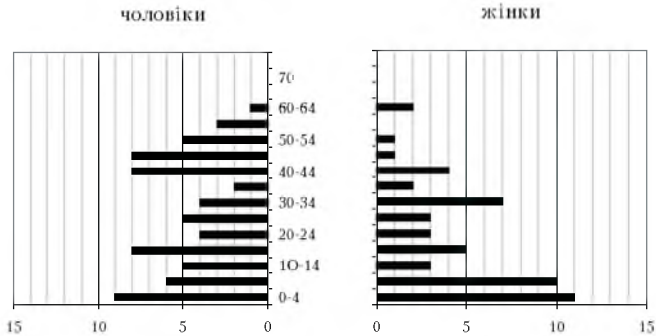
Статеві-вікова піраміда купців (*див. мал. 18*) є характерною для малочисельних мікрогруп, членів яких недостатньо для формування збалансованої структури. Коливання чисельності дитячих вікових груп видаються природними, як і в інших мікрогрупах, досліджуваних вище. Сплески чисельності вікових груп активного населення вище зазвичай пояснювалися міграцією, однак у даному випадку розглядаються особи, які всі так чи так були мігрантами, і до трудових мігрантів з натяжкою можна віднести хіба що «сидельцев» – трьох хлопців віком 18, 21 і 22 років, які, хоч і були купецького стану, однак, імовірно, виконували роль прикажчиків при інших купцях. Не можна стверджувати, що і чоловіки віком 40–49 та жінки 30–34 років були найбільш мобільними, оскільки інтенсивність міграцій, очевидно, не була сталою, а змінювалася з року в рік.

На «чоловічій половині» піраміди практично непомітні притаманні міщанам і козакам концентрації населення у вікових групах з круглими датами, що, можливо, пояснюється певним рівнем грамотності купців. У жінок такі концентрації спостерігаються у

⁶⁷³ *Міронов Б.* Социальная история России... – С. 159.

⁶⁷⁴ Про це йшлося вище.

Статеві-вікова піраміда купецтва

вікових групах 30–34, 40–44 і 60–64 років. Особливістю верхівки піраміди є відсутність осіб двох останніх вікових груп, тобто старших за 64 роки. Їхня відсутність зумовила рекордно низьку частку населення літнього віку, притаманну купецтву. Однак за поділом Сундберга, відсоток літніх осіб був вищий, ніж, наприклад, серед церковнослужителів і перебував на рівні ніжинських козаків (див. табл. 20).

Таблиця 20

Вікова структура купецтва за «поділом Сундберга»

Вікові групи населення		
діти (0–14)	«батьки» (15–49)	50 р. і старші
36,7%	53,3%	10%

Частка «батьків» серед купців, за даними Румянцевського опису, становила 53,3% (див. табл. 20). Для мікрогрупи з високим рівнем притоку осіб, що її формують, такий показник є значно низьким (наприклад, для церковнослужителів він становив 68,1%), однак потрібно врахувати, що вся ця мікрогрупа складається з мігрантів-купців, які могли приходити в «наші» міста як з дітьми, так і в літньому віці.

За своїм сімейним станом (див. табл. 21) купці активного віку не схожі на представників інших міських станів. Частка одружених чоловіків істотно нижча, ніж, наприклад, у козаків, натомість частка заміжніх жінок є найбільшою поміж усіх станів. Купецтво не було закритим станом, і чоловіки могли одружувати-

Таблиця 21

Сімейний стан купецтва активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
чоловіки	44,7%	42,6%	2,1%	10,6%	100%
жінки	19,2%	80,8%	–	–	100%

ся не лише на доньках купців. Наприклад, Румянцевський опис Переяслава подає інформацію про походження жінки в п'яти шлюбних парах (з шести зафіксованих джерелом у місті). У трьох випадках купці були одружені з дівчатами свого стану ще в Калузі. Так, про дружину калузького купця Федора Романова в джерелі йдеться: «*откуда (з Калуги – І.С.) вышел с женою того ж города Калуги родимщицею, дочью купцею*»⁶⁷⁵.

У двох випадках жінки були переяславськими козачками. Детальніше торкнуся історії однієї з таких пар. Купець Михайло Калачник, уродженець міста Севска, купецький син, прибув до Переяслава в 1756 р. Оскільки на момент опису йому виповнилося 43 роки, то на час приходу в місто мало бути 33. Як зазначає джерело, далі він «*в Переясловле женился на природной переясловского козака сотни третьей полковой Артема Калачника дочери*»⁶⁷⁶. Уже ця інформація привертає увагу, оскільки прізвища севського купця і його тестя ідентичні, очевидно, у місті Михайлу дісталось козацьке прізвисько роду його дружини.

Якщо Михайло одружився в 33-річному віці, то його дружина Анастасія мала брати шлюб у віці 23 років (на час перепису їй було 33 роки). Також привертає увагу те, що Михайло одружився одразу після приходу до міста, оскільки його старшому сину Пилипу на час опису виповнилося 10 років⁶⁷⁷. Такий швидкий шлюб з прийшлою людиною дає підстави допускати, що севський купець був принадним женихом. Не бідною була й Анастасія: відомо, що за дружиною Михайло отримав двір у Переяславі з хатою, коморою і сараєм⁶⁷⁸, сам же під час проведення опису «за-

⁶⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 259зв.–260.

⁶⁷⁶ Там само. – Арк. 225зв.–226.

⁶⁷⁷ Там само. – Арк. 225зв.

⁶⁷⁸ Ймовірно, хага з двором у Переяславі могла серйозно збільшити привабливість нареченої, навіть в очах купця, і у цьому аспекті Михайлові пощастило. У описі Переяслава зафіксовано двох інших калузьких куп-

декларував» річний прибуток у розмірі 50 рублів. Можливо, ця сума була свідомо занижена з метою зменшення оподаткування, оскільки своєму прикажчику («сидельцу») Михайло Калачников платив 13 рублів на рік, що становить четверту частину заявленого ним прибутку⁶⁷⁹.

Аналізуючи сімейний стан купецтва, слід зауважити відсутність удів серед жінок активного віку, а дві вдови, яких зафіксувало джерело, були літніми особами (див. табл. «необроблених даних» – дод. 11). На мою думку, це можна пояснити повторними шлюбами овдовілих купчих або ж тим, що купці становили відносно невелику за чисельністю мікрогрупу, структура якої остаточно ще не була сформованою.

За даними таблиці 22, усі купці-чоловіки віком до 25 років були холостими; для вікової групи 30–34 років коефіцієнт безшлюбності складав 0,500, тобто – половина чоловіків цього віку були холостими. Натомість жінки виходили заміж уже у віці 15–19 років, а в наступній віковій групі 2/3 з них були заміжні; зрештою, починаючи з віку 25 років, заміжніми були всі жінки.

Таблиця 22

Коефіцієнти безшлюбності купців

Стать	Вікові категорії									
	С10–14	С15–19	С20–24	С25–29	С30–34	С35–39	С40–44	С45–49	Всього	С50
чоловіки	1	1	1	0,80	0,50	0	0,12	0,12	4,55	0,15
жінки	1	0,80	0,33	0	0	0	0	0	2,13	0

Специфіка способу життя купців (наприклад, часті поїздки по ярмарках і торгах) та, ймовірно, життєві пріоритети (спершу «бізнес», а потім дівчата) зумовили більш пізній шлюбний вік чоловіків-купців, який, за моїми розрахунками, становив 29,6 років, тоді як жінки виходили заміж у середньому в 20,7 років.

ців, які разом зі своїми сім'ями (всього 12 осіб) жили разом в одній хаті.
Див.: Там само. – Арк. 273зв.–274.

⁶⁷⁹ Там само. – Арк. 225зв.–226.

Різниця середнього шлюбного віку між чоловіками і жінками серед купців становила 8,9 років і була найбільшою поміж аналізованих мікрогруп міського населення.

Підсумовуючи, зазначу, що статеві-вікова структура міщанського стану Ніжина й Переяслава практично не залежала від поповнення мігрантами, оскільки з навколишніх сіл, які були основними демографічними донорами полкових міст, мігрували насамперед козаки й посполиті. При цьому структура ніжинських міщан була найбільш збалансована й відповідала класичній, притаманній традиційному суспільству, моделі.

У Переяславі чисельності міщан було недостатньо для балансування їхньої структури, особливо це стосується дітей. Статеві-вікова піраміда міщан Стародуба найбільш схожа на піраміду населення міста загалом, отже, стародубські міщани були мікрогрупою, яка визначала демографічне обличчя міста. На неї значною мірою впливала міграція міщан з сусіднього Погара.

Якщо Стародуб вирізнявся з-поміж аналізованих міст статево-віковою структурою міщан, то народжуваність і шлюбність набули особливого характеру в Ніжині. Рівень шлюбності серед міщанок цього міста був вищий, ніж у Стародубі та Переяславі, відповідно вищим був і загальний коефіцієнт народжуваності. Причини цього, імовірно, криються в специфічній ситуації на шлюбному ринку міста, де жінки, вочевидь, були більшою цінністю. На це опосередковано вказує й частка вдів, вона набагато менша, ніж в інших містах, що, імовірно, було наслідком частіших повторних шлюбів.

Козаки визначали демографічне обличчя Переяслава, їхня статево-вікова структура дублює структуру населення міста загалом. Міграція 15–19-річних представників цього стану з села до міста викликала суттєве збільшення чисельності чоловічого населення. Приплив козаків до цього міста був значно інтенсивнішим, ніж до інших двох, що, вочевидь, позначилося й на віковій структурі цієї групи населення. Частка дітей серед переяславських козаків була доволі низькою. Їм була властива й істотно нижча народжуваність, ніж козакам решти міст, що, думається,

теж зумовлено міграцією бідного й холостого населення активного віку. На значну відкритість цієї мікрогрупи до міграції вказує й частка «батьків», яка в переяславських козаків виявилася найвищою.

Загалом же з урахуванням міграції козаків до Переяслава основні демографічні характеристики мікрогрупи в Ніжині і Стародубі наближені до аналогічних характеристик міщанства цих міст, що вказує на схожі стратегії демографічної поведінки.

Церковнослужителі мали статево-вікову структуру відмінну від інших мікрогруп. Серед них чоловіків було вдвічі більше, ніж жінок, а основну їхню масу складали особи віком 10–29 років. Частина з них – причетники, псаломщики, дячки походили з різних міських станів або були дітьми церковнослужителів полкових сіл. Відкритість цієї мікрогрупи підтверджується й високою часткою «батьків», якою ця категорія міських жителів поступалася лише перед жебраками. Закономірно, що церковнослужителям були притаманні менший рівень шлюбності й нижчий рівень народжуваності, які пов'язані зі способом життя і релігійною свідомістю мікрогрупи.

Купцям була притаманна особлива демографічна поведінка, зумовлена етнічною приналежністю (з віднайдених мною лише один з високою долею вірогідності міг походити з території Гетьманщини), способом життя, зрештою особливостями менталітету. Так, серед них було більше підприємливих, активних, меркантильних людей, ніж серед козаків чи міщан, рівень їх добробуту теж загалом був вищий, що відбивалося і на демографічних характеристиках цієї мікрогрупи.

Загальний коефіцієнт народжуваності був найвищим з усіх досліджуваних мною соціальних груп і, практично, дорівнював коефіцієнту, обчисленому Борисом Міроновим для міст Європейської Росії. При цьому більшість купців були «великоросами» й, можливо, старовірами, з чим і пов'язаний високий рівень народжуваності. Висока народжуваність залежить і від частки жінок активного віку в шлюбі, яка була значно вищою, ніж серед міщан або козаків, так само, як і шлюбний вік чоловіків. Купці були вигідними женихами і могли одружитися одразу після приходу до міста. Особливістю стану було й те, що з одного боку всі купці були мігрантами, але з іншого – у їх середовищі не було

мігрантів-наймитів (якщо не рахувати 3-х «сидельцев»). У віковій структурі купецтва привертає увагу мала частка літніх осіб, імовірно, що якась частина купців, досягнувши літнього віку, поверталася на батьківщину.

Ніжинська грецька спільнота

Особливою мікрогрупою населення Ніжина були греки. Місто відрізнялося від решти полкових центрів Гетьманщини наявністю чисельної, організованої етнічної спільноти, яка, на мою думку, повинна була істотно впливати на демографічне обличчя міста загалом. Окремі випадки проживання греків зафіксовано і в інших містах⁶⁸⁰. Так, в описі Стародуба зустрічаємо двох греків⁶⁸¹, а в Переяславі грека Кирила Павлова, вихідця з Македонії з дружиною (за походженням переяславська козачка) та трьома дітьми⁶⁸². Однак, лише у Ніжині греки склали вагомий частку населення. Так, за ревізією 1782 року в місті їх нараховується 765 осіб – 408 чоловіків і 357 жінок. Крім того, лише в Ніжині греки мали організовану громаду з автономією, офіційну історію якої дослідники виводять від універсалу гетьмана Івана Самойловича 1675 року⁶⁸³. У другій половині XVIII ст. грецька громада мала власний орган управління – Суд Братства, який з 1785 року став називатися Ніжинським грецьким Магістратом, а також власну церкву⁶⁸⁴.

На думку дослідника середини XIX ст. Миколи Сторожевського, який вивчав історію ніжинських греків, на XVIII ст. припадає період найбільшого розквіту грецької общини і, водночас – Ніжина як торговельного й економічного центру Лівобережної

⁶⁸⁰ Про греків на теренах Гетьманщини див., напр.: *Чернухін Є.* Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998; *Терентьєва Н.* Греки в Україні: економіческая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000.

⁶⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 24зв., 26зв.

⁶⁸² Там само. – Кн. 278. – Арк. 174зв.

⁶⁸³ Греки на українських теренах... – С. 56.

⁶⁸⁴ *Сторожевский Н.* Нежинские греки. – К., 1863. – С. 9–14.

України⁶⁸⁵. У той час греки успішно домагалися визнання своїх привілеїв як від гетьманів, так і від російської влади⁶⁸⁶.

У переписній книзі Ніжина міститься необхідна для проведення демографічного дослідження інформація щодо 502-х ніжинських греків (304 чоловіків і 198 жінок). Джерело інформує про походження більшості чоловіків – господарів домогосподарств. Ця вказівка міститься на лицевій частині аркуша разом із описом господарства й прибутків, там же згадується рік приходу мігрантів до міста. З джерела відомо, що 23 греки народилися в Ніжині, а 103 прибули з турецьких земель. Стосовно 56 документ не зазначає населеного пункту, а обмежується регіоном на кшталт «*уроженець Македонии*»⁶⁸⁷; 54 чоловіки прийшли до Ніжина з різних міст тодішньої Туреччини, 3 – з сіл. На мою думку, цей факт є вельми суттєвим, оскільки доводить, що греки були міським населенням: народженим у Ніжині, або прийшлим, причому, у більшості випадків із міст (найбільше їх було з Янини⁶⁸⁸ (44%), Адріанополя⁶⁸⁹ (8%), Плевни⁶⁹⁰ (8%)).

Другою важливою особливістю цієї мікрогрупи було те, що вона складалася в основному з мігрантів, причому, ці міграції були постійними з кінця XVII ст., тобто відтоді, як греки обрали Ніжин головним місцем свого осідку⁶⁹¹. Оскільки джерело подає час приходу переселенців до міста, можна простежити інтенсивність міграції греків протягом тривалого часу.

Опис Ніжина зазначає час з'яви в місті 111 осіб, відтак спробую простежити інтенсивність міграції греків за 50 років до перепису. Для цього підрахую число прибулих у п'ятирічних вікових інтервалах. Результати обчислень подано в графіку (*див. мал. 19*). Звичайно, що це не всі мігранти: одні не вказали дати приходу, решта – просто не пам'ятала. Інколи навіть молоді чоловіки, як, наприклад, 30-річний виходець із Туреччини Петро Кон-

⁶⁸⁵ Там само. – С. 8–16.

⁶⁸⁶ *Стороженко Н.* К истории нежинскихъ грековъ... – С. 541.

⁶⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 732зв.

⁶⁸⁸ Нині місто на Південному Сході Греції.

⁶⁸⁹ Нині місто Едірне у Туреччині.

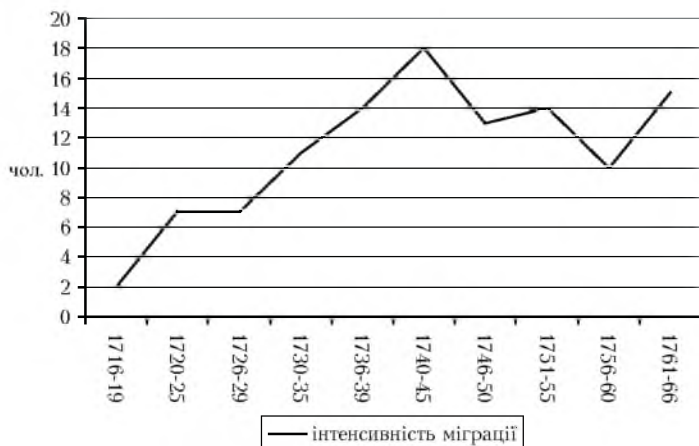
⁶⁹⁰ Нині місто Плевен у Болгарії.

⁶⁹¹ *Стороженко Н.* К истории нежинскихъ грековъ... – С. 541.

стантинов, були забудькуватими⁶⁹². Можливо, Петро потрапив до Ніжина малолітнім разом з батьками й тому не знав, у якому році це було. Однак, незважаючи на це, дані опису дозволяють розглянути перебіг міграції.

Малюнок 19

Інтенсивність міграції греків у 1716–1766 роках

Крива побудованого графіка (див. мал. 19) свідчить, що міграційний потік греків до Ніжина не переривався упродовж півстоліття до перепису. Я не буду стверджувати, що у 1716–29 рр. до міста прийшло менше чоловіків, ніж у подальші роки, адже крива показує число тих, хто залишився живим на час укладання опису. Тут важливішим є те, що міграції не припинялися весь час і грецька община поповнювалася неофітами. Максимум міграцій припав на 1740–45 і 1761–66 рр., тобто греки прибували й під час перепису⁶⁹³.

Із 502 осіб, вік яких указаний у джерелі, нараховано 304 чоловіків і 198 жінок. Чоловіки становили 60,6% грецької общини,

⁶⁹² ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 809зв.

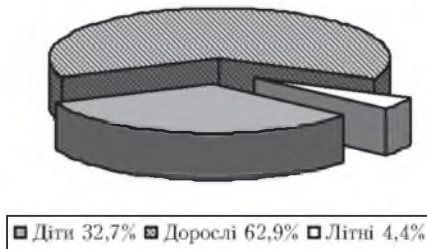
⁶⁹³ Були й такі, що жили в місті тимчасово. У відомості грецького братства від 1769 р. один з греків зазначив: «*часто приезжаю zde ради купечества [...] теперечж паки еду и опять приеду*». Див.: Савва В. Матеріали из архива Нежинскихъ греческихъ братства и магистрата. Выпуск первый. – Нежинъ, 1908. – С. 2.

жінки⁶⁹⁴ – 39,4%, показник коефіцієнта статевого співвідношення дорівнював 153,5, тобто частка чоловіків серед греків була набагато вища, ніж серед українського міщанства й козацтва, і переважала аналогічні показники міського купецтва.

За віковою структурою греки характеризуються відносно низькою часткою населення літнього віку – 4,4%. Відсоток дітей (32,7%) був помітно нижчим, ніж, наприклад, серед ніжинських міщан (*пор. мал. 11 і 20*). Причому в цій віковій категорії переважали дівчатка, їхня частка становить 50,6%, тоді як хлопчиків – 49,4%.

Малюнок 20

Вікова структура ніжинських греків (%)

Абсолютну більшість серед греків складали люди активного віку – 62,9%, їх частка була вищою, ніж серед ніжинських міщан чи козаків (*див. мал. 20*). У порівнянні з дітьми, у цій категорії населення спостерігається майже двократна перевага чоловіків – 65,2% проти 34,8% жінок. Імовірно, у зв'язку з такою різкою перевагою чоловіків у останніх виникали серйозні проблеми на шлюбному ринку⁶⁹⁵, а частина взагалі могла залишатися холостими. У осіб літнього віку перевага чоловіків ще більша, тут вони складали 77,3% супроти 22,7% жінок, а показник коефіцієнту статевого співвідношення досягнув рекордного значення 340.

⁶⁹⁴ Потрібно не забувати, що з жінками не все так просто, адже яка-небудь пересічна ніжинська козачка Агафія, вийшовши заміж за грека, ставала гречанкою, тобто її статус напряму був пов'язаний зі статусом чоловіка.

⁶⁹⁵ У зв'язку з цим мікрогрупа поповнювалася іноетнічним елементом, насамперед це стосується жінок, що потрібно враховувати при інтерпретації даних демографічного аналізу.

За даними таблиці необроблених даних (див. дод. 12) і формулою (1) обчислю загальний коефіцієнт народжуваності, при-
таманний ніжинським грекам:

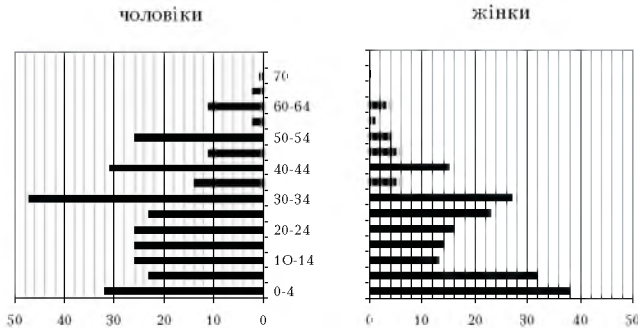
$$n \text{ греків} = \frac{(70 \times 1,61 + 55 \times 2,1) / 10}{502 \times 0,95} \times 1000 = 47,8\%.$$

За показником коефіцієнта, ніжинські греки перебували на рівні ніжинських міщан і козаків (в останніх показники становили 46% і 48,4% відповідно). Однак даний показник потребує уточнення: він розраховується в проміле, тобто в кількості подій на 1 тис. осіб населення, проте в грецькій громаді частка жінок дітородного віку була істотно нижчою, ніж серед міщан чи козаків цього міста, тому при однаковому загальному рівні народжуваності дружини греків мусили б народжувати більше.

Детальнішу інформацію про демографічні характеристики ніжинських греків дає статево-вікова піраміда (див. мал. 21). Її «некласичний» і незбалансований вигляд не можна пояснити малочисельністю досліджуваної мікрогрупи, оскільки її складають 502 особи.

Малюнок 21

Статево-вікова піраміда ніжинських греків

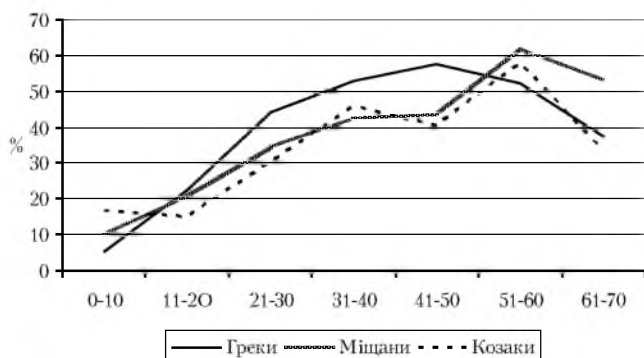

У двох молодших вікових групах спостерігається помітна перевага дівчаток. Оскільки важко припускати різну статеву мобільність дітей віком до 9 років, логічно припустити дію компенсаційних механізмів, коли превалювання дорослих чоловіків частково компенсувалося зростанням народжуваності дівчат або ж зростанням їх частки серед дітей, що вижили. У вікових гру-

пах 15–24 років привертає увагу значна перевага чоловіків, яка в цьому віці вже цілком може пояснюватися різною статевою мобільністю. У вікових групах, починаючи з 30 років, привертають увагу сплески чисельності населення віком 30–34, 40–44, 50–54, 60–64 роки. Таких значних округлень не спостерігалось в жодній з досліджуваних мною мікрогруп. Виходить, що греки округлювали вік більше (тобто знали його гірше) за ніжинських міщан чи козаків? Щоб спробувати дати відповідь на це питання, підрахую відсоток «ювілярів» окремо для ніжинських греків, міщан і козаків у різних вікових групах, результати підрахунків представлені на графіку (див. мал. 22).

Малюнок 22

Відсоток «ювілярів» серед греків, міщан та козаків Ніжина

Криві графіка свідчать, що греки віком 11–50 років більше округлювали свій вік, ніж міщани й козаки Ніжина, тому й зростання їхньої чисельності, відображені статево-віковою пірамідою, можна пояснити саме округленнями віку. Зауважу, що криві міщан і козаків схожі між собою, а підрахунок загальної частки ювілярів у цих мікрогрупах дає абсолютно однаковий результат – 27,5%. У греків загальна частка ювілярів була помітно вищою – 32,7%. Це означає, що серед козаків і міщан, як мінімум, 17–18 осіб зі ста неточно вказали свій вік, а серед греків таких осіб було 22–23. Тобто греки більше округлювали свій вік, а отже, і гірше знали його. Це видається доволі несподіваним, оскільки абсолютна більшість греків записані як купці, часто з великими на той час капіталами, а така торгівля, на мою думку, вимагала добрих

навиків лічби, до того ж лічби не десятками (круглими числами), а більш точної.

Міщани й козаки теж торгували, однак серед них менша частка осіб займалася торгівлею і обсяги її були менші. Вище вже говорилося про можливість прив'язки власного віку чи дати народження до пам'ятних, відомих загалу подій, за якими можна було встановити вік. Однак оскільки багато греків були мігрантами, то їхні пам'ятні події могли відбуватися десь у Янині, чи в Плевні, і вже в Ніжині укладачам опису вони були невідомі. Щодо мешканців Ніжина дату народження можна було уточнити, звернувшись до метричних книг міських церков, однак греки-мігранти такої можливості не мали.

За своєю віковою структурою ніжинські греки «порушували» закон Сундберга, оскільки частка «батьків» (осіб віком 15–49 років) серед них становила 56,1% проти 50%, встановлених за константу. Це є наслідком й свідченням відкритості мікрогрупи. За цим показником греки перевершували ніжинських козаків, міщан і купців (*пор. табл. 8, 13, 20, 23*), помітно поступаючись їм часткою дітей у населенні.

Таблиця 23

Вікова структура ніжинських греків за «поділом Сундберга»

Вікові групи населення		
діти (0–14)	«батьки» (15–49)	50 і старші
32,7%	56,3%	11,2%

Як видно, специфічна демографічна поведінка ніжинських греків сформувала відповідну статево-вікову структуру, відмінну від структури інших мікрогруп, що складала населення міста. Особливості поведінки повинні були впливати й на сімейний стан греків. За моїми підрахунками, більшість чоловіків активного віку (15–59 років) були холостими – 55,3%, у цьому відношенні вони істотно переважали ніжинських міщан і козаків, у яких частка холостяків коливалася в межах 31–32% (*див. табл. 24*). Значна кількість холостих була зумовлена притоком до Ніжина мігрантів-чоловіків, який порушив баланс між статями. Диспропорція між чоловіками й жінками та велика кількість нежонатих, очевидно, істотно підвищили вартість жінок на шлюбному ринку. Саме тому серед них нараховано лише 8,1% таких, що не перебували в шлюбі, тоді як заміжніми були 82,6%, що є рекордним

показником з-поміж усіх досліджених мною мікрогруп. Зауважу, що частка вдів серед грецьких жінок активного віку переважала частку незаміжніх, тому імовірно, ці вдови мали шанси на повторний шлюб.

Таблиця 24

Сімейний стан ніжинських греків активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
чоловіки	55,3%	41,7%	1,5%	1,5%	100%
жінки	8,1%	82,6%	8,8%	0,5%	100%

За даними таблиці необроблених даних (див. дод. 12) визначу коефіцієнти безшлюбності в різних вікових категоріях (див. табл. 25), скориставшись ними, можна визначити середній шлюбний вік для обох статей.

Таблиця 25

Коефіцієнти безшлюбності ніжинських греків

Стать	Вікові категорії									
	С10-14	С15-19	С20-24	С25-29	С30-34	С35-39	С40-44	С45-49	Всього	С50
чоловіки	1	1	0,88	0,82	0,53	0,42	0,19	0,09	4,95	0,21
жінки	1	0,57	0,06	0	0	0	0	0	1,63	0

Сумарний коефіцієнт безшлюбності ніжинських греків-чоловіків віком 10–49 років та коефіцієнт остаточної безшлюбності, поступалися лише церковнослужителям й істотно переважали аналогічні показники інших мікрогруп. У жінок навпаки – коефіцієнт остаточної безшлюбності дорівнює нулю, а сумарний коефіцієнт безшлюбності є низьким порівняно з показниками, обчисленими мною для ніжинських міщанок і козачок. За даними таблиці 25, усі гречанки у віці 25 років уже були одружені, на відміну від чоловіків, серед яких були холості у всіх вікових категоріях.

За моїми підрахунками, середній шлюбний вік ніжинських греків для чоловіків становив 30,6 років, для жінок – 18,2 років.

Це найвищий шлюбний вік для чоловіків і найнижчий для жінок з-поміж досліджуваних мікрогруп, відповідно і середня різниця у віці між подружжям була найвищою і становила 12,4 років. Формально, за середнім шлюбним віком чоловіків, ніжинським грекам був притаманний європейський тип шлюбності, зрештою, їхній шлюбний вік на 3 роки переважав дані, наведені Джоном Хайналом, як приклад для західноєвропейських міст другої половини XVIII ст.⁶⁹⁶ Однак високий середній шлюбний вік чоловіків-греків був зумовлений недостаткою жінок у межах мікрогрупи й високою часткою холостих чоловіків. При цьому шлюбний вік жінок, на відміну від чоловіків, навпаки був на 5–7 років нижчим, ніж у Західній Європі⁶⁹⁷, тому шлюбність ніжинських греків, на мою думку, не можна вважати цілком європейською.

Нестача жінок могла бути компенсована по-різному, зокрема грецький купець Дмитро Костантинів одружився в Адріанополі, звідки разом з дружиною прийшов до Ніжина в 1758 р. Знаючи вік подружжя на час опису (36 і 33 роки відповідно), нескладно обчислити, що вони прийшли до міста, коли Дмитру виповнилося 28, а його дружині 25 років⁶⁹⁸. Отож, Дмитро Костантинів одружився ще на батьківщині, однак більшість греків, за даними опису, приходили до міста нежонатими й шукали наречену вже там насамперед серед представниць своєї громади. Так, наприклад, учинив уродженець міста Яси Сандро Ніколаєв, який мігрував до Ніжина у віці 24 роки й одружився з дочкою ніжинського грека⁶⁹⁹. Однак в умовах обмеженого шлюбного ринку знайти наречену серед представниць своєї етнічної групи було важко, і тому в описі Ніжина зустрічаються випадки, коли греки-мігранти одружувалися з місцевими козачками чи міщанками.

Одну з таких історій можна спробувати відтворити за даними джерела. Її головний герой грек Афанасій Ризов народився 1721 р. в місті Янина 1735 р.; коли йому виповнилося 14 років, він прибув до Ніжина. На час проведення опису його дружині виповнилося 25 років (Афанасію – 45 років), а їхній старшій донь-

⁶⁹⁶ *Хаджнал Дж.* Європейський тип брачності... – С. 26–28.

⁶⁹⁷ *Там само.*

⁶⁹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 870зв.

⁶⁹⁹ Там само. – Арк. 858зв.

ці – 10 років, тобто донька була зачата, коли дружині Афанасія виповнилося 14 років. Враховуючи вік доньки, припускаю, що Афанасій Ризов одружився в 1754–55 рр., тобто приблизно через 20 років після приходу до міста, коли йому самому виповнилося 33–34 роки. З якихось причин, навіть проживши 20 років у місті, Афанасій не зміг знайти собі дружину в межах грецької громади й одружився на дочці міщанина, причому більше ніж удвічі молодшій за нього⁷⁰⁰.

Купець Кость Сидоренко, якому на час опису виповнилося 50 років, формально був одружений, однак його дружина залишалася в Македонії, звідки той прийшов 1756 р., тобто за 10 років до перепису. Невідомо, що завадило Костю забрати дружину до Ніжина, але однозначно це були не матеріальні проблеми, оскільки купець був *«в капіталі достаточен на 300 рублей»*. Звісно, це була невелика сума як на серйозного купця, однак за ніжинськими мірками вона була достатньо значною. Зокрема, хату в місті тоді можна було купити за 20–30 рублів⁷⁰¹.

Імовірно, укладання шлюбів з місцевим населенням для греків було ускладненим, адже вони були інакшою етнічною групою, а отже, і чужими для ніжинських міщан і козаків, а ті, у свою чергу, були чужими грекам. До того ж останні ще й були мігрантами, а це, за твердженням Наталі Яковенко, вважалося в ранньомодерну добу підозрілим⁷⁰². Однак греки таки змушені були брати наречених за межами своєї етнічної групи. Обставиною, що полегшувала толерування таких союзів, була, очевидно, приналежність до однієї конфесії – православ'я. Такі шлюби укладали навіть грецькі церковнослужителі, наприклад, паламар ніжинської грецької церкви Всіх святих Петро Парасковеев був одружений з дочкою ніжинською міщанина. Петро був греком, народженим у Ніжині, на час опису йому виповнилося 30 років, а його дружині – 27. Їхній найстаршій дитині (доньці) виповнилося 7 років, це означає, що під час укладання шлюбу Парасковееву і його дружині було щонайбільше 22 і 19 років відповідно⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Там само. – Арк. 863зв.

⁷⁰¹ Там само. – Арк. 712зв.–713.

⁷⁰² Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 118.

⁷⁰³ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 746зв.–747.

Шлюб з представницею іншої етнічної групи в даному випадку дозволив Петрові в молодому віці створити сім'ю, і якщо він і не знайшов наречену гречанку, то виграв конкуренцію на іншому сегменті шлюбного ринку Ніжина. Тут йдеться про толерування міжетнічних шлюбів уже в середовищі ніжинських міщан і козаків, іншими словами про те, чому останні віддавали своїх дочок за греків, коли в місті було й так достатньо женихів⁷⁰⁴. У цьому відношенні Ніжин бачиться особливим містом, оскільки там грецька громада була особливо чисельною і перебувала в місті тривалий час, тобто якщо греки й не були «своїми», то були «звичними» й «знайомими». Більшість греків були купцями й мали достаток, а також вплив у місті. Так у 1714–18 і 1727–50 рр. вїттами Ніжина були греки – батько й син Тернавіоти⁷⁰⁵.

Джерело вказує походження й етнічну приналежність насамперед греків-чоловіків, однак у ряді випадків таку інформацію маємо й стосовно їхніх дружин. Усього таких пар в описі Ніжина – 61, з них 44 випадки (72,1%) грек – гречанка, 16 випадків (26,2%) грек – ніжинська міщанка/козачка, 1 випадок (1,7%) грек – «полячка»⁷⁰⁶. Підрахунки свідчать, що міжетнічні шлюби були непоодинокі й посідали вагоме місце в шлюбній поведінці ніжинських греків.

Унікальною складовою соціальної структури Ніжина була грецька громада, яка відзначалася чисельністю й організованістю. Осіб, що її складала, об'єднувала передовсім етнічна приналежність. Більшість чоловіків-греків прийшли з підвладних Туреччині земель, причому основна маса з міст. Міграції були постійними й продовжувалися до моменту опису, а тому статевий баланс етнічної групи порушився на користь чоловіків, а віковий – на користь населення активного віку за рахунок зменшення чисельності дітей.

Дітей у греків народжувалося більше, а їхня смертність була меншою, порівняно з показниками інших міських мікроруп. Ви-

⁷⁰⁴ Про це йде мова вище.

⁷⁰⁵ Греки на українських теренах... – С. 57.

⁷⁰⁶ Вона могла бути родом з Правобережжя.

сокий рівень народжуваності досягався очевидно й рекордно високою шлюбністю жінок (починаючи з 25 років усі гречанки були одружені).

Натомість шлюбність греків-чоловіків була низькою, їхню перевагу на шлюбному ринку не могли компенсувати навіть між-етнічні шлюби, які набули в Ніжині помітного поширення. Тому середній шлюбний вік був високим і мав рекордне значення, а сумарний і остаточний коефіцієнти безшлюбності поступалися лише церковнослужителям. Імовірно, греки-чоловіки насамперед намагалися одружитися з гречанками, але останніх не вистачало на всіх, тому деякі чоловіки брали за дружин дочок ніжинських міщан і козаків.

За окремими демографічними характеристиками, греки були схожі на купців. Це закономірно, оскільки більшість греків теж були купцями. Однак були і відмінності, у цьому аспекті показовим є відсоток «ювілярів» і відчуття власного віку. Купці були єдиною мікрогрупою, у якій чітко не простежуються округлення віку, тоді як грекам вони були притаманні більше, ніж іншим мікрогрупам.

Маргінальні групи

Невід'ємною складовою соціуму середньовічного й ранньомодерного міста були злидарі, убогі, жебраки, злочинці та інші представники маргіналізованих груп. Їх породжували реалії міського життя або ж вони приходили з сіл у пошуках засобів до існування. Як писав з цього приводу Себастьян Мерсьє: «*Сільські суспільні покидьки стають міськими*»⁷⁰⁷. Згідно з сучасними дослідженнями, зубожіння, як результат несприятливих життєвих обставин, хвороб, каліцтва, у містах носило масовий характер⁷⁰⁸.

Наприклад, у Варшаві в кінці XVIII ст. злидарі були на вулицях, на площах, біля костьолів, це відмітили польські дослідники: «*всюди було їх повно*»⁷⁰⁹. Скупчення жебраків спричинило те, що на них почали дивитися, як на нероб, яких треба силою

⁷⁰⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 422.

⁷⁰⁸ Там само. – С. 300.

⁷⁰⁹ Warszawa w latach 1526 – 1795... – S. 289.

змусити до праці. На убогих організували облави, найбільш «урожайна» відбулася 2 листопада 1791 р., коли за один день відловили 400 жебраків, яких оглянув лікар, щоб відділити дійсно хворих від нероб і шахраїв⁷¹⁰. В українському суспільстві до убогих теж ставилися насторожено; на думку Наталі Яковенко, це нормальна реакція в умовах масового пауперизму. При цьому християнська мораль любові до ближнього проявлялася в поділі жебраків на «своїх» і «чужих»⁷¹¹.

Українські міста, як і європейські, вабили до себе вбогих, бездомних, жебраків. За даними 1764 р. їх, під виглядом богомілля до Києва приходило «*многое число*». Магістрат і поліцейська контора намагалися видворяти прибулих. Охороні дніпровського мосту й перевізникам наказувалося не пускати до Лаври й монастирів усіх бездомних, окрім калік і тих, що були приписані до богадільні⁷¹².

У наказі не випадково згадуються монастирі й Лавра, оскільки місцеві й прийшли жебраки збиралися насамперед біля церков. Церква відігравала велетенську роль у житті жебраків, і не лише тому, що під її стінами багаті богомольці й прихожани подавали гарну милостиню. Середньовічна християнська ідеологія, з одного боку, створила образ «христового бідняка», як посередника й заступника перед Богом⁷¹³, а з іншого – через органи опіки (лазарети, богадільні, приюти, шпиталі), намагалася допомогти хоча б частині убогих і знедолених. Уже в XVII ст. на території Гетьманщини з'явилася мережа шпиталів⁷¹⁴. За підрахунками Олександра Лазаревського, у семи полках Лівобережної України в 1740–47 рр. нараховувалося 589 таких установ для старців⁷¹⁵.

Звичайно, далеко не всі жебраки жили в шпиталях чи мали постійне місце проживання, до того ж, маргінальне населення

⁷¹⁰ Ibid. – S. 290.

⁷¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 117–119.

⁷¹² Андриевский А. Меры против умножения нищих и бродяг в Киеве в 1764 г. // КС. – 1893. – №9. – С. 450.

⁷¹³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... – Т.1. – С. 299.

⁷¹⁴ Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих // КС. – 1904. – №7–8. – С. 133–134.

⁷¹⁵ Лазаревский А. Сведения об украинских школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. – 1862. – май. – С. 87.

ототожнюється не тільки з жебракуванням. Так, польський історик Броніслав Геремек (Bronisław Geremek), у своїй праці «Люди маргінесу в середньовічному Парижі», окреслюючи коло маргіналів, відніс до них різні групи міського люду: злочинців, повій, жебраків, артистів, жонглерів, студентів⁷¹⁶. Звісно, навіть за наявності в місті Гетьманщини усі вони не могли бути відображені в Генеральному описі, який до того ж носив фіскальний характер, а злидарі здебільшого не мали майна й не сплачували податків. Проте джерело таки містить демографічну інформацію про частину міського жебрацтва.

Передовсім сюди можна віднести мешканців чотирнадцяти міських шпиталів Ніжина, Переяслава і Стародуба, яких джерело називає «нищце». Крім шпитальних, як «нищце» записані «школьники», тобто мешканці більшості церковних шкіл, які теж жили з милостині й «подаєння». Також документ згадує і старців, точніше «стариць». Відзначу, що в Румянцевському описі термін «старица»⁷¹⁷ завжди супроводжується вказівкою на специфічний спосіб заробітку на життя «а пропитание имеет с милостыни». Остання категорія осіб, яких віднесено до міського жебрацтва, була неоднорідна, її складали ті, що жили за рахунок милостині, але не названі в джерелі «нищцими» чи «старицами»⁷¹⁸.

На мою думку, ці чотири категорії міських злидарів не можна пов'язувати в одну мікрогрупу, оскільки природа їхнього жебрацтва була різною, так само як і демографічна поведінка. Тому їхні демографічні характеристики спробую дослідити окремо.

*«А пропитание имеют с милостыни»
(стариці та убогі)*

Стариць у описі міст зустрічаємо 7 осіб (2 в Ніжині і 5 у Переяславі). Наймолодшими з них були «умершаго мещанина нежинского Павла Лубянинова дочери старици девицы Ирина и

⁷¹⁶ Geremek B. Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu: XIV–XV wiek. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971.

⁷¹⁷ У словнику староукраїнської мови терміни «нищций», «старець» і «жебрак» ототожнюються. Див.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.2. – К., 1978. – С. 53.

⁷¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

Ефросинья», яким на момент перепису виповнилося відповідно 42 і 45 років. Вони були працездатного віку, здорові, але жили з милостині⁷¹⁹. Переяславська стариця, вдова посполитого Уляна Хомиха, якій виповнилося 50 років, жила разом з дітьми (семирічним сином і десятирічною донькою). З дозволу магістрату вони мешкали в коморі на магістратській землі й харчувалися з милостині. У джерелі не вказано, що вони сплачували за комору якісь гроші⁷²⁰.

Натомість, переяславська стариця вдова Уляна Брюховна (Брюхова?) жила у власному дворі, сплачувала за хагу річний податок такого ж розміру, як і решта жителів міста (1 рубль 2 коп.). Уляна мала кошти, необхідні для сплати податку, але як про неї сказано в джерелі, *«она вдова хлеба в год не сеет а питається с милостыни»*. Хліба вона не могла сіяти за віком (65 років) і станом здоров'я (по старості слаба). Однак милостині їй вистачало на прожиток і сплату податку⁷²¹. Такий же податок платила й стариця Ірина Іванова (70 років), що також мешкала у власному дворі⁷²². А от 53-річна стариця Агафія своєї хати не мала, через що й податку не платила й так само жила з подаяння⁷²³. Слепа стариця Тетяна (70 років) жила *«с позволения»* у дворі, що належав переяславській Троїцькій церкві, впродовж восьми років⁷²⁴.

Отож, усі ці стариці були різного віку, мали різний матеріальний рівень, різні долі. Імовірно, для ніжинських сестер Ірини й Єфросинії старцтво було пов'язано з тим, що сестри свого часу не вийшли заміж, тоді як в переяславській вдови Уляни – з удівством. Можна лише здогадуватися, які життєві перспективи на них чекали. У сестер була своя хата, тоді як в Уляни підросло двоє дітей. А в традиційному суспільстві матеріальне становище сім'ї могло змінюватися з віком дітей. Діти малі – сім'я бідна, підрастають – з'являються робочі руки й матеріальний рівень зростає.

⁷¹⁹ Там само. – Кн. 341. – Арк. 230зв.–231.

⁷²⁰ Там само. – Кн. 278. – Арк. 117зв.–118.

⁷²¹ Там само. – Арк. 18зв.

⁷²² Там само. – Арк. 80зв.– 81.

⁷²³ Там само. – Арк. 19зв.– 20.

⁷²⁴ Там само. – Арк. 90зв.– 91.

Наступна група жебраків теж була неоднорідна. До неї входять ті, що жили за рахунок милостині, але не названі в джерелі «*нищими*» чи «*старицями*». В описі трьох міст зустрічається 8 таких осіб разом з іншими членами домогосподарств (усього 21 особа). З цих восьми сім не могли працювати за станом здоров'я, зокрема через дряхлість, сліпоту, каліцтва тощо. Серед «*голів сім'ї*» здоровою була лише 50-річна вдова Марфа Паліцина, яка мешкала в Ніжині у власній хаті, й разом з десятирічним сином жила з милостині⁷²⁵.

Однак у решті випадків здоровими могли бути інші члени родин. Прикладом може бути сім'я ніжинського міщанина Якова Мазурського, який у свої 46 років був хворий на параліч. Здоровими були його 25-річна дружина, син 17-ти і дочка 11 років. Сім'я жила за рахунок милостині, яку просив Яків. Імовірно, дружина (до речі, з огляду на вік сина – друга) та син теж мали якийсь заробіток не зафіксований у джерелі⁷²⁶. Хоча джерело зафіксувало й таку родину, у котрій сліпий козак просив милостиню, а його здорова дружина працювала, наймаючись на тимчасові роботи⁷²⁷.

У Стародубі привертає увагу вдова Авдотья 60-ти років, дряхла, яка «*пропитание имеет с милостыни*» й мала ученицю Ганну віком 15-ти років, здорову⁷²⁸. Чому вдова могла навчати свою ученицю? Малоімовірно, що жебракуванню. Можливо, це був якийсь промисел, поширений серед удів, і Авдотья ним займалася, коли ще не була дряхлою. Наприклад, у Ніжині більшість удів, які не наймалися на чорну роботу, займалися шиттям «*рубашек*» чи пекли хліб, у Переяславі – продажем вина і торгівлею різним крамом.

«Въ оной школе школьники»

«*Нищими*», тобто жебраками, джерело називає й міських школярів, які проживали в школах при церквах. Там же прожи-

⁷²⁵ Там само. – Кн. 341. – Арк. 196зв.– 197.

⁷²⁶ Там само. – Арк. 210зв.– 211.

⁷²⁷ Там само. – Арк. 250зв.– 251.

⁷²⁸ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 234зв.– 335зв.

вали й дяки, причетники, псаломщики, паламарі, однак школярі чітко відділені від них позначенням «*нищие*» і вказівкою на спосіб, яким вони добували собі засоби до існування: «*a пропитание имеют с милостыни добрыхотных дателей*». Очевидно, школярам і справді жилося не занадто ситно, про що вони з гумором писали в одній з інтермедій XVIII ст.:

Довольствуем же зело, что и хлеба ни куса,
Все, ходячи по школе, справляем труса⁷²⁹.

Усього в чистовиках опису трьох міст згадано 10 шкіл, однак школярі значаться не в кожній з них. Наприклад, у Ніжині джерело фіксує дві школи, в одній з них жив дячок і 5 псаломщиків⁷³⁰, а в іншій – 4 причетники⁷³¹, однак школярів у цих школах не записано. У двох школах Переяслава теж жили лише церковнослужителі⁷³², один «*школьник*» записаний у школі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Вік школяра джерело не зазначає, однак є вказівка, що той живе при церкві 20 років, тобто хлопець однозначно був старший за 20 років⁷³³.

⁷²⁹ Грицай М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К., 1974. – С. 134.

⁷³⁰ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39. – Арк. 105зв.

⁷³¹ Там само. – Арк. 42зв.–43.

⁷³² Наприклад, у школі при церкві святителя Миколи жив дячок Яков Ємельянов (37 років) уродженець одного з сіл Трахтемирівської сотні, звання козачого разом з дружиною Марією (31 рік) та тещею Агафією. Теща займалася перепродажем горщиків в одній з переяславських комор, а дячок Яків «*с той должности питається*». Примітно, що за вказівкою джерела, Яків знаходиться при церкві 14 років, тобто з 23-річного віку. Див.: Там само. – Кн. 278. – Арк. 90зв.–91; 157зв.–158.

⁷³³ Там само. – Арк. 10зв.–11. Ці факти щодо відсутності школярів у школах Переяслава ще раз підтверджують оманливість оперуванням числом шкіл в Гетьманщині, а тим паче підрахунком їхнього числа на «душу населення». Якщо в історичній науці міф про загальну народну освіту таки серйозно підважено (див.: Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // КА. – Вип. 7. – К., 2009. – С. 73–86), то в історії педагогіки він шириться і набуває барокової пишності. Чого варта, наприклад, тема майбутньої дисертації на кшталт: «Вплив освітньої діяльності Церкви на національну свідомість народних мас Полтавщини в кінці XVII–XVIII ст.»! Розлогі сентенції про мудрих дяків, методичне забезпечення,

У кожній з шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, проживали школярі. Це були 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них були віком 14–17 років, найбільше було 14-річних (3 хлопці). Більшість школярів жили при школі церкви Петра і Павла. Про саму школу в описі читаємо «*школа деревянная с сеньми и чуланом*». Документ свідчить, що там мешкали 5 хлопців віком 9–17 років⁷³⁴. Школярі могли бути вихідцями з різних місць і представниками різних станів. Наприклад, 14-річний Іван – школяр школи при церкві Сходження Святого Духу, був сином стародубського міщанина, а його 15-річний сусід по школі Тимофій – син паламаря одного з сіл полку⁷³⁵. Школярів об'єднувала назва «*нищие*» і те, що вони жили з милостині, однак вони не були жебраками в традиційному (класичному) сенсі⁷³⁶.

Загальновідомою історією про долю школяра є автобіографія священника Іллі Турчиновського. Він був сином березанського сотника, тобто походив із заможної родини. При березанській церкві опанував граматику, а у віці 15 років «*оставля отца и матку*» пішов «*по школамъ волочитись*», де вивчився співу. Ілля мандрував без грошей і постійних занять, за короткий час був дворовим писарем, навчав дітей грамоті, був помічником ігумена монастиря, півчим, регентом. У віці 23 років повернувся додому, одружився і був висвячений на священника⁷³⁷.

Тобто школярі навчалися грамоті й були одним із джерел поповнення кола церковнослужителів, оскільки в майбутньому могли стати причетниками, псаломниками, паламарями, дяками. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують

підручники і чудову наочність поєднуються з тезами про нездоланий погляд народу до знань. У такому разі той хлопець, що прожив (а педагоги написали б, що провчився) у школі при церкві Успіння 20 років, міг би легко заткнути за пояс усіх французьких енциклопедистів разом узятих.

⁷³⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 203зв.–204.

⁷³⁵ Там само. – Арк. 442зв.–443.

⁷³⁶ На школярів могли дивитися скоріше як на гультаїв: при наборі до голштинських полків у травні 1762 р. рекрутів вибирали зі «*школяров и разных бродящих*»: Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // КС. – 1892. – №9. – С. 304.

⁷³⁷ Автобіографія Іллі Турчиновського... – С. 552–557.

дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки й переростки, які одночасно співали на крилосі⁷³⁸. Вони планували сподобатись місцевій громаді й стати церковнослужителями. Саме так сталося з Іллею Турчиновським, при цьому останнього вочевидь спонукав до шкільництва батько, який повернувся додому після тривалої відсутності і добряче відлущував Іллю за погане ведення господарства⁷³⁹. Тобто до шкіл могли потрапляти не лише злидні, а й хлопці з матеріально забезпечених родин, які не мали здібностей і бажання продовжувати родинну справу. У цьому сенсі природа жебракування школярів істотно відрізнялася від жебрацтва мешканців шпиталів⁷⁴⁰.

⁷³⁸ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 441. Про освітні стратегії тогочасних школярів та інші аспекти шкільництва див. розвідки Максима Яременка: *Яременко М.* Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–220; *Його ж.* Ціна дяківської науки. // КА. – Вип. 8. – К., 2010. – С. 122–138.

⁷³⁹ Автобіографія Іллі Турчиновського... – С. 552–557.

⁷⁴⁰ Справа про крадіжку речей, що розглядалася Воронізькою сотенною канцелярією Ніжинського полку (1717 р.), зафіксувала розповідь про долю «студента» Олександра Ластовського. Ця розповідь є доволі показовою щодо тогочасної школи, школярів, характеру їхнього жебракування, способу життя, мобільності тощо.

Олександр розповів, що свого батька (шляхтича з Правобережжя) залишив з 10 років назад, з іншими шістьма студентами забив у «*Польше*» жида. Боячись покарання, вони пішли до шведського війська, причому сам Олександр до генерала «*Левенгофа пристав за хлопця*», далі потрапив у полон, був відправлений у Москву, звідки Феофан Прокопович відпросив його, відвіз до Києва де «*залъцилъ до школъ тамошнихъ. Въ которыхъ черезъ три лѣта учивъшися, ходивъ на вакаціи по розныхъ городахъ...*». А цього року прийшовши на вакацію до Воронежа жив «*въ школъ Троесвяцкой перше три недѣли*». Там Ластовський поскаржився «*виростку школьному*» Івану, що не має сорочки, і запитав, де її взяти, Іван відповів, що нічого журитися сорочками, бо, мовляв, у саду сотника Холодовича вкрав чимало полотна і ниток. Олександр спочатку не послідував прикладу Івана, а пішов в інші міста для прошення милостині і цим «*бавился недѣли ис пять*». Потім Ластовський знову повернувся до школи, а вночі поліз у двір Холодовича, де обікрав його гостю Александриху. З нагробаним хлопець прийшов до школи, там сів рахувати

«В шпиталѣ нищие»

Шпитальне жебрацтво було найчисленнішою й, з точки зору демографії, відносно однорідною мікрогрупою, яка найбільше відповідала класичним уявленням про жебраків. Тому демографічні характеристики цієї мікрогрупи спробую вивчити докладніше. За даними Румянцевського опису, у 14-ти шпиталях Ніжина, Переяслава і Стародуба проживало 138 осіб, тобто в середньому по 10 чоловік. Найменше – 4 особи, зафіксовано у шпиталі Воскресенської церкви міста Переяслава⁷⁴¹, найбільше – 27 осіб у ніжинському шпиталі⁷⁴².

Хто були ці мешканці? Петро Єфименко на це питання свого часу відповів так:

Обитателями шпиталей, по крайней мере мелких, сельских были главным образом нищие и увечные старики, преимущественно слепые⁷⁴³.

Інший дослідник другої половини ХІХ ст. Іван Прижов, навпаки, вважав, що в міських богадільнях і шпиталях проживали випадкові люди, дармоїди й шахраї. На його думку, через обмежену кількість місць до шпиталю можна було потрапити здебільшого випадково, через протекцію чи допомогу, а таку протекцію простіше знайти молодшому й здоровішому⁷⁴⁴. Велику кількість

гроші, причому прямо при дякові, на запитання останнього про походження цінностей, Ластовський відповів, що зібрав на вакаціях (докл. див.: Ділова і народно-розмовна мова ХVІІІ ст... – №32. – С. 90–94.).

⁷⁴¹ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 159зв.–160.

⁷⁴² Там само. – Кн. 39. – Арк. 100–105зв.

⁷⁴³ *Єфименко П.* Шпитали в Малороссии // КС. – 1883. – №4. – С. 722. Про шпиталі також див.: *Василенко В.* По вопросу о призрѣніи слѣпыхъ и всякихъ нищихъ. // КС. – 1904. – №7–8. – С. 131–151.

⁷⁴⁴ *Прижов И.* Нищие на Святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России. – М., 1862. – С. 67, 95–97. У Москві в 1765 р. у відомостях богадільень значилося 1972 чоловіки, з них, після «разбору» відповідної комісії, 950 були визнані «здоровыми, крепкими, пропитась себя могутими». Див.: ПСЗРИ. – Т.ХVІІ. – С. 59–63.

шахраїв серед жебраків і юродивих відзначали й інші історики XIX ст.⁷⁴⁵

Опосередковані вказівки про можливе шахрайство зустрічаються в описі Стародуба⁷⁴⁶. Там значиться двір «*направленной в шпиталь Рождества Богородицы Анны Лукьяновой*», де у двох хатах з найму жили дві сім'ї (4 і 6 осіб відповідно). У записі увагу привертають два моменти: власницею виступала мешканка шпиталю, а її хати здавалися в найм (тоді постає питання, кому йшли кошти: Ганні, церкві Різдва Богородиці чи магістрату); і другий – «*направленной в шпиталь*», однак джерело не зазначає, хто її міг туди направити⁷⁴⁷. Серед жильців вказаного шпиталю є тільки одна Ганна Лук'янова – віком 50 років, сліпа. Ймовірно, насамперед саме сліпота, а не бідність стала приводом для потрапляння до шпиталю.

Випадок Ганни не є винятком, у тому ж Стародубі був двір «*нищего записанного в шпиталь Демьяна* (прізвище незрозуміло – І.С.) *в коім живут с найму*». У стародубських шпиталях, за даними перепису, було два Дем'яни, обидва сліпі віком 35 і 45 років⁷⁴⁸. Припущення, що Ганна й Дем'ян потрапили до шпиталю через сліпоту, видається вірогідним, але при цьому вони повинні були отримувати в шпиталі якийсь догляд та допомогу⁷⁴⁹. Хто її

⁷⁴⁵ Пыляев М. Старое житье. Очерки и рассказы о бывших в прошедшее время обрядах и порядках в устроитве домашней и общественной жизни. – Смоленск, 2006. – С. 315–414.

⁷⁴⁶ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

⁷⁴⁷ Наприклад, на поч. XIX ст. направлення до шпиталю міг дати городничий. Так, у записці гадяцького городничого до попечителя богадільні (1813 р.) йшлося про вдову Марію Середу, яка «*лишившаяся от болезни ног немеея в себя родственников котория бы могли по бедности ее пропитанием и одеянием до смерти содержать находится без призрения*». Тому городничий просив «*причислить к прочим богоделникам и содержать пропитанием и одеянием понадлежащему*». Див.: ДАПО. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4. У цей же час відомі випадки коли престарілих підданих відправляли до шпиталів їхні власники: ДАПО. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4–5.

⁷⁴⁸ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

⁷⁴⁹ У шпиталі в містечку Боромля, за дослідженнями Миколи Сумцова, для немічних хворих милостиню збирав староста (див.: Сумцовъ Н. Шпиталь в м. Боромле // КС. – 1883. – №9/10. – С. 310.). Окремі

міг надати? Таку допомогу могли надавати інші шпитальні, однак вони були такі ж сліпі й немічні, як Ганна та Дем'ян, а людям зі сторони потрібно було платити.

Не повністю зрозумілим є майновий аспект. Ганна й Дем'ян значилися власниками дворів, де з найму проживали люди, але самі вони при цьому перебували в шпиталі. Можливо, приймаючи жебраків до шпиталю, церква перебирала на себе якісь права на їхнє майно (наприклад, право на успадкування) та отримувала доходи від здачі дворів у найм, а вже з частини цих доходів утримували жебраків.

Але в такому разі, що отримували Ганна і Дем'ян, які при цьому навіть харчі діставали не від церкви, а з милостині «*доброхотных дателей*»? Чи могли вони продати двори з хатами і вже з власними грошима записатися до шпиталю? Або самим здавати хати за догляд і харчі? Імовірно, запис до шпиталю давав юридичний статус «*нищего*» з відповідними пільгами. Петро Єфименко писав, що шпитальні жебраки були звільнені від постою й у кінці XVIII ст. навколо цього відбувалися масові зловживання⁷⁵⁰. Отже, Анна і Дем'ян могли записатися до шпиталів з меркантильних міркувань, щоб уникнути постою, а самі, можливо, навіть і не жили там.

Однак це одна з можливих версій, тому повернусь до цитованої вище тези Єфименка, з якої можна виділити три ключові характеристики, котрим повинні відповідати мешканці шпиталів: «*нищие*», «*увечные*» (тобто скалічені), «*старики*» (особи літнього віку). За тлумачним словником Володимира Даля: «*Нищій – до крайности бедный, убогий, неимуцій, скудный; побирающийся, живущий Христовымъ именем, питающийся подаяніем, ходяцій по миру, просяцій милостыни*»⁷⁵¹. За поданим визначенням, термін характеризує як матеріальне становище людини, так і спосіб заробітку на життя. При цьому шпитальні жебраки, на відміну

шпиталі могли мати постійне джерело прибутків, так, універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 1718 р. новоутвореній глухівській богадільні було надано присілок і частину прибутків з млина на р. Есмань: *Л. А. Историческия мелочи. // КС. – 1894. – №6. – С. 535–539.*

⁷⁵⁰ *Ефименко П. Ук. соч. – С. 709–727.*

⁷⁵¹ *Даль В. Толковый словарь... – Т.2. – С. 548.*

від «нешпитальних» (чужих), вважалися в місті «своїми», вони виконували послуги для церкви, доглядали цвинтарі, за це їм не відмовляли у милостині⁷⁵².

У переписі кожного шпиталю укладачі Румянцевського опису зробили чітку вказівку: «в нем нищие»⁷⁵³, інший запис свідчить про джерело доходів: «а пропитание имеют с милостыни доброхотных дателей»⁷⁵⁴. Дві інші, виділені мною, характеристики визначають вік і стан здоров'я.

Спробую дослідити статево-вікову структуру шпитально-го жебрацтва й з цією метою розподілю шпитальних жебраків на великі вікові групи (див. табл. 26). З таблиці видно, що мікросоціум шпитальних жебраків був демографічно старшим, ніж інші мікрогрупи міського населення, однак вікова структура жебраків не відповідає традиційним уявленням про них, як про старих людей. Літніх осіб серед них було менше третини, і навпаки, спостерігається абсолютна перевага осіб працездатного віку (підкреслення моє – І.С.). Помітну частку жителів шпиталів становили діти – 11,1 %. Віковий розподіл чоловіків і жінок має свої особливості, зокрема, серед жінок знаходимо більше осіб активного віку, серед чоловіків – дітей і літніх (див. табл. 26). Зазначу, що, за моїми підрахунками, серед мешканців шпиталів жінок було вдвічі більше, ніж чоловіків (66,7 % і 33,3 % відповідно). Це можна пояснити тим, що жінки з ряду причин частіше ставали на стежку жебрацтва⁷⁵⁵ або ж їм було простіше потрапити до шпиталів, однак кожне з припущень не виключає інше.

Оскільки представлена вище таблиця подає загальну характеристику статево-вікового складу міських шпиталів, звернусь

⁷⁵² Гаєрилов М. Уцелевшая старина // КС. – 1883. – №8. – С. 758–758.

Послуги часом могли бути доволі несподіваними, так у 1742 р. піп Юсиф Данилов (м-ко Срібне Прилуцького полку), щоб сховати вагітну від нього наймичку Приську, вислав її з двору разом «зъ дѣдомъ шпиллнимъ, зовемимъ Петромъ». Подумавши, що дівку і діда піших можуть наздогнати «онъ возомъ придав ей хлопца школьного Гаєрилца». Див.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст... – №105. – С. 300–301.

⁷⁵³ ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 296зв.

⁷⁵⁴ Там само. – Арк. 447.

⁷⁵⁵ Звичаї і правові норми тогочасного суспільства насамперед охороняли чоловіка, жінка була більш беззахисною.

Таблиця 26

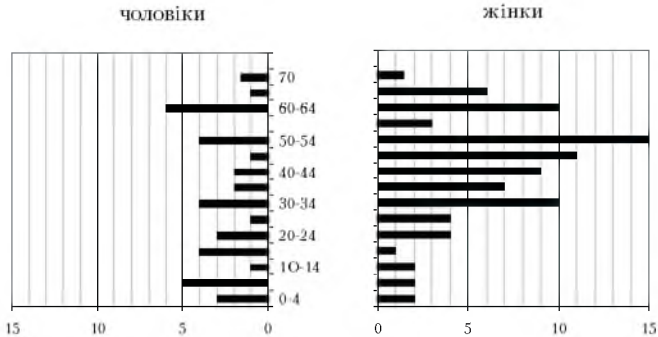
Розподіл населення шпиталів за великими віковими групами

Вікова група	0–14	15–59	60 і старші
чоловіки	20 %	46,7 %	33,3 %
жінки	6,5 %	68,8 %	24,7 %
насел. загалом	11,1 %	60,8 %	28,1 %

до побудови «статеві-вікової піраміди» (див. мал. 23). За своєю статеві-віковою структурою мікросоціум шпитальних жебраків кардинально відрізнявся від міського соціуму й окремих його мікрогруп. Характерною рисою піраміди є те, що вона не звужується від основи до вершини, а в жіночій половині навпаки розширюється у верхній частині. Це означає, що чисельність і вікова структура жебрацтва визначалася насамперед не природними процесами народжуваності/смертності, а поповненням даної мікрогрупи вихідцями з інших мікрогруп.

Малюнок 23

Статеві-вікова піраміда шпитальних жебраків

У підніжжі піраміди представлені діти, які могли бути сиротами, підкидьками, дітьми жебраків. У зв'язку з цим Іван Прижов писав про «виробництво» дітей-жебраків, викликане попитом на них. Дорослі крали дітей, збирали сиріт, наймали, брали в оренду⁷⁵⁶. На мою думку, усі варіанти могли мати місце, але звертаю увагу на те, що 49% шпитальних жінок були репродуктивного віку (15–49 років)⁷⁵⁷, а отже, могли народжувати самі.

⁷⁵⁶ Прижов І. Ук. соч. – С. 56–57.

⁷⁵⁷ ДЭС. – С. 370.

З іншого боку, на рівень народжуваності в міських злидарів негативно впливали такі чинники, як погане харчування, хвороби, каліцтва, можливо, нерегулярне статеве життя тощо.

У дитячій віковій категорії нерівномірним є як віковий, так і статевий розподіл: дівчаток менше, ніж хлопчиків, а у віковій групі 5–9 років простежується двократна різниця, причому дана вікова група є другою за чисельністю в чоловіків (*див. мал. 23*). Статеву диспропорцію можна пояснити недообліком дівчат⁷⁵⁸, «виробництво» жебраків, описане Іваном Прижовим, якщо мало місця⁷⁵⁹, теж могло впливати на статеве співвідношення, оскільки дітям певної статі могла надаватися перевага.

Серед активного населення (14–59 років) в чоловіків привертають увагу вікові групи 15–19, 30–34, 50–54 років, на кожному з яких доводиться по 9% чоловічого населення. Вони поповнили лави жебраків не за віком, а з якихось інших причин: хвороби, каліцтва тощо. Привертає увагу традиційна концентрація чоловіків у вікових групах, що містять «круглі дати» (*див. мал. 23*).

У жінок виділяються вікові групи 30–34, 45–49 і 50–54 років. Вони є найчисельнішими, на ці три групи припадає аж 39% жіночого населення шпиталів. Імовірно, до шпиталю цих жінок привели дві причини: хвороби й вдівство. Серед шпитальних жінок активного віку вдовами записані 28%, вдівство решти могло й не вказуватися при переписі. Найбільше вдів нараховується серед жінок віком 45–49 років.

Серед літніх осіб обох статей привертає увагу вікова група 60–64 роки, у чоловіків вона найчисельніша. Це, швидше за все, зумовлено округленнями віку при переписі. Чисельність наступних двох вікових груп різко скорочується внаслідок природної смертності. Жебраків цієї вікової категорії привели до шпиталю старість і неміч.

Наступна характеристика, виділена вище, – «увечные», визначає стан здоров'я мешканців шпиталів. Рум'янцевський опис визначає стан здоров'я кожного мешканця шпиталю. Навпроти

⁷⁵⁸ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 116.

⁷⁵⁹ Щодо такого цілеспрямованого «виробництва» є серйозні сумніви, адже враховуючи рівень смертності, мобільність населення, ставлення до дітей, лави дітей-жебраків цілком могли впорядковуватися й «природним» шляхом.

здорових у окремій графі стоїть запис – «здоров»⁷⁶⁰, навпроти хворих – указано їхню хворобу.

Здебільшого переписувачі просто констатували старість: «*дряхла*», факт хвороби: «*болна*»⁷⁶¹, симптоми чи наслідки: «*главой болен*»⁷⁶², «*внутреннюю болезнью одержим*», «*безумен*»⁷⁶³, «*сліпа*»⁷⁶⁴, «*глуха*»⁷⁶⁵. Особи, що мали фізичні вади, позначені терміном «*калека*», або ж вказуються самі вади: «*без руки*»⁷⁶⁶, «*хром*»⁷⁶⁷.

Аналіз стану здоров'я мікрогрупи (див. табл. 27) свідчить, що більшість дітей були здоровими. У віковій категорії 0–4 роки немає жодного хворого, отже, у жебраків народжувалися здорові діти⁷⁶⁸, або ж вроджені хвороби проявлялися пізніше. Крім того, потрібно враховувати те, що хвороби записувалися зі слів хворих, тому їх діагностика в малолітніх дітей була ускладнена. Але і в наступній віковій категорії (5–9 років) знаходжу шість здорових дітей і одного хворого хлопчика. Хворобу дев'ятирічного Андрія визначити неможливо, оскільки в описі зазначено «*хвораєт всем*»⁷⁶⁹. Серед дітей віком 10–14 років один здоровий хлопець і дві скалічені дівчини. Одна з них «*увечная*»⁷⁷⁰, інша, тринадцятирічна Мотрона, – «*хрома*»⁷⁷¹, вони могли стати жертвами свідомого каліцтва, нещасного випадку чи страждати на вроджені недуги.

Серед чоловіків активного віку ситуація кардинально відмінна. Там значиться лише один здоровий, а решта – хворі. З 20-ти хворих у цій віковій групі 13 осіб страждали на сліпоту чи

⁷⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 158зв.

⁷⁶¹ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 238зв.

⁷⁶² Там само. – Арк. 256зв.

⁷⁶³ Там само. – Кн. 39. – Арк. 105зв.

⁷⁶⁴ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 483зв.

⁷⁶⁵ Там само. – Кн. 39. – Арк. 105зв.

⁷⁶⁶ Там само. – Арк. 105зв.

⁷⁶⁷ Там само. – Кн. 148а. – Арк. 169зв.

⁷⁶⁸ Ці діти могли бути народжені й до приходу в шпиталь, у якому вони записані на момент перепису, тож, не відомо, чи жебрали їхні батьки на момент народження.

⁷⁶⁹ Там само. – Арк. 92зв.

⁷⁷⁰ Там само. – Арк. 95зв.

⁷⁷¹ Там само. – Арк. 446зв.

**Співвідношення хворих і здорових у різних
статеві-вікових групах шпитального жебрацтва**

Вік		Загалом	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70
чол.	здор	9	3	4	1	1											
	хвор	36		1		3	3	1	4	2	2	1	4		6	1	8
жін.	здор	13	2	2				1			2	2	2	1		1	
	хвор	80			2	1	4	3	10	7	7	9	13	2	10	6	7
Разом	здор	22	5	6	1	1		1			2	2	2	1		1	
	хвор	116		1	2	4	7	4	14	9	9	10	17	2	16	7	15

хвороби очей. Причому, сліпими були всі чоловіки віком 25–49 років, серед осіб віком 15–19 і 50–54 років сліпий один, у решти констатується безумство, лихоманка, каліцтво тощо. У жінок цієї категорії основними хворобами теж були сліпота й захворювання очей (28 випадків). Вік більшості сліпих жінок – 30–39 і 50–54 років. На відміну від чоловіків, поміж жінок активного віку значиться вісім здорових осіб. Ці жінки були заміжні й проживали в шпиталях разом зі своїми немічними чоловіками. Наприклад, у шпиталі при церкві пророка Іллі в Стародубі мешкали дві такі пари: Петро Омелянов (50 р.) з дружиною (40 р.), та Авдот Петров (70 р.) з дружиною (47 р.). Обидва чоловіки записані як «дряхлі»⁷⁷².

Жебраки літнього віку були хворі всі, за винятком однієї жінки. Відсоток сліпих серед них дещо менший (17 з 38-ми хворих), одинадцять осіб були немічні за старістю, про них в Румянцевському описі записано: «дряхл», «по старости слаб», «слаба». Загалом, серед мешканців шпиталів найпоширенішими захворюваннями були хвороби очей – 57 випадків з 116 (49%), на них страждали 40% мешканців шпиталів. У той час сліпота

⁷⁷² Там само. – Арк. 483зв.

здебільшого була наслідком таких інфекційних захворювань, як сифіліс, кір, вітряна віспа⁷⁷³. У XVIII–XIX ст. сліпоту могла викликати холера. Так, відомий кобзар Петро Герасько (друга пол. XIX ст.) в дитинстві осліп від холери, і батько послав його навчатися кобзарському мистецтву⁷⁷⁴. Герасько не поповнив лави жебрацтва, бо батько своєчасно потурбувався про його майбутнє.

Доктор медицини Самуїл Гмелін, подорожуючи Гетьманщиною в 1760-х рр., відмічав велике поширення сифілісу, який часто не лікувався нічим, а якщо й лікувався, то, в кращому випадку, сумішшю ртуті з горілкою⁷⁷⁵. Хвороба передавалася від хворих батьків до дітей⁷⁷⁶. Вірогідно, що велика частка сліпих серед осіб активного віку, порівняно з особами літнього віку, зумовлена, зокрема, й особливостями розповсюдження та перебігу названих вище хвороб. Частина хворих на сифіліс могла не дожити до похилого віку, а на тих, хто його досягнув, хвороба накладала свій відбиток. Можливо, так сталося з мешканкою шпиталю Воскресенської церкви (Переяслав) вдовою Мотроною Захарівною (70 років). Про стан її здоров'я відмічено: «носа нет»⁷⁷⁷. Наступними за чисельністю йдуть вікові хвороби: «дряхл», «по старости слаб», «слаба» (17 випадків), потім хвороби ніг (11 випадків) і каліцтва (5 випадків).

Особливості даної мікрогрупи й інформація про неї в джерелі не дозволяють обчислити коефіцієнти народжуваності, шлюбності й середній шлюбний вік. Причиною цього є те, що походження частини дітей не вказане, і вони могли бути народжені не жебраками, а поповнили лави жебрацтва, ставши сиротами

⁷⁷³ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 149.

⁷⁷⁴ Малинка А. Кобзарь Петро Гарасько и лирник Максим Прыщенко // КС. – 1893. – №9. – С. 441.

⁷⁷⁵ Зрозуміло, що таке лікування могло лише зашкодити, у цьому контексті показовим є 10-й пункт уставу київського цирюльничого цеху від 1767 р., де визначалася сфера компетенції цеху: «брить, пускати кров, а особливо в вирванія зуба и излечении французской болезни» (див.: П. М. Устав киевскаго цирюльническаго цеха... – С. 470–476.).

⁷⁷⁶ Оспопрививаніе до Дженнера и лечение ртутью в старой Малороссии // КС. – 1895. – №10. – С. 5.

⁷⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 159зв.

чи з якихось інших причин. Сімейний стан жебраків у багатьох випадках теж не вказаний, однак можна констатувати повну безшлюбність осіб віком до 24 років включно. Серед жебраків 25 років і старших (тобто всіх інших) 3,5% не були в шлюбі, 27% перебували в шлюбі на момент укладання опису, 27% записані вдовами чи вдівцями (тобто перебували в шлюбі раніше). Щодо 42,5% мешканців шпиталів старших за 24 роки в джерелі немає ніякої вказівки, крім імені, віку та стану здоров'я.

Родинні зв'язки жебраків відображені повніше. Усі записані сім'ї були нуклеарними (простими). У шпиталях мешкало 12 повних сімей (чоловік і дружина), з яких у трьох сім'ях було по одній дитині, а в одній – двоє дітей. Це була сім'я старців, що мешкала в богадільні Богоявленської церкви. Тридцятирічний Прокіп Єлістрат (Єлістратов) значиться сліпим, його дружині було 29 років, і вона записана як здорова. Здоровими були й два їхні сини 7-ми та 2-х років. Загалом 21% жебраків жили в повних сім'ях. Крім повних, перепис фіксує й неповні родини: 8 випадків – мати з дитиною, два випадки – чоловіки з дітьми (один з таких жебраків мав двох дітей). Членами неповних сімей були 15% жебраків. Іншим прикладом родинних стосунків серед шпитального жебрацтва були випадки спільного проживання брата і сестри чи двох братів. Загалом 56 жебраків мали в шпиталі близьку рідню чи сім'ю (це 41% шпитальних жебраків).

Питання станової приналежності жебраків теж певним чином висвітлене в джерелі. В описах Переяслава й Стародуба є такі дані про 25 осіб. З них у Стародубі було 8 міщан, 3 жебрака «*мужичого*» звання і дві особи, належні до козацького стану⁷⁷⁸. У Переяславі серед жебраків не значиться жодного міщанина, а записано 6 козаків і 6 посполитих⁷⁷⁹.

У описах цих же міст надані вказівки щодо місця народження 27 шпитальних жебраків. У Стародубі вісім із тринадцяти були уродженцями міста, решта п'ять – вихідцями з сіл полку. Усі місцеві жебраки були міщанами⁷⁸⁰. У Переяславі місцевими були 6 жебраків із 14, ще три походили з полку, чотири були ви-

⁷⁷⁸ Там само. – Кн. 148а.

⁷⁷⁹ Там само. – Кн. 278.

⁷⁸⁰ Там само. – Кн. 148а.

хідцями з інших полків Гетьманщини, родом з міста Білгорода була вдова Параска, посполита володіння князя Івана Львова⁷⁸¹. Щодо мігрантів у джерелі немає дати їх приходу до міст. До Переяслава чи Стародуба вони могли потрапити як у дитинстві, так і безпосередньо перед проведенням опису. У цій же площині постає питання щодо всіх мешканців шпиталів. Чи було населення шпиталів постійним, або протягом якого проміжку часу жебраки могли залишатися в шпиталі? У джерелі є такі відомості про мешканців переяславських шпиталів Воскресенської церкви й церкви святого Миколи (усього 10 чоловік). Термін перебування в шпиталі зафіксований на лицевій частині аркуша наступною формулою: «*а живут в означеном шпитале Воскресенском Кононов 1, Иосифовна 1, Захариевна 6 года*»⁷⁸².

Найдовший термін проживання, зафіксований у джерелі, становить 10 років. Саме стільки жила в шпиталі церкви святого Миколи сліпа вдова Єфросинія, якій на час перепису виповнилося 49 років, з нею жив і її тринадцятирічний син. Тобто до шпиталю жінка потрапила у віці 39-ти років з трирічним сином. У тому ж шпиталі 7 років жила сліпа Пелагея Леонтьєва віком 48 років. У шпиталі Воскресенської церкви 6 років жила вдова Мотрона віком 70 років, 4 роки жили в шпиталі церкви святого Миколи Кіндрат Романенко з дружиною Євдокією (їм на час перепису виповнилося 61 і 56 років відповідно, Кіндрат був слабким за старістю, а Євдокія здорова). Сліпа вдова Єфросинія віком 39 років жила в шпиталі три роки, 82-річний Данило Кононов (сліпий на обидва ока) разом з дружиною Мариною (70 років) та вдова Мотрона (66 років) проживали в шпиталі рік. Загалом 2 особи перебували в шпиталі 10 років, одна – 7, одна – 6, дві – 4 роки, одна – 3 роки, три особи – 1 рік⁷⁸³.

Злидарі й жебраки були помітною складовою населення досліджуваних мною полкових міст, хоча Генеральний опис зафік-

⁷⁸¹ Там само. – Кн. 278.

⁷⁸² Там само. – Арк. 159зв.–160.

⁷⁸³ Там само. – Кн. 278. – Арк. 159зв.–160.

сував і не всіх їх, а лише тих, хто постійно проживав у містах. Демографічна поведінка цієї частки мешканців визначалася бідністю, стилем життя і способом заробітку на нього. При цьому, маргіналізоване населення не було однорідною групою, серед відображених у джерелі можна виокремити чотири мікрогрупи. Перша – стариці, окремо досліджувалися ті, хто жили за рахунок милостині, але не названі джерелом жебраками. Вони могли мати двір, хату, родину, члени якої працювали, поки голова сім'ї жебрав. Це були чоловіки і жінки переважно сліпі або каліки, які самі не могли працювати. Жебраками джерело називає частину мешканців міських шкіл, котрі жили з милостині, а не з церковних доходів. Однак, особи, зафіксовані в джерелі як школярі, не були класичними жебраками, вони мали життєві перспективи, наприклад, стати церковнослужителями, могли мати рідню, часом доволі заможну, як це було з Турчиновським.

Класичними жебраками можна вважати тільки мешканців шпиталів, котрі були демографічно найстаршою мікрогрупою міських мешканців. При цьому частка людей активного віку серед них була така, як і серед основних міських мікрогруп, а відмінним виявилось співвідношення діти/особи літнього віку. Жебраки були єдиною мікрогрупою де жінок нараховано вдвічі більше, ніж чоловіків. Структура шпитального мікросоціуму визначалася насамперед не природними процесами народжуваності/смертності, а поповненням її ззовні чи виходом людей зі шпиталів. Серед жебраків активного віку і літніх осіб практично всі були хворі, однак, незважаючи на це, у них народжувалися здорові діти. Шпитальні діти були здорові всі, за винятком однієї дитини, однак з віком число хворих зростало. Основними хворобами були захворювання очей, що, з одного боку, могло бути причиною жебракування, а з іншого – наслідком таких хвороб, як: кір, віспа, сифіліс. Ці хвороби, у свою чергу, могли бути наслідком специфічного способу життя жебраків.

Ліцарство

Після виступу на одній з наукових конференцій трапилося почути цікаву тезу, мовляв, отак завжди в цих істориків-демографів – розлогі дослідження і тривалі підрахунки зводяться до констатації вже відомих і банальних речей. Тут важко щось заперечити, зізнаюсь, як на мене, у даному дослідженні більш цінним є його перебіг і проміжні результати. Повторюся, що українська історична демографія ще не накопичила достатньо фактів для глибоких теоретичних узагальнень (принаймі, стосовно Гетьманщини). Окремі ж умовини, підсумки і узагальнення читач може знайти в кінці кожного розглядуваного сюжету.

Тож, замість того, щоб їх переповідати, додам лише кілька міркувань до дискусії стосовно міських поселень Гетьманщини. З точки зору історичної демографії, полкові міста таки мали ряд важливих особливостей, зумовлених насамперед здатністю притягувати до себе мобільне населення. Міграції в умовах традиційного суспільства істотно впливали на його статеву-вікову структуру, народжуваність, шлюбність. Мігрантами були люди, що з різних причин покинули місце попереднього проживання, а головне – мали рішучість зробити такий крок. Тому їхня демографічна поведінка могла мати більше варіацій, і в умовах міста менше обмежуватися контролем громади.

Окремо взяте місто мало мати своє «демографічне обличчя», витворене шляхом взаємодії різних (у тому числі й притаманних якраз місту) соціальних спільнот. Відбиток такого обличчя (нехай і доволі розмитий) можна розгледіти на сторінках Генерального опису. Його характерні риси відображаються в історико-демографічних коефіцієнтах, за показниками котрих, населення полкових міст Гетьманщини істотно відрізнялося від населення міст Європейської Росії, а також полкових сіл і було ближчим до західноєвропейських міст. Утім останні в другій половині XVIII ст. вже стояли на порозі демографічної революції, тоді як у міському соціумі Лівобережної України вона розпочнеться набагато пізніше.

Умножение

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10

Мои мысли (основные мысли)
 не являются новыми. Они
 являются новыми только для
 меня. Они являются новыми
 только для меня. Они являются
 новыми только для меня. Они
 являются новыми только для
 меня. Они являются новыми
 только для меня. Они являются
 новыми только для меня.

Додатки

Умножение
 1 1 1
 2 2 2
 3 3 3
 4 4 4
 5 5 5
 6 6 6
 7 7 7
 8 8 8
 9 9 9
 10 10 10

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10

Умножение
 1 1 1
 2 2 2
 3 3 3
 4 4 4
 5 5 5
 6 6 6
 7 7 7
 8 8 8
 9 9 9
 10 10 10

Розподіл населення Переяслава за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	87				87	90				90
5–9	88				88	90				90
10–14	81				81	103				103
15–19	138				138	103	2		1	106
20–24	76	6		1	83	42	35	5	2	84
25–29	27	34		3	64	9	57	14	1	81
30–34	6	39		1	46	1	64	14	2	81
35–39	2	47		2	51	1	45	8	4	58
40–44	7	47	2	2	58	2	31	12		45
45–49	6	35	1		42	1	18	15		34
50–54	2	36	2	2	42	2	11	17	3	33
55–59	1	14	1		16		7	10	2	19
60–64	1	14	2	1	18	1	4	12		17
65–69	1	6			7		2	7	1	10
70 і ст.		11	1	1	13	1	5	16	1	23
Разом	523	289	9	13	834	446	281	130	17	874

* Тут і далі таблиці «необроблених даних» складено за: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

Розподіл населення Ніжина за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	332				332	315				315
5–9	296				296	564				264
10–14	271				271	254				254
15–19	290	1			291	253	46		4	303
20–24	177	35		13	225	54	164	8	23	249
25–29	65	131		22	218	10	235	14	23	282
30–34	43	173	2	21	239		180	32	28	240
35–39	7	124	2	8	141	1	96	10	7	114
40–44	8	165	6	15	194		106	52	22	180
45–49	2	74	7	7	90		35	23	5	63
50–54	8	97	8	4	117		47	35	4	86
55–59	1	37	7	3	48		15	8	1	24
60–64	4	44	12	5	65		13	45	10	68
65–69		12	5	2	19		2	9	3	14
70 і ст.		35	7	1	43		5	23	13	41
Разом	1504	928	56	101	2589	1151	944	259	143	2497

Розподіл населення Стародуба за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	218				218	226				226
5–9	206				206	245				245
10–14	223				223	201				201
15–19	248	2			250	245	14	1		260
20–24	147	28	1		176	60	105	4	3	172
25–29	42	98		4	144	12	142	14	5	173
30–34	20	125	2	29	176	6	166	20	13	205
35–39	3	99	2	15	119		108	22	6	136
40–44	1	149	6	23	179		124	37	11	172
45–49	1	67	1	5	74		38	35	11	84
50–54		74	7	17	98		43	57	11	111
55–59		28	2	1	31		6	30	1	37
60–64	1	34	7	16	58		19	57	7	83
65–69		14	2	2	18		5	20	2	27
70 і ст.		32	10	3	45		3	50	10	63
Разом	1110	750	40	115	2015	995	773	347	80	2195

Розподіл міщан Ніжина за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	194				195	171				171
5–9	145				145	145				145
10–14	130				130	129				129
15–19	124				124	104	28			132
20–24	69	21			90	18	82	3		103
25–29	16	74		1	91	6	134	6		146
30–34	11	94		1	106		87	9		96
35–39	2	79	1		82		54	6		60
40–44	1	83	2	1	87		54	30	2	86
45–49	1	35	3	1	40		17	20	1	38
50–54		44	6		50		25	18		43
55–59		16	6		22		11	6		17
60–64		25	8	1	34		8	28	5	41
65–69		6	1		7		2	8	1	11
70 і ст.		22	4	2	28		4	16	2	23
Разом	694	499	31	7	1231	574	506	50	11	1241

Розподіл міщан Переяслава за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	21				21	8				8
5–9	25				25	24				24
10–14	24				24	22				22
15–19	24				25	24				24
20–24	7				7	5	5		2	12
25–29		5			5		11	3	1	15
30–34		9			9		14	2		16
35–39		8			8		10	1		11
40–44		13	1		14		7	2		9
45–49		13			13		4	3		7
50–54		5	1		6		2	5		7
55–59		3			3			2		2
60–64		2	1		3		2	5		7
65–69								2		2
70 і ст.		3			3		1	4		5
Разом	102	61	3		166	83	56	29	3	171

Розподіл міщан Стародуба за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	82				82	99				99
5-9	86				86	82				82
10-14	83				83	59				59
15-19	99				99	84	6			90
20-24	49	13	1		63	13	43	2	1	59
25-29	16	41		2	59	3	60	6	1	70
30-34	6	56		5	67	1	62	12	1	76
35-39	3	43	1	2	49		46	8	2	56
40-44	1	50	2	6	59		43	20	3	66
45-49		26	1	1	28		9	14	5	28
50-54		23	4	4	31		21	21		42
55-59		9	2	1	12		2	8		10
60-64		10	1		11		5	22	1	28
65-69		6			6		1	12	1	14
70 і ст.		14	5		19		1	29	2	32
Разом	425	291	17	21	754	341	299	154	17	811

Розподіл козаків Ніжина за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	41				41	34				34
5-9	31				31	30				30
10-14	30				30	36				36
15-19	26				26	15	4			19
20-24	16	4			20	4	24	1		29
25-29	6	19			25	2	19	1	1	23
30-34	3	21			24	1	21	4		26
35-39		12	1	1	14		12			12
40-44		22	1	1	24		19	4		23
45-49		12	1		13		5			5
50-54		15		1	16		7	2		9
55-59		2			2		1	1		2
60-64		4	1		5		2	8		10
65-69		2	1	1	4					
70 і ст.		4	1	1	6			2		2
Разом	153	117	6	5	281	122	114	23	1	260

Розподіл козаків Переяслава за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	34				34	48				48
5–9	38				38	47				47
10–14	35				35	55				55
15–19	75				75	44				44
20–24	37				37	26	15	1	1	43
25–29	10	20		2	32	3	31	5	2	41
30–34	5	23			28		31	5		36
35–39		20		1	21		21	4	1	26
40–44		18		1	19	1	12	4		17
45–49	1	16		1	18		10	5		15
50–54		25			25	1	11	12	1	25
55–59		7			7		2	3		5
60–64		8		1	9		2	7		9
65–69		5	1		6		2	3		5
70 і ст.		8	1		6		4	7	2	13
Разом	235	150	2	6	393	225	141	56	7	429

Розподіл козаків Стародуба за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	72				72	61				61
5–9	59				59	73				73
10–14	56				56	51				51
15–19	54				54	52	9			61
20–24	24	11			35	9	27	2		38
25–29	6	29			35	3	33	3	2	41
30–34	6	28	2	2	38	1	41	6	2	50
35–39		22		1	23		24	3	1	28
40–44		41	2	3	46		40	11	1	52
45–49		16		1	17		13	8		21
50–54		25	1	3	29	1	6	13		20
55–59		4	1		5		3	9		12
60–64		11	4	1	16		5	13		18
65–69		4	2	1	7		1	4		5
70 і ст.		5	4	1	10		1	12	1	14
Разом		196	16	13	501	251	203	84	7	545

Розподіл міських церковнослужителів за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	2				2	7				7
5-9	6				6	1				1
10-14	13				13	4				4
15-19	16				16	7	1			8
20-24	17				17	3	2			5
25-29	9	3		1	13		2	2		4
30-34	2	1			3		3			3
35-39	2	3			5		7	1		8
40-44		4			4		1			1
45-49	3	5			8		1			1
50-54	1		1	1	3			2		1
55-59		1			1			2		2
60-64	1	1			2					2
65-69	1				1					
70 і ст.										
Разом	73	18	1	2	94	22	17	8		47

Розподіл міського купецтва за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0–4	9				9	11				11
5–9	6				6	10				10
10–14	5				5	3				3
15–19	8				8	4	1			5
20–24	4				4	1	2			3
25–29	4	1			5		3			3
30–34	2	1		1	4		7			7
35–39		1		1	2		2			2
40–44	1	6	1		8		4			4
45–49	1	5		2	8		1			1
50–54	1	3		1	5		1			1
55–59		3			3					
60–64				1	1			2		2
65–69										
70 і ст.										
Разом	41	20	1	6	68	29	21	2		52

Розподіл ніжинських греків за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	32				32	38				38
5-9	23				23	32				32
10-14	26				26	13				13
15-19	26				26	8	6			14
20-24	23	3			26	1	15			16
25-29	19	4			23		22		1	23
30-34	25	20	2		47		24	3		27
35-39	6	8			14		5			5
40-44	6	23	1	1	31		12	3		15
45-49	1	9		1	11		4	1		5
50-54	7	18		1	26		2	2		4
55-59	1	1			2		1			1
60-64	4	4	2	1	11		1	2		3
65-69			1	1	2					
70 і ст.		3	1		4			2		2
Разом	199	93	7	5	304	92	92	13	1	198

Розподіл шпитальних жебраків за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	3				3	2				2
5-9	5				5	2				2
10-14	1				1	2				2
15-19	5				5	1				1
20-24	3				3	4				4
25-29		1			1	2	1	1		4
30-34		2		2	4	1	4	2	3	10
35-39		1		1	2			3	4	7
40-44		1		1	2		2		7	9
45-49				1	1		1	6	4	11
50-54		4			4	1	3	5	6	15
55-59							1	1	1	3
60-64		2		4	6		1	4	5	10
65-69				1	1			3	3	6
70 і ст.		4		2	8		1	3	3	7
Разом	16	15		12	45	15	14	28	36	93

Бібліографія

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

Ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 19349.

Ф. 54: II Маролосійська колегія, оп. 3, спр. 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2187, 2188.

Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 1, кн. 39, 40, 49, 71, 72, 73, 74, 78, 81, 124, 147, 148а, 223, 278, 279, 280, 282, 288, 341.

Ф. 59: Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 2769, 3555, 4062.

Ф. 77: Ніжинський гродський суд, оп. 2, спр. 44, 59.

Ф. 81: Стародубський гродський суд, оп. 2, спр. 71, 115.

Ф. 88: Переяславський гродський суд, оп. 1, спр. 20, 25, 31; оп. 2, спр. 10.

Ф. 101: Лубенський гродський суд, оп. 1, спр. 6, 13, 49, 166.

Ф. 208: Стародубський магістрат, оп. 1, спр. 21.

Ф. 703: Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського, оп. 1, спр. 100, 101, 150, 368.

Державний архів Полтавської області

Ф. 222: Музей Скаржинської, оп. 1, спр. 255, 500, 503.

Ф. 788: Гадяцька міська богадільня, оп. 1, спр. 1, 5.

Ф. 801: Пирятинське духовне правління, оп. 1, спр. 244, 329, 365, 510, 512, 513, 560.

ОПУБЛІКОВАНІ

Абрамов И. Опыт обязательного обучения козацкихъ детей грамоте в Лубенском полку в 1762 г. // КС. – 1906. – №1. – С. 1–5.

Автобіографія Іллі Турчиновського – священика і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). – К., 1967. – С. 552–557.

Актовья книги Полтавского городского уряда XVII вѣка. Выпускъ 1. Справы поточныя 1664–1671 годовъ. – Чернигов, 1912.

Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. – 1891. – №8. – С. 304–314.

Бандурка: Українські сороміцькі пісні. – К., 2001.

Борковский И. Исповедь Маргаса // КС. – 1886. – №3. – С. 625–634.

Величковський І. Твори. – К., 1972.

Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. – Черниговская губерния. – СПб., 1851.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [в 3 т.]. –Т.3. – М., 1954.

Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959.

Гнедич П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание ПУАК. – Полтава, 1915.

Географической атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по новѣйшимъ и достовѣрнымъ свѣденіямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года.

<http://book.libertorrent.com/viewtopic.php?p=10857>.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993.

Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976.

Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.) // КС. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7 – С. 177–192; №9 – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №.1. – С. 257–272.

Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.) – Ч. I – III. – К., 1893.

Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – №7–8. – С. 100–155.

Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971.

Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Часть I. – Полтава, 1913; Часть II. – Полтава, 1914.

Л. А. Историческая мелочи. // КС. – 1894. – №6. – С. 535–539.

Котляревський І. Енеїда. – К., 1988.

Литовський Статут 1588р. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

Луцицкий И. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии, вып. XVIII, отд. I. Казачьи владения, золотоношский уезд, вып. 1. – К., 1883.

Луцицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1884.

Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // КС. – 1884. – №9. – С. 177–180.

Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России // ЧИОДР. – М., 1846. – Кн. 4: Смесь. – С. 63–64.

Некрасевич І. Замисл на попа // *Кістяківська Н.* Твори Івана Некрасевича українського письменника XVIII віку: (Розвідка й тексти). – К., 1929. – С. 19–29.

С. Н. К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // КС. – 1884. – №2. – С. 332–333.

Орловский П. К истории малорусского духовенства // КС. – 1896. – №9. – С. 49–64.

П. М. Устав киевского цирюльнического цеха 1761 года // КС. – 1883. – №11. – С. 470–476.

Права по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксокского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинського языков на российский діалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о за-

конах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. – К., 1879.

Приповідь о трьох младенцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С. 467–469.

ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. X, XVII, XXI, XXII.

Риклицкий С. Запрещение бродяжничества монахам в 1731 г. // КС. – 1902. – №11. – С. 75–77.

Риклицкий М. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года // Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. (год тринадцатый). – Полтава, 1910. – С. 91–216.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. – Харьков, 2008.

Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарёва. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. – М., 1990.

Савва В. Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата. Вып. первый. – Нежин, 1908.

Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования. – М., 1985.

Синицкий Л. Путешествия в Малороссию Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // КС. – 1893. – Т. XL. – С. 274–292, 412–441.

Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття). В чотирьох книгах. Кн. 3. Література високого Бароко (1632–1709). – К., 2006; Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798р.). – К., 2006.

Собрание Малороссийских прав. 1807 г. – К., 1993.

Сулима М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. – К., 2005.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т.V: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – СПб., 1874

Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку, 1723 г. // КС. – 1902. – №9. – С. 111–112.

Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды ПУАК. – Вып. 12. – Полтава, 1915. – С. 79–227.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К., 1851.

Щеглов В. Материалы относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской Семинарии (1738–1745) // ПЕВ (ЧН). – 1890. – №10. – С. 388–404; №15. – С. 505–522; №16. – С. 527–555; №17–18. – С. 618–631; №20. – С. 660–670; №21. – С. 704–708.

Щеглов В. Переяславская семинария в первые 47 лет своего существования (1738–1785 г.г.) // ПЕВ (ЧН). – 1906. – №10. – С. 505–509; №11. – С. 539–547.

Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-миколаївської церкви с. Ховзовки, Глухівського повіту, Новгород-Сіверського намісництва (ХІІ.1787–1788рр.). – К., 2006.

Як-скій И. Черты народной жизни в Малороссии нач. XVIII в. // КС. – 1895 – №1. – С. 10–16.

ЛІТЕРАТУРА

А-ский А. Сербы вь Киеве // КС. – 1885. – №7. – С. 505–511.

Авсеенко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. – К., 1864.

Андреевский А. Меры против умножения нищих и бродяг в Киеве в 1764 г. // КС. – 1893. – №9. – С. 450.

Андреевский А. Страничка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – №8. – С. 468–490.

Апри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997.

- Аррес Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / пер с франц. – Екатеринбург, 1999.
- Багале́й Д.* Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – №11. – С. 402–432.
- Багале́й Д.* Займанщина в левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. – 1883. – №12. – С. 560–592.
- Багале́й Д.* О вновь открытых материалах для истории левобережной Украины // Труды 6-го археологического съезда. – М., 1889. – Т.4. – С. 79–82.
- Багале́й Д.* Обзорение румянцевской описи Малороссии. Вып.4. (дополнение. Составил Н. Костантинович (оттиск из №№ 38–39 Черниговских Губернских Ведомостей. 1884 г.). Чернигов. 1885 г. 58 стр. // КС. – 1885. – №5. – С. 149–152.
- Багале́й Д.* Состояние полиции в малороссийскихъ городах XVIII в. // КС. – 1882. – №8. – С. 379–382.
- Багале́й Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904. – Ч.2. – С. 387–442.
- Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // КС. – 1886. – № 12. – С. 743–746.
- Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.
- Беньковскій И.* Поверья и обрядности родын и крестын // КС. – 1904. – №10. – С. 1–3.
- Беньковскій И.* Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // КС. – 1896. – №9. – С. 229–261.
- Беньковскій И.* Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // КС. – 1895. – №5. – С. 65–76.
- Берк П.* Нові підходи до історіюписання. – К., 2010.
- Бойко І.* Иваненки на Переяславщині XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Кн.4. – К., 1929. – С. 9–16.
- Бойко І.* Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Кн.2. – К., 1928. – С. 11–22.
- Боржковский В.* «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // КС. – 1887. – №8. – С. 765–776.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчук. – К., 1995.

Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. первая: Пространство и история. – М., 1995.

Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – М., 1995.

Будьте здоровы! // ЗС. – 2007. – №6. – С. 97–98.

В.-Б. М. Население г. Киева в 1742 г. // КС. – 1888. – №4. – С. 1–10.

В.К. Малорусские похоронные обряды и поверья. // КС. – 1890. – №8. – С. 317–323.

Василенко В. По вопросу о призрачній слѣпыхъ и всякихъ нищихъ // КС. – 1904. – №7–8. – С. 131–151.

Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии // КС. – 1892. – №.12. – С. 453–461.

Венецкий И. Г. Вероятностные методы в демографии. – М., 1981.

Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2007. – Вип.1. – С. 247–249.

Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. – М., 2005.

Волошин Ю. «Для точнаго исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 57–71.

Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // КС. – 2011. – №1. – С. 13–32.

Волошин Ю. Населення домогосподарств «Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1766–1769 рр.») // Соціум. – Вип.2. – К., 2003. – С. 117–134.

Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) // КА. – Вип. 5. – К., 2008. – С. 143–153.

Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.

Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України // КС. – 2002. – №2. – С. 117–142.

Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // ІІІ. – 2011. – №1. – С. 5–24.

Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІІІ. – 2007. – №1. – С. 15–24.

Гаврилов М. Уцелевшая старина // КС. – 1883. – №8. – С. 757–760.

Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціенти», «дворяни» etc // Соціум. – Вип.8. – К., 2008. – С. 184–201.

Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С. 175–193.

Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000.

Грицай М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К., 1974.

Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006.

Гуржій О. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // УІЖ. – 2004. – №3. – С. 3–21.

Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009.

Гуржій І. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // УІЖ. – 2009. – №6. – С. 24–34.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – М., 1978.

Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.

Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. – К., 2008.

Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст.: автореф. дис... к. і. н.: 07.00.06. – К., 2011.

Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис... к. і. н.: 07.00.06. – Полтава, 2011.

Дмитренко В. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Барішівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 139–143.

Дмитренко В. Родина священників XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка, Пирятинської протопопії) // ІП. – 2009. – №2. – С. 81–86.

Дмитренко В. Родина священників села Шкурати Пирятинської протопопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів другої половини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 104–109.

Дмитренко В. Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження // Наукові записки. Т. 19. – Кн. І. – К, 2009. – С. 398–407.

Дмитренко В. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 202–207.

Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі парохів Пирятинської протопопії) // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С. 181–188.

Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Чернігів, 2007.

Донік О. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // УІЖ. – 2006. – №3. – С. 16–41.

Дэвис Н. З. Возвращение Мартена Герра; пер. с англ. – М., 1990.

ДЭС. – М., 1985.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.

Е.С. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлаго века // КС. – 1891. – №4. – С. 56–67.

Ефименко П. Шпитали в Малороссии // КС. – 1883. – №4. – С. 700–727.

Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – К., 2006.

Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 207–213.

Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // КС. – 1891. – №5. – С. 288–297.

Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976.

Кабузан В. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М., 1971.

Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // УІЖ. – 1960. – №6. – С. 161–164.

Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М., 2006.

Каттелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

Кириллова Е. Ремесленные корпорации в ранне новое время // НИИ. – 2009. – №3. – С. 80–93.

Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 363–370.

Кісіль І. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.

Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів, 2008.

Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: дис... канд. іст. наук. 07.00.01. – К., 2009.

Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIX ст. // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 62–74.

Коваленко О. Ремісничі цехи Полтави XVIII століття // Краєзнавство. – 2010. – №1–2. – С. 130–136.

Коваленко О. Сім'я полтавських гончарів XVIII століття // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К., 2010. – С. 316–320.

Коваленко О. Сім'я та домогосподарства гончарів Полтави XVIII ст. (за матеріалами Генерального перепису 1765–1766 років) // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 8(10). – С. 132–135.

Ковальський І. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – 1962. – №2. – С. 97–101.

Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // УІЖ. – 1960. – №6. – С. 132–134.

Ковальський І.С. Селянсько-козацькі переходи в Переяславському полку в 60-х рр. 18 ст. // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С. 77–89.

Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пещанской сотни Пересловского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды ПУАК. – Вып. 12. – Полтава, 1915. – С. 41–77.

Козут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. – К., 1996. <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії. – К., 2005.

Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.

Кошелева О. Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського часу. – М., 2004.

Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. // УМ. – 2001. – № 6. – С. 25–46.

Круглова Т. Генеральна опись Левобережної України 1765–1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1982.

Круглова Т. Генеральна опись левобережної України 1765–1769 гг. как источник для изучения характера несемейного труда в городских хозяйствах: на материалах городов Стародубского полка // Проблемы истории СССР. – 1980. – Т. 11. – С. 73–89.

Круглова Т. Экономическая структура городских хозяйств Левобережної України в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.) – М., 1989.

Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // УІЖ. – 1980. – №9. – С. 86–94.

Кулаковський В. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 14. – К., 1980. – С. 53–60.

Кулаковський В. Стаціонарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 13. – К., 1979. – С. 72–76.

Кулаковський В. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. // ІНГ. – Вип. 10. – К., 1976. – С. 48–55.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. Прилуцкий полк // КС. – 1900. – №5. – С. 1–16, №6. – С. 17–32, №7/8. – С. 33–64, №10. – С. 65–96, №11. – С. 97–128, №12. – С. 129–160; 1901. – №1. – С. 167–176, №2. – С. 177–192, №3. – С. 193–208, №4. – С. 209–224, №5. – С. 225–240, №6. – С. 241–272, №7/8. – С. 273–304, №9. – С. 305–336, №10. – С. 337–368, №11. – С. 369–400, №12. – С. 401–426; Предисловие. – 1902. – №2. – С. I–XV; Указатель лиц. – 1902. – №2. – С. I–XV; Указатель мест. – 1902. – №2. – С. XVI; №3. – С. XVII–XXIII.

Лазаревский А. Сведения об украинских школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. – 1862. – май. – С. 82–89.

Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи. – Чернигов, 1866.

Латин В.В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб., 2000. – С.135–164.

Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. – 1901. – №2. – С. 180–216; №12. – С. 424–471.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.

Лепенко Н. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір лівобережної України // УІЖ. – 1983. – №2. – С. 134–137.

Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.

Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок // КС. – 1885. – №6. – С. 354–356.

Луцицький И. Киев в 1766 году // КС. – 1888. – №1. – С. 1–74.

Луцицький И. Следы общественного землевладения в Левобережной Украине XVIII века (Посв. М. Ковалевскому) // Отечественные записки. – №11. – С. 91–116.

Луцицький И. Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г. // КС. – 1884. – № 6. – С. 306–314.

Маздюк І. Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією // Студії науково-дослідної кафедри історії України. Вип.1. – К., 1929.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.

Малинка А. Кобзарь Петро Гарасько и лирник Максим Прыщенко // КС. – 1893. – №9. – С. 441–450.

Малинка А. Родыны и хрестыны // КС. – 1898. – №5. – С. 254–286.

Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 2010. – №2. – С. 38–42.

Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // КА. – Вип.7. – К., 2009. – С. 73–86.

Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. – Вип.5. – К., 2005. – С. 197–215.

Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008.

Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С. 243–263.

Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №5. – С. 21–26.

Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90 рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 72–79.

Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России // ЧИОДР. – М., 1846. – Кн. 4 : Смесъ. – С. 63–64;

Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // КС. – 1892. – №9. – С. 293–312.

Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // КС. – 1899. – №9. – С. 380–381.

Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // КС. – 1900. – №3. – С. 379–386.

Миронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990.

Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., 2003.

Молчановскій Н. Бюджеты г. Кіева въ срединѣ XVIII в. // КС. – 1898. – №1. – С. 64–98.

Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник. – К., 2006.

Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М., 1994.

Нос С. Фон. «Покрытка» // КС. – 1882. – №8. – С. 427–429.

Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в 18 ст. // Україна. – 1914. – № 4. – С. 11–24.

Оспопрививание до Дженнера и лечение ртутью в старой Малороссии // КС. – 1895. – №10. – С. 3–5.

Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003.

П.К. Фатальная вдова // КС. – 1888. – №12. – С. 459–477.

П.П. «Парубоцьки громады» в г. Маяках, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №7–8. – С. 19–20.

П.П.П. Ещё несколько слов о «парубоцких громадах» (атаманствах) в г. Маяк, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №.12. – С. 156–158.

Падалка Л. Исторические материалы архива Полтавской казённой палаты // КС. – 1885. – № 10. – С. 333–338.

Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Первый всесоюзный семинар по исторической демографии: тезисы. – Таллин, 1974. – С. 50–55.

Перковский А. Структура українського населення на південному Правобережжі в 2 п. 18 ст.: історико-географічний нарис // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Т.2. – С. 149–162.

Перковский А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – №1. – С. 107–111.

Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // УІЖ. – 1966. – №2. – С. 106–109.

Петренко І. Духовні суди про незаконні шлюби православного населення Слов'янської і Херсонської та Катеринославської єпархій в останній чверті XVIII ст. // ІІ. – 2008. – №2. – С. 119–127.

Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009.

Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава, 2010.

Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 69–82.

П-ко В. К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 веке // КС. – 1906. – №5/6. – С. 6–8.

Пляшко Л. Генеральный опис лівобережної України (1765–1769 рр.) як джерело для вивчення історії забудови та планування міст // АУ. – 1971. – №1 – С. 90–92.

Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008.

Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. – Дніпропетровськ, 2008.

Посохова Л. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини // КС. – 2008. – №5. – С. 3–18.

Пришляк В. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття // КС. – 2001. – № 6. – С. 66–73.

Прокон'юк О. «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // КС. – 2007. – №4. – С. 129–138.

Прокопенко С. Испания Габсбургов глазами демографов // НИНИ. – 2007. – №6. – С. 37–50.

Прусс И. Времена // ЗС. – 2007. – №8. – С. 27.

Прусс И. Личное время // ЗС. – 2007. – №8. – С. 101.

Прыжов И. Нищие на Святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России. – М., 1862.

Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.

Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. – К., 1988.

Путро О. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1982. – №7. – С. 143–147.

Путро О. Деякі питання соціально-економічної та політичної історії лівобережної України 2 пол. 18 ст. // УІЖ. – 1985. – № 7. – С. 71–77.

Путро О. Нові архівні джерела про економіку і населення Києва 2 пол. 18 ст. // 2-га Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 149–151.

Путро О. Соціально-економічний розвиток Ніжина в 2 пол. 18 ст. // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 67–68.

Пьяев М. Старое жительство. Очерки и рассказы о бывших в прошедшее время обрядах и порядках в устройстве домашней и общественной жизни. – Смоленск, 2006.

Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // УІЖ. – 2008. – №4. – С. 122–148.

Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2009.

С.Ц. Второбрачие Южно-Русских священников и его исторические прецеденты // КС. – 1883. – №2. – С. 429–444.

Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI–XVII века // ЗС. – 2008. – №7. – С. 111–116.

Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII ст. (на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку) // ІП. – 2007. – №1. – С. 108–117.

Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 16. – К., 2008. – С. 17–40.

Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 168–174.

Сакало О. Структура сім'ї на території Гетьманщини середини XVIII століття (на прикладі села Карпилівка Яблунівської сотні Лубенського полку) // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 18. – Луганськ, 2008. – С. 177–187.

Сакало О. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курїнської сотні Лубенського полку // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 211–213.

Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: автореф. дис... к. і. н.: спец. 07.00.01. – К., 2011.

Сакало О. Типологія та структура домогосподарства сільського духовенства Гетьманщини другої половини XVIII століття // Історія релігій в Україні. – Львів, 2008. – Кн.1. – С. 501–505.

Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України

1765–1769 pp.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 213–215.

Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133 – 134. – С. 55–62.

Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – 2010. – №3–4. – С. 47–55.

Сердюк І. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Полтава, 2010.

Сердюк І. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 2010.

Сердюк І. Скарби священика Євстафія Федоровича (за даними реєстру речей вкрадених 2 березня 1777 р.) // Актуальні проблеми релігієзнавства. – Полтава, 2011. – С. 112–116.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.2. – К., 1978.

Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С.195–209.

Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // КС. – 2000. – № 6. – С. 58–64.

Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005.

Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863.

Стороженко Н. К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // КС. – 1884. – №2. – С. 332–333.

Стороженко Н. К истории нежинскихъ грековъ // КС. – 1890. – №.6. – С. 540–544.

Студінський В. Папірні Чернігівщини у XVII – першій половині XIX століття // СЛ. – 2002. – №2. – С. 52–55.

Сумцов М. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008.

Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1889. – №3. – С. 665–684, №10. – С. 18–50; №11. – С. 281–327.

- Сумцов Н.* О народных воззрениях на новорожденного ребенка // ЖМНП. – 1880. – №11. – С. 68–94.
- Сумцовъ Н.* Шпиталь в м. Боромле // КС. – 1883. – №9/10. – С. 309–312.
- Таранушенко С.* Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // УІЖ. – 1971. – № 2. – С. 103–107.
- Теличенко И.* Скорбный лист Малороссийской коллегии // КС. – 1889. – №2. – С. 445–458.
- Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. – 1891. – №1. – С. 73–97.
- Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999;
- Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського Полку за Рум'янцівською ревізією: (Студії з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я). – К., 1926.
- Ткаченко М.* Остер в XVII–XVIII в.в. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалам) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. VI – К., 1925. – С. 151–207.
- Уоллер М.* Лондон. 1700 год. – Смоленск, 2003.
- Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). – М., 1941.
- Филимонов Е.* Румянцевская генеральная опись Суражского уезда: 1767 г. – Вятка, 1888.
- Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979. – С. 14–30.
- Чернухін Є.* Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998;
- Шамрай Г.* До історії лівобережних міст у половині 18 ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – 1928. – Т. 2. – С. 159–168.
- Шамрай С.* Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) // Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції ВУАН): Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. –Т. XIX. – С. 88–159.
- Шамрай С.* М. Васильків: IX–XVIII ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К., 1929. – С. 33–127.

Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.4. – К., 1931. – С. 9–28.

Шамрай С. Місто Баришпіль у XVIII ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.2. – К., 1928. – С. 35–85.

Шашков С. История русской женщины. – СПб., 1879.

Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.). – Дніпропетровськ, 1986.

Швидько Г. Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 169–175.

Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть.

http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

Як-скій И. Из прошлаго полтавской епархии // КС. – 1898. – №5. – С. 39–45.

Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007.

Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–220.

Яременко М. Ціна дяківської науки. // КА. – Вип. 8. – К., 2010. – С. 122–138.

Ястребова В. Новыя данныя о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – №10. – С. 110–128.

Ястребовъ В. Обрядовое пострижение детей // КС. – 1895. – №10. – С. 1–2.

Anderson M. Historical demography after the Population history of England // Journal of interdisciplinary history. – 1985. – №15. – P. 595–607.

Berry H., Foyster E. Childless men in early modern England // The Family in Early Modern England. – Cambridge, 2007. – P. 182–183.

Coubert P. Beauvais et la Beauvaisis de 1600 a 1730. – Paris, 1960.

Drake M. Population and Society in Norway. 1735–1865. – Cambridge, 1969.

Froide A. M. Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England // LPS. – 2002. – №68. – P. 26–41.

Geremek B. Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu: XIV–XV wiek. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971.

Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // AUNC. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 71–97.

Henry L., Blayo Y. La population de la Franse de 1740 a 1860. – Paris, 2004.

Hofstein E., Lundstrom H. Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970. – Stockholm, 1976.

Johansen H. Danish Population History. 1600–1939. – Odense, 2002.

Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

Landry A. La révolution démographique. – Paris, 1934.

Pruchal D. Dzieci nieślubne w Lublinie w latach 1612–1638 (w świetle ksiąg chrztów parafii p.w. Michała Archanioła) // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV – XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 295–315.

Spychala J. Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 // ŚSD. – tom 5. Rodzina. – Wrocław, 2001. – S. 7–74.

Sundbärg G. Sweden its people and its industry. Historical and statistical handbook. – Stockholm, 1904.

Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984.

Wrigley E., Davies R., Oeppen I., Schofield R. English population history from family reconstitution. 1580–1837. – Cambridge, 1997.

Wrigley E., Schofield R. The population history of England. 1541–1871. – Cambridge, 2002.

Показник імен

Абрамов Іван 195, 257

Авдотья, вдова, стародубська обивателька **226**

Авсеєнко В. **65-66, 83, 261**

Агафія, дівка, наймичка **137**

Агафія, дівка, наймичка **137**

Агафія, дівчина, стародубська обивателька **128**

Агафія, переяславаська обивателька **167**

Агафія, переяславська стариця **225**

Анастасій, грек, стародубський купець **158**

Анастасія, дружина переяславського купця **207**

Анделярт Микола, шляхтич **123**

Андрієвский Алексей (А-ский А.) **53, 62, 64, 119, 148, 223, 258, 261**

Андрій, малолітній жебрак **236**

Анна Іоанівна, рос. імператриця **52, 84**

Анрі Луї (Henri Louis) **10, 15, 85, 89, 91-92, 105, 144,-145, 261, 277**

Антоній, священник, обиватель стародубський **72, 130**

Апостол Данило, гетьман **47**

Апостол Петро, син гетьмана Данила Апостола, лубенський полковник
40, 50

Ар'є Філіп (Ар'єс Ф.) **40, 118, 121-122, 262**

Архипенко Олексій, наймит **127**

Багалій Дмитро (Багалей Д.) **22-24, 27, 30, 34-35, 61, 72, 194, 262**

Бакай Микола (Бакай Н.) **23, 262**

Балушок Василь **130, 159-160, 262**

Беньковський Іван (Беньковскій И.) **53, 77, 103, 111, 148, 172, 262**

Берк Пітер **8, 262**

Беррі Гелен (Berry Helen) **131-132, 276**

Білуха Дмитро, бунчуковий товариш **163**

Блом Алан (Blum Alain) **10, 15, 85, 89, 91-92, 105, 144-145**

Бойко Іван **24, 262**

Боржковський Валерьян (Боржковскій В.) **139-140, 262**

Борисов Володимир **105, 197**

Борковський І. **195, 258**

Борозна, генеральний бунчужний **49**

Бочарови Родіон та Федір, білгородські купці **201-202**

Брезкун Іван, стародубський козак **155**

Бродель Фернан (Braudel Fernand) **14-15, 44, 56, 67, 69-70, 107, 115, 156, 222-223, 263**

Брюховна Уляна, переяславська стариця, вдова **225**

Буржуа-Піша Жан (Bourgeois-Pichat Jean) **146**

***В.К.* 172, 263**

Варвара, дівка, котра видавала себе за чоловіка Григорія Грекова **163**

Василенко Віктор **223, 230, 263**

Василенко Микола (Василенко Н.) **23, 139, 263**

Васильєва Марія, наймичка **137**

Ведмідь Степан, стародубський міщанин **126**

Величковський Іван **40, 83, 258**

Венецький І. **100, 263**

Винник Григорій, вдівець **152-153**

Вирський Дмитро **68, 263**

Вишнівський Анатолій (Вишневский А.) **15, 263**

Владимирський-Буданов Микола. (В. Б. М.) **195, 263**

Воллер Морін (Уоллер М.) **108, 111, 275**

Волошин Юрій **9, 11, 17, 19, 27-28, 35, 86, 88-90, 97, 98, 104-106, 127, 129, 138, 143, 145, 151-153, 168, 202, 235, 238, 263-264**

Вчорашній Грицько, переяславський обиватель **154**

Г*аврилець, школяр **223*

Гаврило, учень священика Антонія **130**

Гаврилов М. **233, 264**

Гаврилюк Надежда **107, 264**

Галаган Гнат, полковник **162**

Ганна, обивателька м-ка Ірклієва **162**

Ганна, сирота **129**

Ганна, служниця, стародубська обивателька **125**

Ганна, учениця **226**

Герасько Петро, кобзар **238**

Геремек Броніслав (Geremek Bronislaw) **224, 277**

Гмелін Самуїл, доктор медицини **238**

Гнедїч Петро (Гнедич П.) **120, 124, 129, 157, 159, 258**
 Гноева Марія, фігурантка справи про розлучення **132**
 Гноевий Дмитро, міщанин, найстарший обиватель Ніжина **167**
 Голеніщев-Кутузов Михайло, прем'єр-майор **34**
Горбунов Георгій **82**
Горленко Йоасаф **39, 149**
Горобець Віктор **48, 51, 175, 200, 264**
 Грек Трохим, грек, стародубський купець **159**
 Гресь Кость, козак **141**
Грицай Михайло **227, 264**
 Грозинський Петро, стародубський війт **65**
Грушевський Марко **109-111, 113, 118, 264**
 Гулак Іван, військовий товариш **35**
Гуржій Олександр **200, 264**
Гуржій Інна **200, 264**
Гурни Казімеж (Górny Kazimierz) **21, 106, 111, 115, 119, 136-138, 150-151, 188, 205, 277**
 Гюльденштедт, академік, природознавець **57, 67, 69**

Давидов Сазон, міщанин, найстарший мешканець Переяслава **167**
Даль Володимир (Даль В.) **107, 232, 265**
 Данилов Іосиф, піп **233**
 Дем'ян, стародубський жебрак **231-232**
 Денисиха Анастасія, баба, стародубська обивателька **108-109, 111, 114**
 Денисиха Ірина, дівка, стародубська обивателька **109**
 Денисиха Марфа, вдова, стародубська обивателька **109, 104**
 Дерев'яно Горпина, дітовбивця **50**
 Димченко Герасько, обиватель с. Сорокошичі **82**
Диса Катерина **107, 265**
Дмитренко Віталій **18-19, 81, 265**
 Дмитро Семенов, писар **132**
 Дмитро, сирота **129**
 Дмитро, хлопець **137**
Доманова Ганна **62, 266**
 Домна, вдова, стародубська обивателька **108**
Донік О. **200, 266**
 Дуров Олександр, полковник стародубський **123**
Девіс Наталі **162, 266**

Дягиленко Веремій, обиватель с. Сорокошичі **82**
Дядиченко Вадим **45-50, 266**

Еней, онук троянського царя Пріама **119**

Євдокія, жебрачка **159, 161**

Євдокія, переяславська обивателька **158**

Євдокія, стародубська обивателька **158**

Єлець Олександр, пан **81**

Єлістратов Прокіп, жебрак **239**

Ємельянов Яків, дячок **227**

Єфименко Петро (Ефименко П.) **230, 232, 266**

Єфросинія, жебрачка **240**

Єфросинія, ніжинська стариця, 45-річна дівка **225**

Єфросинія, стародубська обивателька **168**

Жайворонок Віталій **107-108**

Жданов Степан, калузький купець **202**

Журавель Микола, стародубський міщанин **150**

Замура Олена **18, 115, 266**

Захарівна Мотрона, вдова, жебрачка **238**

Захарієвна, жебрачка **240**

Зіновійє Климентій **39, 81, 117, 121, 124, 147-148, 156, 161-162, 165-166, 259**

Злотник Михайло, козак, золотар **130**

Золовенки Микола і Юрій, купці **203**

Іванов П. **195, 266**

Іван, «виросток школьний» **229**

Іван, козак **137**

Іван, стародубський школяр **228**

Іван, учень **130**

Іваненко Григорій, полковник переяславський **45**

Іванівна Параска, вдова, найстарша мешканка Переяслава **167**

Іванівна Пелагея, вдова, жителька Переяслава **33**

Іванова Ірина, баба, обивателька Стародуба **108-109**

Іванова Ірина, переяславська стариця **225**
Іванченко Левко, злодій і троєженець **161-162**
Іосифовна, жебрачка **240**
Ірина, ніжинська стариця, 42-річна дівка **224-225**
Іскра Яків, підкоморій Золотоніського повіту **33**

І
Іосип, стародубський обиватель **128**
Йохансен Ханс (Johansen Hans) **21, 277**

Ж
Жабанець Михайло, ніжинський міщанин **158**
Кабузан Володимир (Кабузан В.) **17, 266**
Казіміров Дмитро **18**
Калачник Артем, переяславський козак **207**
Калачник Михайло, купець, переяславський обиватель **207-208**
Камєнський Олександр (Каменский А.) **10, 266**
Канєвський, переяславський полковий писар **53**
Кантипалов Іван, «шкляр», стародубський міщанин **130**
Кантор, італієць, ніжинський обиватель **78**
Капелер Андреас **10, 266**
Капраль Мирон **20, 115, 266**
Карпов Григорій, дяк **150**
Карпова Домініка, стародубська обивателька **126**
Катерина II, рос. імператриця **29, 56-57, 66**
Квашни Збігнєв (Kwaśny Zbigniew) **22**
Кириллова Е. **161, 266**
Кирнецькі Андрій та Федір, священники с. Ховзовка
Глухівського повіту **40-41, 115**

Кісіль Іван **27, 267**
Кістяківська Наталя **39, 259**
Кись Ярослав (Кись Я.) **20, 106, 146, 267**
Кобилецький М. **60-64, 67, 267**
Коваленко Оксана **11, 28, 46, 48-50, 55, 57, 61-63, 67-71, 267**
Ковальський І. **22, 26, 32, 34-35, 83, 159, 267**
Ковба Іван (Ковба И.) **24, 267**
Ковенко Іван, колодник, убивця **127**
Когут Зенон **30-31, 34, 45, 58, 179, 267**
Козеллек Райнгард **83, 267**
Козоріз Яків, швець, переяславський міщанин **159-160**

Компан Олена **56, 61, 63, 70-72, 268**
Кононов Данило, сліпий жебрак **240**
Коношенко Іван, обиватель с. Сорокошичі **82**
Константинов Дмитро, грек, ніжинський купець **219**
Константинов Петро, ніжинський грек **212-213**
Константинович Микола **22**
Костюк, обиватель с. Сорокошичі **82**
Котляревський Іван **34, 104, 141, 259**
Кочубей Семен, генеральний обозний **66**
Кошелева Ольга (Кошелева О.) **16-17, 125, 128, 268**
Криворученко Василь, переяславський міщанин **32**
Кривошей Ярема, швець, переяславський обиватель **159-160**
Кривошиха Феська, 127-літня обивателька **172**
Крикун Микола **19, 268**
Круглинов Бенедикт, підполковник **34**
Круглова Тетяна (Круглова Т.) **27, 268**
Кудрявцев Василь, підполковник **34**
Кузьма, «сиделець», переяславський обиватель **202**
Кукльо Цезарій (Kuklo Cezary) **15-16, 120, 142, 277**
Кулаковський Віталій **26, 68-69, 71-72, 200, 268**
Кухар Андрій, убивця, обиватель м. Глинськ **128**
Кушнерівна Катерина, блудниця, колодниця **49**

Лазаревський Олександр (Лазаревський А., А. Л.) **22, 29, 46, 52, 122, 223, 268, 269**

Ландрі Адольф (Landry Adolphe) **15, 227**
Ланін Володимир (Ланін В.) **53, 269**
Лаплас П'єр-Сімон (Laplace Pierre-Simon) **100**
Ластовський Олександр, вбивця, злодій, школяр **229-330**
Лебединцев Петро (С. Ц.) **156**
Левенгоф, шведський генерал армії Карла XII **229**
Левицький Орест **125, 129, 229, 269**
Леонтєва Пелагія, сліпа жебрачка **240**
Леп'явко Сергій **2, 269**
Лепенко Н. **26, 269**
Лещенко Матвій, довгожител **81**
Литвиненко Марія **31-32, 269**
Литвинова Пелагія **173, 269**

Личманиха Оришка, відьма **107**
Лобас Сила, столітній обиватель с. Сорокошичі **82**
Лубянинов Павло, ніжинський міщанин **224**
Лук'янова Ганна, жебрачка **231-232**
Луцицький Іван (Луцицький І.) **23-24, 259, 269**
Львов Іван, князь **240**
Людовік IV, король Франції **20**

Маздюк І. **24, 269**

Мазурський Яків, ніжинський міщанин **226**
Макарчук Степан **37, 269**
Максимов Дем'ян, стародубський обиватель **126**
Малинка Олексій (Малинка А.) **109-111, 113, 238, 269**
Марина, жебрачка **240**
Марія та Григорій, дружина та син Кабанця Михайла **158**
Марія, дівка **155**
Марія, дівка, жителька Переяслава **33, 147**
Марія, дівка-наймичка **127**
Марія, дружина дячка **227**
Маркевич Алексей **142, 259**
Маркович Яків, генеральний підскарбій **40, 83, 123**
Маркович, бунчуковий товариш **35-36**
Мартин, сирота **80**
Маслійчук Володимир **86, 119, 135, 140, 142, 149, 154, 157, 166, 227, 269, 270**
Мацієвичі Володимир, Євгенія, Анастасія, Прокіп,
діти Григорія Мацієвича **116**
Мацієвичі Григорій та Тетяна, подружжя,
стародубські обивателі **116-117**
Меркурій, чернець **83**
Мерсьє Себастьян **222**
Миклашевська **123**
Миклашевський Михайло, наказний полковник стародубський **45**
Миколаєнко Павло, гвалтівник **141**
Миллер Герард **49, 55-56, 66-67, 259, 270**
Миллер Д. **228, 270**
Милорадович В. **103, 118, 270**
Миронова Параска, баба, обивателька Стародуба **108-110**

Міронов Борис (Міронов Б.) **16, 99, 104, 106, 114, 125, 145, 147, 151, 156-157, 166, 184, 185, 205, 210, 270**

Молчановскій Никандр **111, 270**

Момонтов Іван, полтавський канцелярист **36**

Моравицька Д. **115**

Морозенко Федір, писар, троеженець **161**

Мотрона, баба, обивателька Стародуба **108, 110**

Мотрона, вдова, стародубська обивателька **128**

Мотрона, дівка, наймичка **137**

Мотрона, жебрачка **236, 240**

Муромцева Ю. **78, 88, 94-95, 98, 170, 270**

Їебаба Данило, кушнір, ніжинський міщанин **158-159**

Некрашевич Іван, **37, 122, 259**

Никифоровна Параска, жителька Переяслава **32**

Ніколаєв Сандро, ніжинський грек **219**

Нос Степан (Нос С. фон.) **121, 270**

Одарка, 20-річна вдова **155**

Олександр I, рос. імператор **57**

Олексій Михайлович, рос. цар **31**

Олена, обивателька с. Журавка **162**

Олійник Петро, ніжинський обиватель **101**

Омеляненко Максим, обиватель с. Сорокошичі **82**

Омелянов Петро, жебрак **237**

Оришка, дівка **141**

Орленко Л. **137, 270**

Орловский Пётр **259**

Осипенко Мусій, обиватель с. Сорокошичі **82**

Острась Едуард **95-96, 104, 114, 270**

Охванченко Дорошко, обиватель с. Сорокошичі **82**

Л.К. (Драгоманов Михайло) **157, 270**

П.П. **139-140, 271**

П.П.П. **140, 271**

Павло I, рос. імператор **64**

Павло, школяр **129**

Павлов Кирило, грек, переяславський обиватель **221**

- Падалка Лев* **23, 271**
Паленко Павло, переяславський посполитий **161**
Паліцина Марфа, вдова, ніжинська обивателька **226**
Параска, «нищая девка» **137**
Параска, баба, обивателька Стародуба **108-109**
Параскевія, наймичка **137**
Парасковеев Петро, паламар, ніжинський грек **220-221**
Пашкевичі, Степан, Меланка, Ілля, стародубські обивателі **149-150**
Перковський Арнольд **17, 81, 167, 172, 271**
Петрачонов Микита, стародубський обиватель **150, 157-158, 166-167, 172**
- Петренко Ірина* **137, 161, 195, 271**
Петро, шпитальний дід **233**
Петров Авдот, жебрак **237**
Петров Тимофій, розкольник **126**
Пивовар Ігнат, колодник **49**
Пилипенко Наталя **142, 271**
П-ко В. (Пархоменко В.) **161, 271**
Плющ Леско, козак **80**
Пляшко Людмила **27, 271**
Полоцький Симеон **40, 167**
Попович-Гуценський Петро **39-40**
Портнова Тетяна **44, 272**
Посохова Людмила **195, 272**
Прижов Іван (Прыжов И.) **230, 234-235**
Пришляк Володимир **200, 272**
Прокоп'юк Оксана **54, 272**
Прокопенко С. **21, 272**
Прокопівна Марія, наймичка, жителька Переяслава **33**
Прокопович Феофан **229**
Прусс И. **83, 272**
Пуряєва Наталя **195, 272**
Путімцев, рос. полковник **37**
Путро Олексій (Путро А.) **26, 45, 66, 69, 181, 272**
Пыляев М. **231, 272**
Пядишев Василь (Пядышев В.), рос. інженер, гравер, картограф **54**
- Рибаренко Петро*, обиватель с. Сорокошичі **82**

Ризов Афанасій, ніжинський грек **219-220**
Риклицкий Сергей **196, 260**
Ріглі Едвард (Wrigley Edward) **20, 277**
Рклицкий Михайло **24, 260**
Розумовський Кирило, гетьман **10, 49, 60, 63-64, 66**
Розумовський Петро, полковник ніжинський **45**
Романенко Кіндрат, жебрак **240**
Романов Федір, калузький купець **207**
Романова Оксана **81-82, 143, 272-273**
Романовський В. **61**
Россет Е. **87**
Руденков Іван, учень стародубського золотаря **130**
Румянцев Петро, граф, президент Малоросійської колегії **23, 29-30, 53-54**

Савва Владимир **260**
Савинов А. **121, 273**
Савонов, переяславський війт **53**
Сакало Олександр **18-19, 273**
Самойлович Іван, гетьман **211**
Сердюк Ігор **14, 19, 72, 79, 83, 144, 151, 273-274**
Середа Марія, вдова, обивателька Гадяча **231**
Сигізмунд III Ваза, король Речі Посполитої та Швеції **65**
Синицкий Леонтий **57, 67, 69-70, 266**
Сівілла, відьма **34, 104**
Сіменс Вернер фон, німецький інженер, винахідник, промисловець **83**
Сіцінський Юхим (Е.С.) **154, 265**
Скоропадський Іван, гетьман **232**
Скофілд Роджер (Scofield Roger) **20, 277**
Сокирко Олексій **51, 274**
Сорока Іван, возний, стародубський обиватель **72**
Спихаля Джерсі (Spychala Jerszy) **142, 277**
Стадлер, гравер **72**
Станіслав Август (Stanislaw August), король польський і великий князь литовський **148**
Старченко Наталя **151, 274**
Сташевський Лук'ян, стародубський обиватель **73**
Стефанівна, дівка **141**

Стеценко С. **94, 274**

Сторожевський Микола (Сторожевский Н.) **211-212, 274**

Стороженко Н. (С. Н.) **49, 144, 212, 259, 274**

Студінський Володимир **70, 274**

Сулима Микола **37, 260**

Сулима Семен, полковник переяславський **45, 64**

Сумцов Микола (Сумцов Н.) **100, 109, 113, 118-121, 139, 231, 274-275**

Сундберг Густав (Sundbärg Gustav) **86, 94-95, 182-183, 191-192, 198-199, 206, 217, 277**

П*Паранушенко Степан* **45, 48, 275**

Тарнавіоти, греки **221**

Теличенко Іван (Теличенко И.) **23, 179, 275**

Терентьєва Н. **211, 275**

Тетяна, дівка, наймичка **137**

Тетяна, сліпа переяславська стариця **225**

Тимофій, стародубський школяр **228**

Ткаченко Микола **24-25, 275**

Труханови Андрій, Федір, Марія, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина, Ілля, діти Марка Труханова **101**

Труханови Марко та Ганна, подружжя, стародубські обивателі **101**

Турчиновський Ілля, священник **40, 228-229, 241**

Тютюнник Микита, полтавський злодій **85**

У*Урланіс Борис (Урланис Б.)* **105-106, 197, 275**

Устина, баба, обивателька Стародуба **108**

Устинія, наймичка **126**

Ушинець Григорій, 102-річний стародубський обиватель **167-168**

Ф*Федір, наймит* **128**

Федора, найстарша мешканка Стародуба **167-168**

Федоренко Павло **24, 260**

Федоров Михайло, малолітній учень **129**

Федоров Самійло, наймит, стародубський обиватель **131**

Федорова Феодосія, переяславська обивателька **154**

Федорович Євстафій, протопоп містечка Старий Млин **83**

Феодосія, 17-річна вдова **154**

Феодосія, наймичка, стародубська обивателька **126**

Феодосія, стародубська обивателька **150**
Філімонов Є. (Филимонов Е.) **23, 275**
Фойстер Елізабет (Foister Elizabeth) **131-132, 276**
Фотинія, малолітня наймичка **126**
Фройд Емі (Froide Amy) **151, 277**

Хайнал Джон (Хаджнал Джон) 146, 185, 219, 275
Ханенко Василько (Василь), син Миколи Ханенка **124**
Ханенко Микола, генеральний хорунжий **40, 83, 122-124**
Ханенко Петрусь (Петро), син Миколи Ханенка **122-124**
Хованський Юрій, князь, полковник стародубський **45**
Ховроня, баба, обивателька Стародуба **108**
Холодович, сотник **229**
Хомиха Уляна, переяславська стариця, вдова **225**

Цалабан Іван, стародубський бурмістр 157-158
Цибулін Іван та Агафія, стародубські міщани **132**
Цирульник Іван, стародубський міщанин **127, 131**

Чарниш, полтавський війт 36
Чепушник Онуфрій, торговець пушиною **202**
Чернишов Калина, купець, стародубський обиватель **203**
Чернухін Євген 211
Чубинський Павло 113, 120

Шамрай Галина 25, 275
Шамрай Сергій 24-25, 276-277
Шаповалиха Катерина, переяславська обивателька **155**
Шафонський Опанас (Шафонський А.) 46, 60, 260
Шашков С. 148
Швидько Ганна (Швидько А.) 60, 64-65, 67-68, 71, 271
Шремер Еккарт 69

Щеглов Володимир 195, 260
Щербанівна Євдокія, злочинниця **50**
Щербатов, князь **53**

Щорачковський Іван, полтавський коваль, писар 36-37, 168

Яків, інок 39, 43, 51

Яків, стародубський обиватель **150**

Яковенко Наталя **8, 11, 22, 55, 64, 67, 148, 220, 223, 276**

Яковлев Василь, пушкар стародубської полкової артилерії **116**

Яковлева Ксенія, дружина Василя Яковлева **116**

Яковлеви Іван, Анастасія, Уляна, Катерина, Марфа, Степан,
діти Василя Яковлева **116-117**

Як-скій П. **162-163, 260, 276**

Якубович Олександр, секунд-майор **34-35**

Якубович, петербурзький обиватель **83**

Яременко Максим **11, 18, 229, 276**

Ярославський Григорій, полковий цілюрник переяславський **55**

Ястребов Владимир **111, 139-140, 276**

Anderson M. 21, 276

Blayo Y. 20, 277

Coubert P. 20, 277

Davies R. 20, 277

Hofstein E. 21, 277

Lundstrom H. 21, 277

Oeppen I. 20, 277

Pruchal D. 142, 277

*Географічний покажчик **

Адріанополь (Едірне) **212, 219**
Англія **20, 106, 151**

Баварія **146**
Баден-Вюртемберг **146**
Батурин **56**
Березанська сотня **146**
Білгород **149, 240**
Білгородська губернія **202**
Білики **63**
Болгарія **212**
Борзна **56**
Бориспіль **25**
Боромля **231**
Брянська область **58, 202**

Вєн **56**
Валас **56**
Валахія **67, 72**
Варвинська сотня **162**
Варвинський район **162**
Варшава **21, 90, 106, 120, 148-149, 188, 222**
Васильків **25**
Великі Сорочинці (Сорочинці) **55-56, 115**
Венеція **72**
Верхні Альпи **56**
Вільна (Вільно, Вільнюс) **55, 203**
Волинська губернія **111**
Волощина **203**
Воронеж **229**
Ворскла, річка **68**

Гадяцький полк **55**

* До покажчика свідомо не включені міста Ніжин, Переяслав і Стародуб, котрі згадуються практично на кожній сторінці монографії.

Гадяч **31, 53-54, 58, 60, 62, 66**
Гданськ **120**
Глинськ **127**
Глухів **36, 44, 53-54, 56, 123**
Глухівська сотня **44**
Гоголівська сотня **25**
Городище **67, 162**
Городненський повіт **96**
Гренобль **56**
Греція **212**

Далєшице (Daleszyce) **106**

Данія **21**
Данциг **67**
Дніпро, річка **68**
Дон **162**
Дофіне **56**
Дром **56**
Дурлах **146**

Есмань **123**

Есмань, річка **232**

Європа (Західна Європа) **74, 86, 106, 115, 118, 133, 160, 164, 219**

Єлизаветградський повіт **139**

Журавка **162**

Запоріжжя **55**

Засуха **58**

Ізер **56**

Іркліїв **162**

Лалуга **201-203, 207**

Канів **60**

Канівська сотня **25**

Карлсрує **146**

Катеринославське намісництво **57**
Келецький повіт **106**
Київ **31, 53-54, 56-57, 60, 69, 195, 223, 229**
Київська архідієцезія **81**
Київське намісництво **57**
Київський полк **56, 82**
Київщина **140**
Климова слобода **126, 203**
Кобеляки **63**
Кобижча **80**
Козелець **56, 60**
Козелецький район **82**
Конотоп **56**
Краків **106, 188**
Кременчуччина **68**
Крим **67**
Кролевець **56, 67**
Куявсько-Поморське воєводство **106**

*Л*ейпциг **67**
Литва **53, 148, 203**
Лондон **108, 111**
Лубенський полк **36, 68, 127-128**
Лубни **47, 53-54, 58, 62, 66, 69**
Лук'янівка **142**
Львів **20, 106, 115, 120, 220**

*М*акедонія **211-212, 220**
Малоросійська губернія **57**
Малоросійське генерал-губернаторство **57**
Маяк **140**
Мглин **56, 67, 96**
Мелані **107**
Миргород **53-54, 56, 62**
Миргородський полк **31, 56, 68, 115**
Миргородський район **115**
Мілан **73, 78**
Млин **61**

Могильов **203**
Молдавія **62, 67**
Москва **56-57, 203, 229**
Мрин **111, 113**

Надніпрянщина 44

Нансі **56**
Ніжинський полк **22, 34, 56, 229**
Німеччина **113, 146**
Новгородка **96**
Новгород-Сіверськ **56**
Новгород-Сіверське намісництво **57-58, 60**
Нові Млини **56**
Нові Санжари **63**
Новое место **58**
Новозибківський повіт **96**
Новоместський повіт **58**
Новоросійська губернія **57**
Новоросія **57, 68**
Норвегія **21**

Оденсе 21

Остер **25, 60**
Остерська сотня **82**

Пакуль, річка 70

Пакуль село **70**
Париж **100, 107, 146**
Переяславський полк **23, 25-26, 34-35, 72, 83, 143, 162, 191**
Петербург **16, 23, 50, 54, 56, 83, 125**
Плевна (Плевен) **212, 217**
Погар **56, 61, 67, 96, 130, 181, 209**
Подніпров'я **107**
Познань **21, 106, 188**
Полтава **27-28, 31, 37, 50, 55, 57-58, 60-61, 67-70, 72, 88, 90, 145**
Полтавська губернія **57, 159**
Полтавська область **31, 63, 115**
Полтавський полк **32, 55, 68**

Полтавщина **139-140**
Польща **106, 148-149, 229**
Почеп **56, 60, 96**
Прилуки **46, 52-54, 62, 66, 149**
Прилуцький полк **55, 223**
Прованс **115**

Річ Посполита **16, 49, 142, 148, 151**
Роман **56**
Роменський повіт **159**
Ромни **67, 203**
Російська імперія **10, 35, 54, 57, 74, 151**
Російська Федерація **58, 202**
Росія (Росія Європейська) **16, 67, 70, 72, 104, 106, 113, 145, 185, 205, 210, 240**

Свентокшиське воєводство **106**
Свидовець **80**
Севськ **201-203**
Севська провінція **202**
Січ **55**
Слобожанщина **119, 135**
Слуцьк **203**
Сорокошичі **82**
Срібне **231**
Старий Млин **83**
Стародубський повіт **96**
Стародубський полк **17, 22, 27, 34, 37, 55-56, 90, 94-96, 129, 132-134, 136, 138, 146, 152-153, 163-164, 203**
Стжельце Опольске (Strzelce Opolskie) **142**
Сула, річка **68**
Суражичі **58**
Суразький повіт **58, 96**

Торунь **21, 106, 111, 115, 119, 150, 151**
Трахтемирівська сотня **227**
Трипілля **25**
Тула **203**

Туреччина **67, 212, 221**

Тясмин, річка **68**

Уловка **70**

Фінляндія **53**

Франція **20, 56, 106, 121, 156**

Харків **23, 149**

Харківська губернія **96**

Херсонська губернія **140**

Ходорківський деканат **81**

Хорол **31**

Церкаська область **162**

Чернігів **46, 54, 58, 60, 61, 65-66**

Чернігівська губернія **57, 96**

Чернігівська область **70, 82, 162**

Чернігівське намісництво **57**

Чернігівський полк **70**

Чернігівський район **70**

Чернігівщина **70**

Чорнобаївський район **162**

Швеція **21**

Шипацький район **115**

Янина **212, 217, 219**

Яреськи **115**

Аннотация

Полковых городов обыватели: историко-демографическая характеристика городского населения Гетманщины второй половины XVIII в.

В книге с точки зрения исторической демографии рассматривается население полковых городов Гетманщины второй половины XVIII века. Жизнь городских обитателей описана исходя из таких категорий как пол и возраст, детство и старость, брак и вдовство, рождение или смерть. Главными героями исследования являются «маленькие» люди различного возраста, пола и сословия, которые рождаются, живут или умирают в стенах раннегородского города.

Использование демографического подхода и апробированных методик позволяет вести разговор языком демографии, то есть языком конкретным и понятным для исследователей разных направлений и стран. В этой книге приходится оперировать большим количеством цифр и коэффициентов; считаю, что это позволяет сосредоточиться на анализе серийных событий и социальных структур, а также сравнивать различные явления городской жизни. Вместе с тем, чтобы избежать традиционных ловушек квантитативной истории и не потерять человека в лесу статистики, значительное внимание уделяется изучению поведения отдельных индивидов. В частности, рассматриваются различные варианты такого поведения, его возможные стратегии и мотивации. Большинство исследуемых аспектов сопровождаются конкретными примерами из жизни как «реальных» людей, так и показательных литературных персонажей того времени.

В пространственном измерении книга фокусируется вокруг Нежина, Переяслава и Стародуба – трёх значительных полковых городов, которые представляют разные регионы Гетманщины с их собственной спецификой. Главный источник исследования –

Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг., которая детально отображает различные аспекты функционирования украинского социума и является наиболее информативным источником массового учёта населения. С точки зрения временного промежутка, главное внимание акцентируется на второй половине XVIII века – времени активного внедрения просветительских идеалов и строительства «хорошо управляемой» Российской империи.

Имперские модернизационные инициативы на территории Гетманщины внедрялись через посредничество полковых городов, последние, исполняя функции административного и экономического центра, притягивали к себе приходящее население, присутствие которого придавало специфическое выражение демографическому лицу города. Характерной чертой этого города (в сравнении с селом) был низкий процент детей при значительно большем присутствии людей детородного возраста. При этом, за коэффициентами рождаемости города Левобережья были ближе к европейским городам нежели к полковым сёлам или городам Европейской России. Рождаемость не была стабильной, её колебания могли быть вызваны такими объективными факторами, как хороший урожай, голод, засуха, эпидемия. Эти факторы могли влиять также на детскую смертность, которая имела огромнейшие размеры, хотя, в городе, где каждый третий умерший был ребёнком до пяти лет, к ней должны были привыкнуть.

Ребёнок того времени имел больше шансов умереть нежели дожить до пяти лет, много из тех, кому удалось пережить эту черту, были вынуждены самостоятельно добывать себе пропитание (особенно сироты). Они исполняли роли прислуги, учеников, а с десятилетнего возраста массово фигурировали в официальной документации как наёмные работники и получали достойное вознаграждение. В связи с этим, каждый четвёртый городской ребёнок десяти лет жил в чужой семье. Их «хозяева» могли руководствоваться меркантильными соображениями, производственной необходимостью, чувством родственного долга, необходимостью исполнения патриархальных ролей. В таком ракурсе детство того времени представляется коротким и суровым.

Полковым городам был присущ низкий (сравнительно с сёлами) уровень брачности и, соответственно, большее количе-

ство холостого населения активного возраста. Высокая концентрация холостых мужчин, солдаты на постое, приезжие «по делам» делали актуальным такое явление как проституция. Средний брачный возраст городского населения был более высоким в сравнении с сельским. По этим показателями вступление в брак в исследуемых городах была приближённой к европейскому типу. Важными участниками брачного рынка были вдовцы и вдовы, которые сразу после смерти партнёра искали себе пару. При этом много вдов оставались одиночками, поэтому полковой город был пристанищем для значительного числа «single women» и «single men».

Стратегии их поведения были устремлены на избежание одинокой и голодной старости, физиологическая и психологическая черта которой условно приходится на 60-летний возраст. Именно по его достижению большинство городских жителей называли себя больными, слабыми от старости или дряхлыми. Поэтому не удивительно, что люди старше 89-ти лет, которые официально считались долгожителями («столетними») встречались на улицах города крайне редко.

Демографическое лицо городов определялось мещанами и казаками, которые составляли основную группу населения. Но характерных, особенных черт этому лицу придавали представители таких городских социальных групп как купцы, церковнослужители, нищие, либо таких этнических сообществ как нежинские греки. Эти черты неплохо отображаются в историко-демографических коэффициентах, за показателями которых, население полковых городов Гетманщины существенно отличалось от населения городов Европейской России, а также полковых сёл, и было ближе к населению городов Центральной и Западной Европы. Впрочем, последние во второй половине XVIII века уже пребывали на пороге демографической революции, тогда как в городском социуме Левобережной Украине она начнётся гораздо позже.

Summary

People of regimental towns: historical-demographic characteristics of the urban population of the Hetmanschyna in the second half of the XVIIIth century

In the book the urban population of Hetmanshyna regimental cities in the second half of XVIII century is studied on the terms of historical demography. The life of urban dwellers is described on the basis of categories such as age and sex, childhood and old age, marriage and widowed, birth and death. The main heroes of the study are “small” people of different ages, gender and class, who were born, lived or died in the walls of the early modern city.

The use of demographic approach and proven methodology gives us the opportunity to speak on the language of demographics, language that is specific and clear to researchers of different fields and countries. This book has a lot of numbers and manipulates a variety of factors, I believe that it can focus on the analysis of serial events and social structures, and compare the various phenomena of urban life. However, to avoid the pitfalls of traditional quantitative history and not to lose the man in the forest of statistics, considerable attention is paid to the studying of individuals' behavior. In particular, we consider various options for such behavior, possible strategies and motivation. Most aspects of the study are accompanied by specific examples from the lives of “real” people, and demonstration of literary characters of that time.

In the spatial dimension book focuses around Nizhyn, Pereyaslav and Starodub – three major cities of the regiment, that represent different regions of Hetmanshyna with their own characteristics. The main source of the research is General inventory of Left-bank Ukraine of 1765-1769, which shows in detail the various aspects

of the Ukrainian society and is the most informative source of the mass registration. In terms of time period, the main attention is paid to the second half of XVIII century – the time of active introduction of educational ideals and the construction of “well-run” Russian Empire.

Imperial modernization initiatives were introduced in Hetmanshyna through the mediation of regimental towns, the latter performing the functions of administrative and economic centers, attracted incoming population, whose presence gave the specific expression of the demographic face of the city. A characteristic feature of the city (compared to the village) had a low percentage of children at a much greater presence of people of childbearing age. At the same time, fertility rates the Left bank Ukraine cities were closer to European cities than to the villages or regiment cities of European Russia. Fertility was not stable; its variations could be caused by objective factors such as good harvest, famine, drought, and epidemic. These factors might also influence child mortality, which had huge sizes, though, in a city where one in three deceased was a child of five, people had to get used to that fact.

A child at that time was more likely to die than to live up to five years, many of those who managed to survive this hell on their own were forced to earn their living (especially orphans). They performed the role of workers, students, and starting with a 10-year-old age appeared in the mass of official documents as employees and received a decent compensation. In this regard, one in four urban children of this age lived in someone else’s family. Their “masters” were guided by mercantile considerations, operational requirements, or feeling akin, or by the need for enforcement of patriarchal roles. In this perspective, childhood in that time was short and harsh.

Regimental city was inherent in the low (relative to the villages) level of marriage and, consequently, more idling of the population of working age. The high concentration of single men, the soldiers on duty, visitors “on duties” created such a thing as actual prostitution. The average age of marriage of the urban population was higher compared with rural area, these indexes of marriages in the surveyed cities was close to the European type.

Important participants in the marriage market were widowers and widows, who immediately after the death of a partner looked for a mate. At the same time, many widows were lonely, so the city was home to the regimental for a significant number of “single women” and “single men”.

Strategies for their behavior were directed to avoid starvation and a lonely old age, physiological and psychological trait which conventionally have 60 years of age. It was common to the majority of urban residents calling themselves sick, weak from old age or senile. It is therefore not surprising that people older 89-years, who officially regarded as long-lived (“centennial”), met on the streets extremely rarely.

The demographic face of the cities was determined by the Cossacks and commoners who made up the bulk of the population. But characteristic, specific features to that face gave representatives of the urban social groups such as merchants, clergymen, beggars, or ethnic communities such as Nizhyn Greeks. These features are well displayed in the historical and demographic factors, indicators for which the population of regimental towns Hetman differed significantly from the population of cities in European Russia, as well as regimental villages, and were closer to the population of cities in Central and Western Europe. However, the last ones in the second half of XVIII century were on the threshold of the demographic revolution, while in the urban society of Left-bank Ukraine, it will start much later.

20,00

Наукове видання

СЕРДЮК Ігор Олександрович

Полкових городів обивателі

історико-демографічна характеристика
міського населення Гетьманщини
другої половини XVIII ст.

НБ ІНУС

770399

Монографія

Комп'ютерний набір, коректура – Сердюк І.О.
Комп'ютерне складання та верстання – Радченко В.В.

В оформленні книги використані:

малюнок козака Чепіги (пер. пол. XIX ст.) з фондів Полтавського краєзнавчого музею; фрагмент малюнку-схеми головної вулиці м. Лубен 1758 р. (ЦДІАУК.Ф.51.Оп.1.Спр.1818 – фото Юрія Ночовного); фрагменти сторінок Генерального опису Стародуба 1766 р. (ЦДІАУК.Ф.57.Оп.1.Спр.148а); фрагмент віньєтки з метричної книги сер. XVIII ст. з фондів ЦДІАУК (http://cdiak.archives.gov.ua/v_miniatiury.php); аматорський малюнок «жебрак» 1749 р. (Жолтовський М. Художнє життя на Україні. К., 1983.)

Підписано до друку 28.11.2011 р.

Формат паперу 60×84/16.

Папір офсетний. Друк трафаретний.

Ум. друк. арк. 17,7. Тираж 300 пр. Зам. № 4206.

Видавець і виготовлювач ТОВ «АСМІ».

36011, м. Полтава, вул. В. Міщенко, 2.

Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №3357 від 25.12.2008 р.

У книзі, на основі даних Генерального опису 1765–1769 рр., вивчаються історико-демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини. Представлений аналіз статево-вікової структури, народжуваності, шлюбності, частково смертності. Досліджуються різні аспекти дитинства, вдівства, старості, а також бачення цих явищ у тогочасному соціумі. Головні герої монографії – «маленькі» люди (козаки, міщани, кунці, жебраки, школярі та ін.), різні за віком, статтю, етнічною та соціальною приналежністю, котрі народжуються, одружуються чи помирають на теренах ранньомодерного міста.

ISBN 978-966-182-159-9

НБ ПНУС

770399